तत इति। समुच्छ्रितमुन्नतं ध्वजमुपागम्य समाक्रम्य परिक्रम्य तस्थौ ॥ ४ ॥ जनस्थानेति। खरस्वनाः परुषस्वनाः विस्वरान् विकृतस्वरान् मांसमदन्तीति मांसादाः ॥५॥ व्याजह्रुरिति। प्रदीप्तायां दिशि सूर्यसन्निहितदिशीत्यर्थः। शिवाः सृगालाः घोराः ज्वालामुखाः॥६॥ प्रभिन्नेति। प्रभिन्नाः इन्द्रच्छिन्नपक्षाः तोयशोणितधारिणः शोणिततोयधारिणः परनिपातः। अनाकाशम् अप्रकाशं छिन्नमिति यावत् बलाहकाः मेघाः ॥ ७ ॥ बभूवेति। उद्धतं सान्द्रम् ॥८॥ क्षतजेति। क्षतजार्द्रसवर्णाभा क्षतजेन रक्तेनार्द्रं संसिक्तं यत् पटादिकं तत्तुल्याभा कालं विना स्वकालं विना सन्ध्या बभौ मेघेष्विति शेषः खरस्येति। पूर्वं

ततो ध्वजमुपागम्य हेमदण्डं समुच्छ्रितम् ॥ समाक्रम्य महाकायस्तस्थौ गृध्रः सुदारुणः ॥ ४ ॥ जनस्थानसमीपे तु समागम्य खरस्वनाः ॥ विस्वरान्विविधांश्चक्रुर्मांसादा मृगपक्षिणः ॥ ५ ॥ व्याजह्रुश्च प्रदीप्तायां दिशि वै भैरवस्वनम् ॥ अशिवं यातुधानानां शिवा घोरा महास्वनाः ॥ ६ ॥ प्रभिन्नगिरिसंकाशास्तोयशोणितधारिणः ॥ आकाशं तदनाकाशं चक्रुर्भीमा बलाहकाः ॥ ७ ॥ बभूव तिमिरं घोरमुद्धतं रोमहर्षणम् ॥ दिशो वा विदिशो वापि न च व्यक्तं चकाशिरे ॥ ८ ॥ क्षतजार्द्रसवर्णाभा सन्ध्या कालं विना बभौ ॥ खरस्याभिमुखा नेदुस्तदा घोरमृगाः खगाः ॥ कङ्कगोमायुगृध्राश्च चुक्रुशुर्भयशंसिनः ॥ ॥ ९ ॥ नित्याशुभकरा युद्धे शिवा घोरनिदर्शनाः ॥ नेदुर्बलस्याभिमुखं ज्वालोद्गारिभिराननैः ॥ १० ॥ कबन्धः परिघाभासो दृश्यते भास्करान्तिके ॥ जग्राह सूर्यं स्वर्भानुरपर्वणि महाग्रहः ॥ ११ ॥ ॥

सूर्याधिष्ठितदिशि शिवारुतयुक्तम् अधुना खरस्याभिमुखमुच्यते। घोरमृगाः श्वापदादयः कङ्काः स्थूलकायाः भयंकराः मृगपशुनरादिभक्षणशीलाः पक्षिविशेषाः ॥ ९ ॥ सेनाभिमुखशिवारुतमाह नित्येति। युद्धे नित्यमशुभकराः अशुभशंसिनः घोरनिदर्शनाः घोरफलकनिदर्शनाः शिवाः गोमायवः। स्त्रियां शिवाभूरिमायुगोमायुमृगधूर्तका इत्यमरः। ज्वालामुद्गिरन्तीति ज्वालोद्गारीणि तैः आननैः उपलक्षणे तृतीया ॥१०॥ कबन्ध इति। परिघवत् परिघायुधवदाभासत इति परिघाभासः कबन्धः शिरःशून्यमनुष्यकायः भास्करान्तिके सूर्यस्य समीपे दृश्यते अदृश्यत। तथोक्तं कामन्दकीये। सूर्यदृष्टक-

बन्धादिरकस्मान्मूढवाहन इति। कबन्धाकारमेघखण्ड इति यावत्।महानाग्रहो यस्य स महाग्रहः स्वर्भानुः राहुः अपर्वणि प्रतिपद्दर्शसंधिः पर्व तस्मादन्यस्मिन्नपि काले सूर्यं जग्राह। तदाह वराहमिहिरः। अपर्वणि तथा राहुग्रहणं चन्द्रसूर्ययोरिति॥११॥प्रवातीति । प्रवाति प्रतिकूलो वाति उत्पेतुः प्रचकाशिरे खद्योतसप्रभाः ज्योतिरिङ्गणसमानकान्तयः॥१२॥संलीनेति।संलीनाः जलान्तर्गताः पुष्पफलैर्विना बभूवुः गलितपुष्पादिका बभूवुरित्यर्थः ॥१३॥ उद्भूत इति। उद्भूतः उत्क्षिप्तः जलधरारुणः मेघवद्धूसरः वीचीकूचीति शब्दानुकारः वाश्यन्त्यः शब्दं कुर्वन्त्यः ॥ १४ ॥ उल्का इति। उल्कानिर्घातौ ज्योतिर्वायुविशेषौ। अत्र वराहमिहिरः। उल्का शिरसि विशाला निपतन्ती वर्धते तनुप्रभया। पवनाभिहता गगनादवनौ च यदा समापतति ॥ भवति तदा नि-

प्रवाति मारुतः शीघ्रं निष्प्रभोभूद्दिवाकरः ॥ उत्पेतुश्च विना रात्रिं ताराः खद्योतसप्रभाः ॥ १२ ॥ संलीनमीनविहगा नलिन्यः शुष्कपङ्कजाः ॥ तस्मिन् क्षणे बभूवुश्च विना पुष्पफलैर्द्रुमाः ॥ १३ ॥ उद्भूतश्च विना वातं रेणुर्जलधरारुणः ॥ वीचीकूचीति वाश्यन्त्यो बभूवुस्तत्र शारिकाः ॥ १४ ॥ उल्काश्चापि सनिर्घाता निपेतुर्घोरदर्शनाः ॥ प्रचचाल मही सर्वा सशैलवनकानना ॥ १५ ॥ खरस्य च रथस्थस्य नर्दमानस्य धीमतः ॥ प्राकम्पत भुजः सव्यः स्वरश्चास्यावसज्जत ॥ १६ ॥ सास्रा संपद्यते दृष्टिः पश्यमानस्य सर्वतः ॥ ललाटे च रुजा जाता न च मोहान्न्यवर्तत ॥ १७॥ तान् समीक्ष्य महोत्पातानुत्थितान् रोमहर्षणान् ॥ अब्रवीद्राक्षसान् सर्वान् प्रहसन् स खरस्तदा ॥ १८॥ ॥ ॥ ॥

र्घातः स च पापो दीर्घखगविरुत इति ॥ १५॥ खरस्येति। अवसज्जत अवासज्जत गद्गदकण्ठतया प्रतिबद्धोभूदित्यर्थः ॥ १६॥ सास्रेति। रुजा पीडा। स्त्रीरुग्रुजा चोपतापरोगव्याधिगदामया इत्यमरः। मोहात् अज्ञानात् न न्यवर्तत एवमनेकदुर्निमित्तदर्शनेपि युद्धगमनान्न न्यवर्ततेत्यर्थः ॥१७॥ तानिति। उत्थितान् उद्भूतान् रोमहर्षणान् रोमाञ्चकरान् भयजनकानित्यर्थः । तदुक्तम् साहित्यचिन्तामणौ। उल्कानिपातनिर्घातव्यालव्याघ्रादिदर्शनैः । उत्पन्नः सहसा चित्तविक्षोभस्त्रास इष्यते॥ नेत्रसंमीलनोत्कम्पगात्रसंकोचगद्गदैः। वैवर्ण्यस्वेदरोमाञ्चस्तम्भाद्यैरनुभाव्यत इति॥ प्रहसन्नित्यनेन गर्वः सूच्यते ॥१८॥

तत्कार्यप्रतिज्ञामाह महोत्पातानिति । तथाचोक्तं चिन्तामणौ । कुलरूपवयोविद्याबलैश्वर्यधनादिभिः । या भवेदात्मनः श्लाघा स गर्व इति कथ्यते ॥ उद्ग्रीवावेक्षणावज्ञाप्रतिज्ञानिर्भवेदिहेति । दुर्बलानिव पुरुषान् ॥ १९ ॥ २० ॥ राघवमिति । उत्सिक्तं गर्वितम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ समीयुरिति । समीयुः सङ्गताः सहिताः लोकहितपराः पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः दीर्घाभाव आर्षः ॥ २६ ॥ २७ ॥ स्वस्तीत्यादि । लोकानामभिसङ्गता इति

महोत्पातानिमान् सर्वानुत्थितान् घोरदर्शनान् ॥ स चिन्तयाम्यहं वीर्याद्बलवान् दुर्बलानिव ॥ १९ ॥ तारा अपि शरैस्तीक्ष्णैः पातयामि नभःस्थलात् ॥ मृत्युं मरणधर्मेण संक्रुद्धो योजयाम्यहम् ॥ २० ॥ राघवं तं बलोत्सिक्तं भ्रातरं चास्य लक्ष्मणम् ॥ अहत्वा सायकैस्तीक्ष्णैर्नोपावर्तितुमुत्सहे ॥ २१ ॥ सकामा भगिनी मेस्तु पीत्वा तु रुधिरं तयोः ॥ यन्निमित्तस्तु रामस्य लक्ष्मणस्य विपर्ययः ॥ २२ ॥ न क्वचित्प्राप्तपूर्वो मे संयुगेषु पराजयः ॥ युष्माकमेतत्प्रत्यक्षं नानृतं कथयाम्यहम् ॥२३॥ देवराजमपि क्रुद्धो मत्तैरावतयायिनम् ॥ वज्रहस्तं रणे हन्यां किं पुनस्तौ कुमानुषौ ॥२४॥ सा तस्य गर्जितं श्रुत्वा राक्षसस्य महाचमूः ॥ प्रहर्षमतुलं लेभे मृत्युपाशावपाशिता ॥२५॥ समीयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ ऋषयो देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥ २६ ॥ समेत्य चोचुः सहितास्तेन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २७ ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योस्तु लोकानां येभिसंगताः ॥ जयतां राघवः संख्ये पौलस्त्यान् रजनीचरान् ॥ २८ ॥ चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् ॥ एतच्चान्यच्च बहुशो ब्रुवाणाः परमर्षयः ॥ २९ ॥ जातकौतूहलास्तत्र विमानस्थाश्च देवताः ॥ ददृशुर्वाहिनीं तेषां राक्षसानां गतायुषाम् ॥ ३० ॥ ॥ ॥

ये लोकानाम् अभिसङ्गताः अनुकूलाः तेभ्योपि स्वस्त्यस्त्वित्यर्थः । जयतां जयतु आर्ष आत्मनेपदम् । संख्ये युद्धे चक्रहस्तो विष्णुः वाहिनीं सेनां गतायुषां गन्तुमुद्युक्तायुषाम् एतत् स्वस्तीत्यादिवाक्यम् अन्यच्च राघवजयविषयकं वाक्यं ब्रुवाणाः परमर्षयः विमानस्था देवताश्च जातकौतूहलाः सन्तः राक्षसानां वाहिनीं ददृशुरिति संबन्धः ॥ २८ ॥ २९ ॥ ३० ॥ ॥ ॥ ॥

रथेनेति । वेगात् रथवेगात् विनिःसृतः गतः ॥ ३१ ॥ श्येनेत्यादि । श्येनगाम्यादयो द्वादशखरामात्याः ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ सेति । समराभिकामा युद्धेप्सुः ग्रहाणामङ्गारकादीनाम् ॥ ३५ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रथेन तु खरो वेगादुग्रसैन्यो विनिःसृतः ॥ तं दृष्ट्वा राक्षसं भूयो राक्षसाश्च विनिःसृताः ॥ ३१ ॥ श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ ३२ ॥ मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ द्वादशैते महावीर्याः प्रतस्थुरभितः खरम् ॥ ३३ ॥ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी त्रिशिरास्तथा ॥ चत्वार एते सेनान्यो दूषणं पृष्ठतो ययुः ॥ ३४ ॥ सा भीमवेगा समराभिकामा महाबला राक्षसवीरसेना ॥ तौ राजपुत्रौ सहसाभ्युपेता माला ग्रहाणामिव चन्द्रसूर्यौ ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे त्रयोविंशः सर्गः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आश्रमं प्रतियाते तु खरे खरपराक्रमे ॥ तानेवोत्पातिकान् रामः सह भ्रात्रा ददर्श ह ॥ १ ॥ तानुत्पातान् महाघोरानुत्थितान् रोमहर्षणान् ॥ प्रजानामहितान् दृष्ट्वा वाक्यं लक्ष्मणमब्रवीत् ॥ २ ॥ इमान् पश्य महाबाहो सर्वभूतापहारिणः ॥ समुत्थितान् महोत्पातान् संहर्तुं सर्वराक्षसान् ॥ ३ ॥ अमी रुधिरधारास्तु विसृजन्तः खरस्वनान् ॥ व्योम्नि मेघा विवर्तन्ते परुषा गर्दभारुणाः ॥ ४ ॥ ॥ ॥

अथ रामस्य युद्धसन्नाहश्चतुर्विंशे आश्रममित्यादि । औत्पातिकानिति स्वार्थे ठक् ॥ १ ॥ २ ॥ इमानिति । सर्वभूतापहारिणः सर्वभूतापहारसूचकान् प्रकृते तु सर्वराक्षसान् संहर्तुमुद्यतानिति योजना ॥ ३ ॥ अमी इति । रुधिरमय्यो धाराः येषां ते रुधिरधाराः खरस्वनान् घोरस्तनितानि विवर्तन्ते संचरन्ति ॥ ४ ॥ ॥ ॥ ॥

सधूमा इति । प्रतापानलोद्युक्ता इति भावः । अत एव मम युद्धाभिनन्दिनः रुक्मपृष्ठानि स्वर्णमयपृष्ठानि चापानि धनूंषि । अथास्त्रियां धनुश्चापावित्यमरः । विवेष्टन्ते चलन्ति युद्धसन्नद्धानि भवन्तीत्यर्थः । आत्मनश्चापद्वयं लक्ष्मणस्यैकमिति बहुवचनम् ॥ ५ ॥ यादृशा इति । यादृशाः प्रसिद्धाः पूर्वं कृतसंवादा इत्यर्थः । अग्रतः अव्यवहितोत्तरकाले नो भयमिति सुवाक् ॥ ६ ॥ संप्रहार इति । सुमहान् संप्रहारः युद्धं बाहुः दक्षिणः सन्निकर्षे अव्यवहितोत्तरकाले ॥ ७ ॥ स्वमुखप्रसादादेः स्वयं द्रष्टुमशक्यत्वेन स्वसमानसुखे लक्ष्मणे निदर्शयति । सप्रभमिति । मुखप्रसा-

सधूमाश्च शराः सर्वे मम युद्धाभिनन्दिनः ॥ रुक्मपृष्ठानि चापानि विवेष्टन्ते च लक्ष्मण ॥ ५ ॥ यादृशा इह कूजन्ति पक्षिणो वनचारिणः ॥ अग्रतो नो भयं प्राप्तं संशयो जीवितस्य च ॥ ६ ॥ संप्रहारस्तु सुमहान् भविष्यति न संशयः ॥ अयमाख्याति मे बाहुः स्फुरमाणो मुहुर्मुहुः ॥ सन्निकर्षे तु नः शूर जयं शत्रोः पराजयम् ॥ ७ ॥ सप्रभं च प्रसन्नं च तव वक्त्रं हि लक्ष्यते ॥ उद्यतानां हि युद्धार्थं येषां भवति लक्ष्मण ॥ ८ ॥ निष्प्रभं वदनं तेषां भवत्यायुःपरिक्षयः ॥ ९ ॥ रक्षसां नर्दतां घोरः श्रूयते च महाध्वनिः ॥ आहतानां च भेरीणां राक्षसैः क्रूरकर्मभिः ॥ १० ॥ अनागतविधानं तु कर्तव्यं शुभमिच्छता ॥ आपदं शङ्कमानेन पुरुषेण विपश्चिता ॥ ११ ॥ तस्माद्गृहीत्वा वैदेहीं शरपाणिर्धनुर्धरः ॥ गुहामाश्रय शैलस्य दुर्गां पादपसंकुलाम् ॥ १२ ॥ प्रतिकूलितुमिच्छामि नहि वाक्यमिदं त्वया ॥ शापितो मम पादाभ्यां गम्यतां वत्स मा चिरम् ॥ १३ ॥ ॥ ॥

दफलं व्यतिरेकमुखेनाह उद्यतानामिति ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ अनागतेति । आपदं निमित्तवशाच्छङ्कमानेन शुभम् आपत्परिहारम् इच्छता विपश्चिता दूरदर्शिना पुरुषेण अनागतविधानम् अनागतस्य भाविनोऽनर्थस्य विधानं प्रतिविधानं कर्तव्यम् ॥ ११ ॥ तस्मादिति । गृहीत्वा रक्ष्यत्वेन गृहीत्वा पादपसंकुलां वृक्षावृताम् ॥ १२ ॥ अहमेव योत्स्यामीति वक्तुमुद्यतं प्रत्याह प्रतिकूलितुमिति । इदं वाक्यं प्रतिकूलितुं नेच्छामि मया शापितोसीति वक्तव्ये मम पादाभ्यामित्युक्तिर्लक्ष्मणव्यवहारानुसारेण ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

त्वन्निवर्तनं न त्वदशक्त्या किंतु मुनिभ्यः प्रतिज्ञातान्मयैव तद्वधः कर्तव्य इत्याशयेनाह त्वं हीति ॥ १४ ॥ एवमिति । दुर्गाम् अन्यैर्दुरासदाम् ॥ ॥ १५ ॥ तस्मिन्निति । हन्तेति हर्षे निर्युक्तं निश्चयेन उपायश्चिन्तित इत्यर्थः । योगः सन्नहनोपायध्यानसंगतियुक्तिष्वित्यमरः । आविशत् प्राविशत् अधारयदित्यर्थः ॥ १६ ॥ स तेनेति । अत्रोपमालंकारेण क्षणेन रक्षःक्षयो ध्वन्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ ततो देवा इत्यादि । पूर्वसर्गे समागमनमुक्तम्

त्वं हि शूरश्च बलवान् हन्यां ह्येतान्न संशयः ॥ स्वयं तु हन्तुमिच्छामि सर्वानेव निशाचरान् ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु रामेण लक्ष्मणः सह सीतया ॥ शरानादाय चापं च गुहां दुर्गां समाश्रयत् ॥ १५ ॥ तस्मिन् प्रविष्टे तु गुहां लक्ष्मणे सह सीतया ॥ हन्त निर्युक्तमित्युक्त्वा रामः कवचमाविशत् ॥ १६ ॥ स तेनाग्निनिकाशेन कवचेन विभूषितः ॥ बभूव रामस्तिमिरे विधूमोग्निरिवोत्थितः ॥ १७ ॥ स चापमुद्यम्य महच्छरानादाय वीर्यवान् ॥ बभूवावस्थितस्तत्र ज्यास्वनैः पूरयन् दिशः ॥ १८ ॥ ततो देवाः सगन्धर्वाः सिद्धाश्च सह चारणैः ॥ समेयुश्च महात्मानो युद्धदर्शनकाङ्क्षिणः ॥ १९ ॥ ऋषयश्च महात्मानो लोके ब्रह्मर्षिसत्तमाः ॥ समेत्य चोचुः सहिता अन्योन्यं पुण्यकर्मणः ॥ २० ॥ स्वस्ति गोब्राह्मणेभ्योऽस्तु लोकानां येभिसङ्गताः ॥ जयतां राघवो युद्धे पौलस्त्यान् रजनीचरान् ॥ २१ ॥ चक्रहस्तो यथा युद्धे सर्वानसुरपुङ्गवान् ॥ एवमुक्त्वा पुनः प्रोचुरालोक्य च परस्परम् ॥ २२ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ एकश्च रामो धर्मात्मा कथं युद्धं भविष्यति ॥ २३ ॥ इति राजर्षयः सिद्धाः सगणाश्च द्विजर्षभाः ॥ जातकौतूलास्तस्थुर्विमानस्थाश्च देवताः ॥ २४ ॥

अत्र सन्निधानं चारणाः देवजातिविशेषाः लोके त्रैलोक्ये ब्रह्मर्षिसत्तमाः भृग्वादयः पुण्यकर्मणः पुण्यकर्माणः ॥ १९ ॥ २० ॥ स्वस्तीत्यादि । लोकानां येभिसंगता इति । ये लोकानामभिसंगताः अनुकूलाः तेभ्योपि स्वस्त्यस्त्वित्यर्थः। देवादयः समेत्य स्वस्तीत्याद्यूचुः त एवैवमुक्त्वा कथं युद्धं भविष्यतीत्यन्तं पुनः प्रोचुरिति संबन्धः ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ इतीति । राजर्षयः देवत्वं प्राप्ताः । यद्वा वानप्रस्थीभूताः सगणाः सपरिकराः ॥ २४ ॥

आविष्टमिति । संग्रामशिरसि युद्धाग्रे ॥ २५ ॥ रूपमिति । रामस्य रूपं रुद्रस्य रूपमिव बभूव ॥ २६ ॥ तत इति । निर्ह्रादः शब्दः वर्म कवचम् अनीकं सेना ॥ २७ ॥ सिंहनादमित्यादि । अन्योन्यमभिगर्जताम् अहमेव शत्रुं हनिष्यामीति जल्पतामित्यर्थः । विस्फारयतां ज्याशब्दं कुर्वताम् अभीक्ष्णशः । भृशं जृम्भतां जृम्भमाणानां मदेनोद्गच्छतामित्यर्थः । विप्रघुष्टस्वनानां घोषो गुञ्जनाख्यध्वनिविशेषः । घोषो गुञ्जनमञ्जने इति वैजयन्ती ।

आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयाद्विव्यथिरे तदा ॥२५॥ रूपमप्रतिमं तस्य रामस्याक्लिष्टकर्मणः ॥ बभूव रूपं क्रुद्धस्य रुद्रस्येव पिनाकिनः ॥ २६ ॥ (इति संभाष्यमाणे तु देवगन्धर्वचारणैः ॥) ततो गम्भीरनिर्ह्रादं घोरवर्मायुधध्वजम् ॥ अनीकं यातुधानानां समन्तात्प्रत्यदृश्यत ॥ २७ ॥ सिंहनादं विसृजतामन्योन्यमभिगर्जताम् ॥ चापानि विस्फारयतां जृम्भतां चाप्यभीक्ष्णशः ॥ २८ ॥ विप्रघुष्टस्वनानां च दुन्दुभींश्चापि निघ्नताम् ॥ तेषां सुतुमुलः शब्दः पूरयामास तद्वनम् ॥ २९ ॥ तेन शब्देन वित्रस्ताः श्वापदा वनचारिणः ॥ दुद्रुवुर्यत्र निःशब्दं पृष्ठतो न व्यलोकयन् ॥ ३० ॥ तत्त्वनीकं महावेगं रामं समुपसर्पत ॥ धृतनानाप्रहरणं गम्भीरं सागरोपमम् ॥ ३१ ॥ रामोपि चारयन् चक्षुः सर्वतो रणपण्डितः ॥ ददर्श खरसैन्यं तद्युद्धाभिमुखमुत्थितम् ॥ ३२ ॥ वितत्य च धनुर्भीमं तूण्योश्चोद्धृत्य सायकान् ॥ क्रोधमाहारयत्तीव्रं वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ३३ ॥ दुष्प्रेक्षः सोभवत् क्रुद्धो युगान्ताग्निरिव ज्वलन् ॥ तं दृष्ट्वा तेजसाविष्टं प्राद्रवन्वनदेवताः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

भावे निष्ठा तद्रूपस्वनवतामित्यर्थः॥२८॥२९॥तेनेति । श्वापदाः हिंस्रा व्याघ्रादयः यत्र निःशब्दं शब्दाभावः । अव्ययं विभक्तीत्यादिना अव्ययीभावः । तं देशं दुद्रुवुरित्यन्वयः पृष्ठतः पश्चाद्भागम् ॥३०॥ तत्त्विति । समुपसर्पत समुपासर्पत् गम्भीरम् इतरदुष्प्रवेशम्॥३१॥रामोपीति । उत्थितम् उद्युक्तम् ॥ ३२ ॥ वितत्येति । वितत्य किञ्चिद्बाणविसर्पणं कृत्वेत्यर्थः । विततं संहितस्येषोः किंचिदेव विसर्पणमिति वैजयन्ती । तूण्योः पृष्ठपार्श्वद्वयबद्धयोः

आहारयदित्यनेन करुणामूर्तिरप्याश्रितकण्टकोद्धारणाय क्रोधमारोपयामासेति गम्यते भीमं धनुरुद्धृत्य तूण्योः शरांश्चोद्धृत्य वितत्य सर्वरक्षसां वधार्थं क्रोधमाहारयदित्यन्वयः ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ तस्येति। दक्षस्येति क्रोधातिशयमात्र दृष्टान्तः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तदिति। कवचसूर्यकिरणयोः साम्यं नीलाभ्राणां रक्षसां च कार्मुकवत्त्वं ध्वजवत्त्वं च तुल्यं मेघे उत्पातध्वजसंभवात्। अत्र सार्धसप्तत्रिंशच्छ्लोकाः ॥ ३७ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्य क्रुद्धस्य रूपं तु रामस्य ददृशे तदा ॥ दक्षस्येव क्रतुं हन्तुमुद्यतस्य पिनाकिनः ॥ ३५ ॥ आविष्टं तेजसा रामं संग्रामशिरसि स्थितम् ॥ दृष्ट्वा सर्वाणि भूतानि भयार्तानि प्रदुद्रुवुः ॥ ३६ ॥ तत्कार्मुकैराभरणैर्ध्वजैश्च तैर्वर्मभिश्चाग्निसमानवर्णैः ॥ बभूव सैन्यं पिशिताशनानां सूर्योदये नीलमिवाभ्रवृन्दम् ॥ ३७ ॥

इति श्रीमदारण्यकाण्डे चतुर्विंशः सर्गः ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अवष्टब्धधनुं रामं क्रुद्धं च रिपुघातिनम् ॥ ददर्शाश्रममागम्य खरः सह पुरःसरैः ॥ १ ॥ तं दृष्ट्वा सशरं चापमुद्यम्य खरनिःस्वनम् ॥ रामस्याभिमुखं सूतं चोद्यतामित्यचोदयत् ॥ २ ॥ स खरस्याज्ञया सूतस्तुरगान् समचोदयत् ॥ यत्र रामो महाबाहुरेको धून्वन् स्थितो धनुः ॥ ३ ॥ तं तु निष्पतितं दृष्ट्वा सर्वे ते रजनीचराः ॥ नर्दमाना महानादं सचिवाः पर्यवारयन् ॥ ४ ॥ स तेषां यातुधानानां मध्ये रथगतः खरः ॥ बभूव मध्ये ताराणां लोहिताङ्ग इवोदितः ॥ ५ ॥ ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ॥ अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ ६ ॥

तुमुलयुद्धं पञ्चविंशे अवष्टब्धेत्यादि। धन्यत इति धनुः। धन धान्य इत्यस्माद्धातोर्भृमृशीङ्तृचरितत्सरितनिधनिमीमस्जीभ्य उः इत्यौणादिकसूत्रेण उप्रत्ययः। धनुषां च धनुं विदुः धनुरिवाजनिवक्र इति कविकाव्यप्रयोगश्च ॥ १ ॥ तमिति। चोद्यतामिति रथ इति शेषः ॥ २ ॥ ३ ॥ तं त्विति। निष्पतितं युद्धोन्मुखं सचिवाः श्येनगाम्यादयः ॥४॥ स इति। लोहिताङ्गः अङ्गारकः ॥५॥ तत इति। अर्दयित्वा पीडयित्वा महानादं ननाद चकारेत्यर्थः ॥६॥

ततस्तमिति । भीमधन्वानं धनुषश्चेत्यनङ् समासान्तः । शस्त्रैः आयुधैः । शस्त्रमायुधलोहयोरित्यमरः ॥७॥ मुद्गरैरिति। मुद्गरैः स्थूलगदाभिः प्रासैः कुन्तैः रोषतत्पराः क्रोधपरवशाः ॥ ८ ॥ त इति । बलाहकसंकाशाः मेघतुल्याः कूटं शृङ्गम् अभ्यधावन्त आभिमुख्येनाधावन्त ॥ ९॥ ते राम इति । शैलेन्द्रमिवेत्युपमानेन रामस्य निर्दुःखत्वमुक्तम् ॥ १० ॥ स तैरित्याद्यर्धमेकान्वयम् ॥ ११ ॥ तानीति । विशिखैः बाणैः प्रतिजग्राह प्रतिरुरोध नद्योघान्

ततस्तं भीमधन्वानं क्रुद्धाः सर्वे निशाचराः ॥ रामं नानाविधैः शस्त्रैरभ्यवर्षन्त दुर्जयम् ॥ ७ ॥ मुद्गरैः पट्टिशैः शूलैः प्रासैः खड्गैः परश्वधैः ॥ राक्षसाः समरे रामं निजघ्नू रोषतत्पराः ॥ ८ ॥ ते बलाहकसंकाशा महानादा महौजसः ॥ अभ्यधावन्त काकुत्स्थं रथैर्वाजिभिरेव च ॥ गजैः पर्वतकूटाभै रामं युद्धे जिघांसवः ॥ ९ ॥ ते रामे शरवर्षाणि व्यसृजन् रक्षसां गणाः ॥ शैलेन्द्रमिव धाराभिर्वर्षमाणा बलाहकाः ॥ १० ॥ स तैः परिवृतो घोरै राघवो रक्षसां गणैः ॥ ११ ॥ तानि मुक्तानि शस्त्राणि यातुधानैः स राघवः॥ प्रतिजग्राह विशिखैर्नद्योघानिव सागरः ॥ १२ ॥ स तैः प्रहरणैर्घोरैर्भिन्नगात्रो न विव्यथे ॥ रामः प्रदीप्तैर्बहुभिर्वज्रैरिव महाचलः ॥ १३ ॥ स विद्धः क्षतजादिग्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ बभूव रामः सन्ध्याभ्रैर्दिवाकर इवावृतः ॥ १४ ॥ विषेदुर्देवगन्धर्वाः सिद्धाश्च परमर्षयः ॥ एकं सहस्रैर्बहुभिस्तदा दृष्ट्वा समावृतम् ॥ १५ ॥ ततो रामः सुसंक्रुद्धो मण्डलीकृतकार्मुकः ॥ ससर्ज विशिखान् बाणान् शतशोथ सहस्रशः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नदीप्रवाहान् ॥ १२ ॥ स तैरिति । वज्रैः अशनिभिः ॥ १३ ॥ स विद्ध इति । क्षतजादिग्धः रुधिरालिप्तः ॥ १४ ॥ विषेदुरिति । बहुभिः सहस्रैः चतुर्दशसहस्रैः ॥ १५ ॥ तत इति । मण्डलीकृतकार्मुकः आकर्णाकर्षणेन मण्डलाकारीकृतधनुः विशिखान् बाणान् अर्धचन्द्राग्रबाणान् प्रथमं शतशः अनन्तरं सहस्रशः स निर्बिभेदेति योजना ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

दुरावारानिति । दुरावारान् वारयितुमशक्यान् दुर्विषहान् दुःसहान् कालदण्डोपमान् यमदण्डतुल्यान् अजिह्मगान् अवक्रगामिनः अस्खलितलक्ष्यकानित्यर्थः । कङ्कपत्रान् बाणान् । कङ्कपत्रशरमार्गणबाणा इति हलायुधः ॥ १७ ॥ ते शरा इति । प्राणानाददुः अमारयन्नित्यर्थः । कालकृताः यममुक्ता इत्यर्थः ॥ १८ ॥ भित्त्वेति । रुधिराप्लुता इति विशेषणं दीप्ताग्न्युपमानसिद्ध्यर्थम् ॥ १९ ॥ असंख्येया इति । सायकाः बाणाः ॥

दुरावारान् दुर्विषहान् कालदण्डोपमान् रणे ॥ मुमोच लीलया रामः कङ्कपत्रानजिह्मगान् ॥ १७ ॥ ते शराः शत्रुसैन्येषु मुक्ता रामेण लीलया ॥ आददू रक्षसां प्राणान् पाशाः कालकृता इव ॥ १८ ॥ भित्त्वा राक्षसदेहांस्तांस्ते शरा रुधिराप्लुताः ॥ अन्तरिक्षगता रेजुर्दीप्ताग्निसमतेजसः ॥ १९ ॥ असंख्येयास्तु रामस्य सायकाश्चापमण्डलात् ॥ विनिष्पेतुरतीवोग्रा रक्षःप्राणापहारिणः ॥ २० ॥ तैर्धनूंषि ध्वजाग्राणि वर्माणि च शिरांसि च ॥ बाहून् सहस्ताभरणानूरून् करिकरोपमान् ॥ चिच्छेद रामः समरे शतशोथ सहस्रशः ॥ २१ ॥ हयान् काञ्चनसन्नाहान् रथयुक्तान् ससारथीन् ॥ गजांश्च सगजारोहान् सहयान् सादिनस्तथा ॥ २२ ॥ पदातीन् समरे हत्वा ह्यनयद्यमसादनम् ॥ २३ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ भीममार्तस्वरं चक्रुर्भिद्यमाना निशाचराः ॥ २४ ॥ तत्सैन्यं निशितैर्बाणैरर्दितं मर्मभेदिभिः ॥ रामेण न सुखं लेभे शुष्कं वनमिवाग्निना ॥ २५ ॥ ॥ ॥

॥ २० ॥ तैरित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यं वर्माणि कवचानि ॥ २१ ॥ हयानिति । काञ्चनसन्नाहान् काञ्चनाभरणान् रथयुक्तान् रथबद्धान् सगजारोहान् सनिषादान् सादिनः अश्वारोहान् सदनमेव सादनं स्वार्थे अण् ॥ २२ ॥ २३ ॥ तत इति । नालीकाः नालमात्रशराः नाराचाः आयसशराः विकर्णिनःकर्णशराः भीममिति क्रियाविशेषणम् ॥ २४ ॥ तत्सैन्यमिति । रामेण कर्त्रा बाणैः अर्दितं पीडितं तत्सैन्यं सुखं दुःखनिवृत्तिम् अग्निना अर्दितं शुष्कं वनमिव न लेभे ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

केचिदिति । परमायुधानिति शूलादिविशेषणम् ॥ २६ ॥ तानीति । आवार्य निवार्य शिरोधरानिति पुंलिङ्गत्वमार्षं शिरोधरांश्चिच्छेद प्राणान् जहारेति क्रमः ॥ २७ ॥ त इति । सुपर्णो गरुडः तस्य वातेन पक्षानिलेन विक्षिप्ताः उन्मूलिताः जगत्यां भुवि ॥ २८ ॥ अवशिष्टा इति । तत्र सैन्येषु अवशिष्टाः हतावशिष्टाः विषण्णाः दुःखिताः शरणार्थं रक्षणार्थमिति यावत् ॥ २९ ॥ तानिति । आदाय खरसमीपगमनान्निवर्त्य अन्तकः रुद्रपरा-

केचिद्भीमबलाः शूराः शूलान् खड्गान् परश्वधान् ॥ रामस्याभिमुखं गत्वा चिक्षिपुः परमायुधान् ॥ २६ ॥
तानि बाणैर्महाबाहुः शस्त्राण्यावार्य राघवः ॥ जहार समरे प्राणांश्चिच्छेद च शिरोधरान् ॥ २७ ॥ ते छि-
न्नशिरसः पेतुश्छिन्नवर्मशरासनाः ॥ सुपर्णवातविक्षिप्ता जगत्यां पादपा यथा ॥ २८ ॥ अवशिष्टाश्च ये तत्र
विषण्णाश्च निशाचराः ॥ खरमेवाभ्यधावन्त शरणार्थं शरार्दिताः ॥ २९ ॥ तान् सर्वान् पुनरादाय समाश्वा-
स्य च दूषणः ॥ अभ्यधावत काकुत्स्थं क्रुद्धो रुद्रमिवान्तकः ॥ ३० ॥ निवृत्तास्तु पुनः सर्वे दूषणाश्रय-
निर्भयाः ॥ राममेवाभ्यधावन्त सालतालशिलायुधाः ॥ ३१ ॥ शूलमुद्गरहस्ताश्च चापहस्ता महाबलाः ॥
सृजन्तः शरवर्षाणि शस्त्रवर्षाणि संयुगे ॥ द्रुमवर्षाणि मुञ्चन्तः शिलावर्षाणि राक्षसाः ॥ ३२ ॥ तद्बभूवा-
द्भुतं युद्धं तुमुलं रोमहर्षणम् ॥ रामस्य च महाघोरं पुनस्तेषां च रक्षसाम् ॥ ३३ ॥ ते समन्तादभि-
क्रुद्धा राघवं पुनरभ्ययुः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

जितो यमः ॥ ३० ॥ निवृत्ता इति । निवृत्ताः युद्धान्निवृत्ताः दूषणरूपाश्रयेण निर्भयाः सन्तः अभ्यधावन्त अभिमुखमाजग्मुः प्रायशो नष्टायुधत्वात्सालतालेत्याद्युक्तम् ॥ ३१ ॥ शूलेत्यादि । शस्त्रवर्षाणि शरभिन्नायुधवर्षाणीत्यर्थः । सृजन्त इति आसन्निति शेषः ॥ ३२ ॥ तदिति । रामस्य रक्षसां च तुमुलं संकुलं महाघोरम् अत एव रोमहर्षणं भयातिरेकेण रोमाञ्चजनकम् अत एवाद्भुतं तद्युद्धं पुनरपि बभूव ॥ ३३ ॥ त इत्यर्धमेकं वाक्यम् । अभ्ययुः आवव्रुः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इदमनुवदन्नाह तैश्चेत्यादिश्लोकद्वयमेकंवाक्यम् । महाबलः स रामः दिशो दिशश्च तैरावृताः दृष्ट्वा भैरवं भयंकरं नादं कृत्वा राक्षसेषु राक्षसनिमित्तं गान्धर्वमस्त्रं धनुषि संयोजयत समयोजयत् शरवर्षाभिवर्षिभिः शरवर्षकारिभिरित्यर्थः ॥ ३५ ॥ ३६ ॥ तत इति । चापमण्डलात् संहितगान्धर्वास्त्रात् आकर्षणातिशयेन मण्डलीकृताच्चापान्निर्ययुः समागतैस्तैर्बाणैर्दश दिशः सर्वाः अन्यूनाः अवार्यन्त ॥ ३७ ॥ नाददानमिति । राक्षसा रामस्य शरादानकर्षणमोचनानि नापश्यन् किंतु स्वहिंसनमेवापश्यन्निति क्रियाप्रधानो निर्देशः । यद्यपि गान्धर्वास्त्रप्रयोगे विचित्रबाणनिर्गमोस्ति तदस्मिन्

तैश्च सर्वा दिशो दृष्ट्वा प्रदिशश्च समावृताः ॥ राक्षसैरुद्यतप्रासैः शरवर्षाभिवर्षिभिः ॥ ३५ ॥ स कृत्वा भैरवं नादमस्त्रं परमभास्वरम् ॥ संयोजयत गान्धर्वं राक्षसेषु महाबलः ॥ ३६ ॥ ततः शरसहस्राणि निर्ययुश्चापमण्डलात् ॥ सर्वा दश दिशो बाणैरावार्यन्त समागतैः ॥ ३७ ॥ नाददानं शरान् घोरान्नमुञ्चन्तं शिलीमुखान् ॥ विकर्षमाणं पश्यन्ति राक्षसास्ते शरार्दिताः ॥ ३८ ॥ शरान्धकारमाकाशमावृणोत्सदिवाकरम् ॥ बभूवावस्थितो रामः प्रवमन्निव तान् शरान् ॥ ३९ ॥ युगपत्पतमानैश्च युगपच्च हतैर्भृशम् ॥ युगपत्पतितैश्चैव विकीर्णा वसुधाभवत् ॥ ४० ॥ निहताः पतिताः क्षीणाश्छिन्ना भिन्ना विदारिताः ॥ तत्र तत्र स्म दृश्यन्ते राक्षसास्ते सहस्रशः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

श्लोके नोच्यते किंतु तदनन्तरभाविकेवलशरमोक्ष इति ज्ञेयम् ॥ ३८ ॥ शरान्धकारमिति । अन्धकारमिति क्लीबत्वमार्षं प्रवमन् उद्गिरन् ॥ ३९ ॥ युगपच्छरनिर्गमः समुत्प्रेक्ष्यते युगपदिति । पतमानैः पतद्भिः एककाले शरहतैः एककाले भूमौ पतद्भिः एककाले पतितैश्च राक्षसैः वसुधा विकीर्णा व्याप्ताऽभवदिति युगपच्छरनिर्गमनकार्योक्तिः ॥ ४० ॥ अथ हिंसावैचित्र्यमाह निहता इति । निहताः केवलं प्रहताः पतिताः अशनिपात इव भयेन भूमौ पतिताः क्षीणाः कण्ठगतप्राणाः छिन्नाः द्विधाकृताः भिन्नाः खण्डितावयवाः विदारिताः नृसिंहेन हिरण्यवदानाभिकण्ठमुद्भिन्नशरीराः तत्र तत्रेत्यनेन कश्चिच्छिन्नः कश्चिद्विदारितः पुनः कश्चित् भिन्न इत्येवं विचित्रशववत्त्वमुक्तम् ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

चित्रवधं दर्शयति सोष्णीषैरित्यादिना । सोष्णीषैः शिरोवेष्टनवद्भिः उत्तमाङ्गैः केवलशिरोभिः नानारूपविभूषणैरित्यूरुजानूनां विशेषणं सार्धोरुकैरूरुभिः सकटकैर्जानुभिश्चेत्यर्थः। अनेकशो भिन्नैरिति हयादित्रयविशेषणं विच्छिन्नैरिति चामरादिसर्वविशेषणं विचित्रैरिति शूलादिविशेषणं नानाविधैरिति चामरादिविशेषणं पूर्वोक्तैरेतैर्विकीर्णा अत एव भयंकराऽभूदिति योजना । एतावता ग्रन्थेन रामशरप्रभावातिशयो दर्शितः। अस्मिन् सर्गे पञ्चचत्वारिंशच्छ्लोकाः॥४२॥ ४३ ॥ ४४ ॥ ४५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने पञ्चविंशः सर्गः ॥२५॥

सोष्णीषैरुत्तमाङ्गैश्च साङ्गदैर्बाहुभिस्तथा ॥ ऊरुभिर्जानुभिश्छिन्नैर्नानारूपविभूषणैः ॥४२॥ हयैश्च द्विपमुख्यैश्च रथैर्भिन्नैरनेकशः॥ चामरैर्व्यजनैश्छत्रैर्ध्वजैर्नानाविधैरपि ॥ ४३ ॥ रामस्य बाणाभिहतैर्विचित्रैः शूलपट्टिशैः॥ खड्गैः खण्डीकृतैः प्रासैर्विकीर्णैश्च परश्वधैः ॥ ४४ ॥ चूर्णिताभिः शिलाभिश्च शरैश्चित्रैरनेकशः॥ विच्छिन्नैः समरे भूमिः विकीर्णाऽभूद्भयंकरा ॥ ४५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चविंशः सर्गः ॥ २५ ॥ ॥

दूषणस्तु स्वकं सैन्यं हन्यमानं निरीक्ष्य सः॥ संदिदेश महाबाहुर्भीमवेगान् दुरासदान् ॥ राक्षसान् पञ्च साहस्रान् समरेष्वनिवर्तिनः ॥ १॥ ते शूलैः पट्टिशैः खड्गैः शिलावर्षैर्द्रुमैरपि ॥ शरवर्षैरविच्छिन्नं ववृषुस्तं समन्ततः॥ २ ॥ स द्रुमाणां शिलानां च वर्षं प्राणहरं महत् ॥ प्रतिजग्राह धर्मात्मा राघवस्तीक्ष्णसायकैः ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्य च तद्वर्षं निमीलित इवर्षभः॥ रामः क्रोधं परं भेजे वधार्थं सर्वरक्षसाम् ॥ ४ ॥

अथ दूषणप्रमुखसर्वसैन्यविनाशः षड्विंशे दूषणस्त्वित्याद्यर्धत्रयमेकं वाक्यम् । निरीक्ष्य चेति । खिन्नश्चेत्यर्थः। भीमवेगान् भयंकरधावनान् अत एव दुरासदान् । पञ्चसहस्रानित्यनेन पञ्चसाहस्री पूर्वं हतेति व्यज्यते ॥१॥ त इति । तं रामम् ॥२॥ स इति । प्राणहरम् अन्येषामिति शेषः प्रतिजग्राह प्रतिरुरोध धर्मात्मेत्यनेन कूटयोधित्वव्युदासः ॥ ३ ॥ प्रतिगृह्येति । निमीलित इवर्षभ इत्यनेन शरवर्षेऽपि निर्व्यथत्वमनायासत्वं च द्योत्यते ॥ ४ ॥

तत इति । क्रोधसमाविष्ट इति राम इति शेषः प्रदीप्त इव तेजसेति तेजोयुक्तत्वेन प्रदीप्त इव स्थित इत्यर्थः । सहदूषणं दूषणसहितं दूषणः खरस्य सेनापतिः ॥ ५ ॥ ६ ॥ तत इति । चतुर्भिरिति शरैरित्यनुषङ्गः ॥ ७ ॥ हत्वेति । तद्रक्षः दूषणं वक्षसि विव्याधेति संबन्धः ॥ ८ ॥ स इति । परितो हन्यतेनेनेति परिघः तं पट्टैः बन्धनैः परवसोक्षितं शत्रुमेदःसिक्तम् । हृन्मेदस्तु वपा वसेत्यमरः। वज्राशनिसमस्पर्शं वज्रं वज्राख्यरत्नम् । अशनिः वज्रायुधं

ततः क्रोधसमाविष्टः प्रदीप्त इव तेजसा ॥ शरैरवाकिरत्सैन्यं सर्वतः सह दूषणम् ॥ ५ ॥ ततः सेनापतिः क्रुद्धो दूषणः शत्रुदूषणः ॥ शरैरशनिकल्पैस्तं राघवं समवाकिरत् ॥ ६ ॥ ततो रामः सुसंक्रुद्धः क्षुरेणास्य महद्धनुः ॥ चिच्छेद समरे वीरश्चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ ७ ॥ हत्वा चाश्वान् शरैस्तीक्ष्णैरर्धचन्द्रेण सारथेः ॥ शिरो जहार तद्रक्षस्त्रिभिर्विव्याध वक्षसि ॥ ८ ॥ स च्छिन्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ जग्राह गिरिशृङ्गाभं परिघं रोमहर्षणम् ॥ ९ ॥ वेष्टितं काञ्चनैः पट्टैर्देवसैन्यप्रमर्दनम् ॥ आयसैः शङ्कुभिस्तीक्ष्णैः कीर्णं परवसोक्षितम् ॥ १० ॥ वज्राशनिसमस्पर्शं परगोपुरदारणम् ॥ ११ ॥ तं महोरगसंकाशं प्रगृह्य परिघं रणे ॥ दूषणोऽभ्यद्रवद्रामं क्रूरकर्मा निशाचरः ॥ १२ ॥ तस्याभिपतमानस्य दूषणस्य स राघवः ॥ द्वाभ्यां शराभ्यां चिच्छेद सहस्ताभरणौ भुजौ ॥ १३ ॥ भ्रष्टस्तस्य महाकायः पपात रणमूर्द्धनि ॥ परिघश्छिन्नहस्तस्य शक्रध्वज इवाग्रतः ॥ १४ ॥ ॥ ॥

तदुभयसदृशकाठिन्यं परगोपुरदारणं परेषां शत्रूणां यत् गोपुरं पुरद्वारं तस्य दारणं भेदकम् । पुरद्वारं तु गोपुरमित्यमरः ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तस्येति । अभिपतमानस्य अभिपततः सहस्ताभरणावित्यनेन शौर्यविरुदवत्त्वं लक्ष्यते ॥ १३ ॥ भ्रष्ट इति । रणमूर्धनि छिन्नहस्तस्य तस्य दूषणस्य भ्रष्टः हस्ताच्च्युतः महाकायः महाप्रमाणः परिघः शक्रध्वज इवाग्रतः पपातेत्यन्वयः ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति । कराभ्यां सह पपातेत्यन्वयः मनस्वी धीरः ॥ १५ ॥ तमिति । अपूजयन् अस्तुवन् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्निति । त्रीनेवाह महाकपाल । इति कः किमायुधंगृहीत्वाऽभ्यद्रवदित्यत्राह महाकपाल इति ॥ १७ ॥ १८ ॥ दृष्ट्वेति । शितैः शाणोल्लीढैः प्रतिजग्राह तेषु बाणानर्पयामासेत्यर्थः यथा गृहं

स कराभ्यां विकीर्णाभ्यां पपात भुवि दूषणः ॥ विषाणाभ्यां विशीर्णाभ्यां मनस्वीव महागजः ॥ १५ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ दूषणं निहतं रणे ॥ साधु साध्विति काकुत्स्थं सर्वभूतान्यपूजयन् ॥ १६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे क्रुद्धास्त्रयः सेनाग्रयायिनः ॥ संहत्याभ्यद्रवन् रामं मृत्युपाशावपाशिताः ॥ १७ ॥ महाकपालः स्थूलाक्षः प्रमाथी च महाबलः ॥ महाकपालो विपुलं शूलमुद्यम्य राक्षसः ॥ स्थूलाक्षः पट्टिशं गृह्य प्रमाथी च परश्वधम् ॥ १८ ॥ दृष्ट्वैवापततस्तूर्णं राघवः सायकैः शितैः ॥ तीक्ष्णाग्रैः प्रतिजग्राह संप्राप्तानतिथीनिव ॥ १९ ॥ महाकपालस्य शिरश्चिच्छेद परमेषुभिः ॥ असंख्येयैस्तु बाणौघैः प्रममाथ प्रमाथिनम् ॥ २० ॥ स पपात हतो भूमौ विटपीव महाद्रुमः ॥ स्थूलाक्षस्याक्षिणी तीक्ष्णैः पूरयामास सायकैः ॥ २१ ॥ दूषणस्यानुगान् पञ्च साहस्रान् कुपितः क्षणात् ॥ बाणौघैः पञ्च साहस्रैरनयद्यमसादनम् ॥ २२ ॥ दूषणं निहतं दृष्ट्वा तस्य चैव पदानुगान् ॥ व्यादिदेश खरः क्रुद्धः सेनाध्यक्षान् महाबलान् ॥ २३ ॥ अयं विनिहतः संख्ये दूषणः सपदानुगः ॥ महत्या सेनया सार्धं युध्वा रामं कुमानुषम् ॥ २४ ॥ शस्त्रैर्नानाविधाकारैर्हनध्वं सर्वराक्षसाः ॥ एवमुक्त्वा खरः क्रुद्धो राममेवाभिदुद्रुवे ॥ २५ ॥ श्येनगामी पृथुग्रीवो यज्ञशत्रुर्विहङ्गमः ॥ दुर्जयः करवीराक्षः परुषः कालकार्मुकः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

प्राप्तानतिथीनुपचारैः प्रतिगृह्णाति तथेत्यर्थः ॥ १९ ॥ प्रतिजग्राहेत्युक्तं विवृणोति महाकपालस्येत्यादिना । प्रममाथ चूर्णीचकारेत्यर्थः । चूर्णशरीरत्वे दृष्टान्ततयोक्तं विटपीति ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ अयमिति । हनध्वं घ्नत ॥ २४ ॥ २५ ॥ सेनाध्यक्षानेवाह श्येनगामीत्यादिना ॥ २६ ॥

॥ २७ ॥ २८ ॥ तत इति । वज्रं वज्रमणिः तेजस्वी राम इति शेषः ॥ २९ ॥ त इति । सधूमा इत्यनेन दहनोन्मुखत्वं व्यज्यत इत्यङ्गारावस्थाव्यावृत्तिः। वज्रा इवेति वज्रमस्त्रियामित्युभयलिङ्गो वज्रशब्दः ॥ ३० ॥ रक्षसामिति। कर्णिना कर्णाकारशरीरेण॥ ३१ ॥ तैरिति । छिन्नं खण्डितं भिन्नं विदारितम् । आदिग्धाः आलिप्ताः ॥ ३२ ॥ तैर्मुक्तेति । रणाग्रपतितत्वातिशयात्कुशसाम्योक्तिः ॥ ३३ ॥ क्षणेनेति । निरयप्रख्यं नरकतुल्यं मांसशोणितैः

मेघमाली महामाली सर्पास्यो रुधिराशनः ॥ द्वादशैते महावीर्या बलाध्यक्षाः ससैनिकाः ॥ २७ ॥ राममेवाभ्यधावन्त विसृजन्तः शरोत्तमान् ॥ २८ ॥ ततः पावकसंकाशैर्हेमवज्रविभूषितैः ॥ जघान शेषं तेजस्वी तस्य सैन्यस्य सायकैः ॥ २९ ॥ ते रुक्मपुङ्खा विशिखाः सधूमा इव पावकाः ॥ निजघ्नुस्तानि रक्षांसि वज्रा इव महाद्रुमान् ॥ ३० ॥ रक्षसां तु शतं रामः शतेनैकेन कर्णिना ॥ सहस्रं च सहस्रेण जघान रणमूर्धनि ॥ ॥ ३१ ॥ तैर्भिन्नवर्माभरणाश्छिन्नभिन्नशरासनाः ॥ निपेतुः शोणितादिग्धा धरण्यां रजनीचराः ॥ ३२ ॥ तैर्मुक्तकेशैः समरे पतितैः शोणितोक्षितैः ॥ आस्तीर्णा वसुधा कृत्स्ना महावेदिः कुशैरिव ॥ ३३ ॥ क्षणेन तु महाघोरं वनं निहतराक्षसम् ॥ बभूव निरयप्रख्यं मांसशोणितकर्दमम् ॥ ३४ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ हतान्येकेन रामेण मानुषेण पदातिना ॥ ३५ ॥ तस्य सैन्यस्य सर्वस्य खरः शेषो महारथः ॥ राक्षसस्त्रिशिराश्चैव रामश्च रिपुसूदनः ॥ ३६ ॥ शेषा हता महासत्त्वा राक्षसा रणमूर्धनि ॥ घोरा दुर्विषहाः सर्वे लक्ष्मणस्याग्रजेन ते ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

कृतः कर्दमः पङ्को यस्य तत्तथा ॥ ३४ ॥ चतुर्दशेति । मानुषेण ऋजुना पदातिना वाहनरहितेनेत्यद्भुतोक्तिः ॥ ३५ ॥ तस्येत्यादि । सैन्यस्य युद्धप्रवृत्तस्य अतो रामस्यापि तत्रान्तर्भावः खरादित्रयं शेषः अवशिष्टांश इत्यर्थः। शेषाः सर्वे राक्षसा हता इत्यन्वयः। महासत्त्वा इत्यादिविशेषणैर्महारथा एव हताः क्षुद्राः केचन भीरवो न हता इतिगम्यते। अत एवोत्तरसर्गे हतशेषा इति वक्ष्यति। लक्ष्मणस्याग्रजेनेति रामस्य विष्णवर्धांशभाक्त्वेनाधिकबलत्वोक्तिः॥३६॥३७॥

ततस्त्विति । भीमबलं भीमसैन्यम् उद्यताशनिः उद्यतवज्रः ॥ ३८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

त्रिशिरःशिरसां छेददृष्टान्तेन स्वसेविनाम् । दुःखत्रयनिहन्तारं लक्ष्मणाग्रजमाश्रये ॥ खरं त्वित्यादि । वाहिनीपतिः सेनापतिः सन्निपत्य समीप-

ततस्तु तद्भीमबलं महाहवे समीक्ष्य रामेण हतं बलीयसा ॥ रथेन रामं महता खरस्तदा समाससादेन्द्र इवोद्यताशनिः ॥ ३८ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षड्विंशः सर्गः ॥ २६ ॥ ॥ ॥

खरं तु रामाभिमुखं प्रयान्तं वाहिनीपतिः ॥ राक्षसस्त्रिशिरा नाम सन्निपत्येदमब्रवीत् ॥ १ ॥ मां नियोजय विक्रान्त सन्निवर्तस्व साहसात् ॥ पश्य रामं महाबाहुं संयुगे विनिपातितम् ॥ २ ॥ प्रतिजानामि ते सत्यमायुधं चाहमालभे ॥ यथा रामं वधिष्यामि वधार्हं सर्वरक्षसाम् ॥ ३ ॥ अहं वास्य रणे मृत्युरेष वा समरे मम ॥ विनिवृत्य रणोत्साहान्मुहूर्तं प्राश्निको भव ॥ ४ ॥ प्रहृष्टो वा हते रामे जनस्थानं प्रहास्यसि ॥ मयि वा निहते रामं संयुगायोपयास्यसि ॥ ५ ॥ खरस्त्रिशिरसा तेन मृत्युलोभात्प्रसादितः ॥ गच्छ युध्येत्यनुज्ञातो राघवाभिमुखो ययौ ॥ ६ ॥ त्रिशिराश्च रथेनैव वाजियुक्तेन भास्वता ॥ अभ्यद्रवद्रणे रामं त्रिशृङ्ग इव पर्वतः ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

मागत्येत्यर्थः ॥ १ ॥ मामिति । साहसात् युद्धाभिमुख्यलक्षणात् विनिपातितमिति मयेतिशेषः ॥ २ ॥ प्रतिजानामीति । आलभे स्पृशामि । प्रतिज्ञाप्रकारमाह यथेति । सर्वरक्षसां सर्वरक्षोभिः ॥ ३ ॥ अहं वेति । मृत्युः मारयिता प्राश्निकः जयापजयनिर्णायकः ॥ ४ ॥ प्रहृष्ट इति । प्रहृष्टे गर्विष्ठे संयुगाय युद्धं कर्तुं क्रियार्थोपपदस्य च कर्मणि स्थानिन इति चतुर्थी ॥ ५ ॥ खर इति । मृत्युलोभात् मृत्युना कृतो लोभो युद्धलोभस्तस्मात् प्रसादितः निर्वर्तित इति यावत् । युध्य युद्धं कुरु अनुज्ञातः खरेणेति शेषः त्रिशिरा इति सिद्धम् ॥ ६ ॥ त्रिशिराश्चेति । चकारो न समुच्चयार्थः ॥ ७ ॥

शरधारेति । शरा एव धाराः आसाराः तासां समूहान् । जलार्द्रस्येति दुन्दुभिशब्दः पुंलिङ्गः । भेरी स्त्री दुन्दुभिः पुमानित्युक्तेः । दुन्दुभेः दुन्दुभिनादस्य जलार्द्रस्येत्यनेनास्य हीनस्वरत्वमुक्तम् ॥ ८ ॥ आगच्छन्तमिति । धनुषा सायकान् विधून्वन् कम्पयन् मुञ्चन्निति यावत् ॥ ९ ॥ स इति । संप्रहारो युद्धम् ॥ १० ॥ तत इति । संरब्धं सकोपमित्यर्थः । लोके कश्चित्कुपितोपि वचनेन कोपं न प्रकटयति अयं तु प्रकटयतीति भावः ॥११॥

शरधारासमूहान् स महामेघ इवोत्सृजन् ॥ व्यसृजत्सदृशं नादं जलार्द्रस्य तु दुन्दुभेः ॥ ८ ॥ आगच्छन्तं त्रिशिरसं राक्षसं प्रेक्ष्य राघवः ॥ धनुषा प्रतिजग्राह विधून्वन् सायकान् शितान् ॥ ९ ॥ स संप्रहारस्तुमुलो रामत्रिशिरसोर्महान् ॥ बभूवातीव बलिनोः सिंहकुञ्जरयोरिव ॥ १० ॥ ततस्त्रिशिरसा बाणैर्ललाटे ताडितस्त्रिभिः ॥ अमर्षी कुपितो रामः संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ ११ ॥ अहो विक्रमशूरस्य राक्षसस्येदृशं बलम् ॥ पुष्पैरिव शरैर्यस्य ललाटेऽस्मि परिक्षतः ॥ १२ ॥ ममापि प्रतिगृह्णीष्व शरांश्चापगुणच्युतान् ॥ एवमुक्त्वा तु संरब्धः शरानाशीविषोपमान् ॥ त्रिशिरोवक्षसि क्रुद्धो निजघान चतुर्दश ॥ १३ ॥ चतुर्भिस्तुरगानस्य शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ न्यपातयत तेजस्वी चतुरस्तस्य वाजिनः ॥ १४ ॥ अष्टभिः सायकैः सूतं रथोपस्थान्न्यपातयत् ॥ रामश्चिच्छेद बाणेन ध्वजं चास्य समुच्छ्रितम् ॥ १५ ॥ ततो हतरथात्तस्मादुत्पतन्तं निशाचरम् ॥ बिभेद रामस्तं बाणैर्हृदये सोऽभवज्जडः ॥ १६ ॥ सायकैश्चाप्रमेयात्मा सामर्षस्तस्य रक्षसः ॥ शिरांस्यपातयद्रामो वेगवद्भिस्त्रिभिः शितैः ॥ १७ ॥ ॥

अहो इत्यादिव्यङ्ग्योक्तिः । विक्रमः पराभिभवनं तत्र शूरस्य समर्थस्येत्यर्थः । ईदृशमित्यस्यैव विवरणं पुष्पैरिवेत्यर्धं ललाटे स्वल्लाटे ललाटे स्वल्पापि क्षतिर्बाधिका भवति सापि नास्तीति सूचयितुं पुष्पतौल्यम् । चापगुणः चापमौर्वी एवमिति संरब्धः सन्नेवमुक्त्वा क्रुद्धो निजघानेत्यन्वयः ॥ १२ ॥ १३ ॥ चतुर्भिरिति । सन्नतपर्वभिः ऋजुपर्वभिः वाजिनः वेगवतः ॥ १४ ॥ अष्टभिरिति । रस्थोपस्थे रथोपरिभागे ॥ १५ ॥ तत इति । हतरथात् हतहयसारथिकरथात् हृदये वक्षसि बिभेदेत्यन्वयः जडः निश्चेष्टः ॥ १६ ॥ १७ ॥ ॥ ॥

स इति । पूर्वं पतितैः शिरोभिः हेतुभिः स्वयं न्यपतत् ॥ १८ ॥ हतशेषा इति । खरसंश्रयाः खरसेवकाः ॥ १९ ॥ २० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ॥

महामोहसहायस्य दर्पस्याश्रयनिग्रहम् । व्यङ्क्तुं खरोपकरणं हन्तारं राममाश्रये ॥ निहतमित्यादि । निहतं दूषणं दृष्ट्वा रामस्य विक्रमं च दृष्ट्वा स्थि-

स भूमौ रुधिरोद्गारी रामबाणाभिपीडितः ॥ न्यपतत्पतितैः पूर्वं स्वशिरोभिर्निशाचरः ॥ १८ ॥ हतशेषास्ततो भग्ना राक्षसाः खरसंश्रयाः ॥ द्रवन्ति स्म न तिष्ठन्ति व्याघ्रत्रस्ता मृगा इव ॥ १९ ॥ तान् खरो द्रवतो दृष्ट्वा निवर्त्य रुषितः स्वयम् ॥ राममेवाभिदुद्राव राहुश्चन्द्रमसं यथा ॥ २० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तविंशः सर्गः ॥ २७ ॥ ॥ ॥ ॥

निहतं दूषणं दृष्ट्वा रणे त्रिशिरसा सह ॥ खरस्याप्यभवत्त्रासो दृष्ट्वा रामस्य विक्रमम् ॥ १ ॥ स दृष्ट्वा राक्षसं सैन्यमविषह्यं महाबलः ॥ हतमेकेन रामेण त्रिशिरोदूषणावपि ॥ २ ॥ तद्बलं हतभूयिष्ठं विमनाः प्रेक्ष्य राक्षसः ॥ आससाद खरो रामं नमुचिर्वासवं यथा ॥ ३ ॥ विकृष्य बलवच्चापं नाराचान् रक्तभोजनान् ॥ खरश्चिक्षेप रामाय क्रुद्धानाशीविषानिव ॥ ४ ॥ ज्यां विधून्वन् सुबहुशः शिक्षयास्त्राणि दर्शयन् ॥ चकार समरे मार्गान् शरै रथगतः खरः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

तस्य खरस्य त्रासोऽभवदिति योजना ॥ १ ॥ स दृष्ट्वेति । रक्षसां संबन्धि राक्षसं त्रिशिरोदूषणौ हतावित्यनुषङ्गः । बलं सैन्यं हतभूयिष्ठं हतप्रवरराक्षसं चतुर्दशसहस्रसंख्याकाः प्रधाना हताः अवशिष्टं सैन्यं प्रेक्ष्येत्यर्थः । विमनाः विगतगर्वावस्थं मनो यस्य स तथा ॥ २ ॥ ३ ॥ विकृष्येति । बलवदत्यन्तं नाराचान् । प्रक्ष्वेडनास्तु नाराचा इत्यमरः । रक्तभोजनानिति रक्तरूपितत्वेन रक्तभोजनत्वव्यपदेशः आशीविषानिव सर्पानिव स्थितान् ॥ ४ ॥ ज्यामिति । शिक्षया धनुर्वेदशिक्षापाटवेन ज्यां विधून्वन् अस्त्राणि दर्शयन् अस्त्रप्रयोगपाटवं दर्शयन्नित्यर्थः । समरे शरैः मार्गान् नानाप्रकारांश्चकार ॥ ५ ॥

स इति । स रामोपि तं दृष्ट्वा बाणैः सुमहद्धनुः सर्वा दिशः प्रदिशश्च पूरयामासेत्यन्वयः ॥ ६ ॥ स सायकैरिति । सः रामः अविवरं नीरन्ध्रम् ॥ ७ ॥ तदिति । पर्याकाशं परितः स्थितमाकाशं खररामयोश्चतुःपार्श्ववर्त्याकाशमित्यर्थः । सर्वतः सर्वत्र अनाकाशम् अनवकाशं बभूव ॥ ८॥ शरजालेति । संरम्भात् कोपात् । संरम्भः संभ्रमे कोप इत्यमरः । उभयोः शरजालावृत इत्यन्वयः ॥ ९ ॥ तत इति । तोत्रैः गजशिक्षणयष्टिभिः ॥ १० ॥ ११ ॥

स सर्वाश्च दिशो बाणैः प्रदिशश्च महारथः ॥ पूरयामास तं दृष्ट्वा रामोपि सुमहद्धनुः ॥ ६ ॥ स सायकैर्दुर्विषहैः सस्फुलिङ्गैरिवाग्निभिः ॥ नभश्चकाराविवरं पर्जन्य इव वृष्टिभिः ॥ ७ ॥ तद्बभूव शितैर्बाणैः खररामविसर्जितैः ॥ पर्याकाशमनाकाशं सर्वतः शरसंकुलम् ॥ ८ ॥ शरजालावृतः सूर्यो न तदा स्म प्रकाशते॥ अन्योन्यवधसंरम्भादुभयोः संप्रयुद्ध्यतोः ॥ ९ ॥ ततो नालीकनाराचैस्तीक्ष्णाग्रैश्च विकर्णिभिः ॥ आजघान खरो रामं तोत्रैरिव महाद्विपम् ॥ १० ॥ तं रथस्थं धनुष्पाणिं राक्षसं पर्यवस्थितम् ॥ ददृशुः सर्वभूतानि पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ ११ ॥ हन्तारं सर्वसैन्यस्य पौरुषे पर्यवस्थितम् ॥ परिश्रान्तं महासत्त्वं मेने रामं खरस्तदा ॥ १२ ॥ तं सिंहमिव विक्रान्तं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ दृष्ट्वा नोद्विजते रामः सिंहः क्षुद्रमृगं यथा ॥ १३ ॥ ततः सूर्यनिकाशेन रथेन महता खरः ॥ आससाद रणे रामं पतङ्ग इव पावकम् ॥ १४ ॥ ततोस्य सशरं चापं मुष्टिदेशे महात्मनः ॥ खरश्चिच्छेद रामस्य दर्शयन् पाणिलाघवम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

हन्तारमिति । खरः सर्वसैन्यहननपरिश्रान्तमपि रामं पौरुषे पर्यवस्थितं महासत्त्वं मेने । यद्वा । उक्तविशेषणं रामं परिश्रान्तं मेने ॥ १२ ॥ तमिति । नोद्विजते नाचलत् क्षुद्रमृगं शशम् ॥ १३ ॥ तत इति । पतङ्ग इत्यनेन अमृत्वा अनिवृत्तिरुच्यते ॥ १४ ॥ ततोस्येति । मुष्टिदेशे मुष्टिबन्धनसमीपदेशे महात्मन इत्यनेन मुष्टिदेशे पततो बाणस्य परिहरणसामर्थ्यं व्यज्यते । लाघवं शैघ्र्यं चिच्छेद रामस्य किंचिच्छ्रान्तत्वेनानवधानादिति भावः ॥ १५ ॥

पाणिलाघवमेवाह स पुनरित्यादिना । वर्मणि निजघान अवदारयति स्म ॥ १६ ॥ तत इति । आदित्यवर्चस इत्यनेन कवचपतनानन्तरं प्रकाशमानतेजोविशेष उच्यते ॥ १७ ॥ १८ ॥ स शरैरिति । अर्पितः संयुक्तः विधूम इत्यनेन ज्वालाधिक्यमुच्यते ॥ १९ ॥ तत इति । गम्भीरनिर्ह्रादं गम्भीरध्वनिकं धनुः रिपोरन्ताय नाशाय सज्जं चकारेत्यन्वयः ॥ २० ॥ सुमहदिति । यत्तदिति प्रसिद्ध्यतिशयवाची महर्षिणा अगस्त्येन

स पुनस्त्वपरान् सप्त शरानादाय वर्मणि ॥ निजघान खरः क्रुद्धः शक्राशनिसमप्रभान् ॥ १६ ॥ ततस्तत्प्र-
हतं बाणैः खरमुक्तैः सुपर्वभिः ॥ पपात कवचं भूमौ रामस्यादित्यवर्चसः ॥ १७ ॥ ततः शरसहस्रेण राममप्रतिमौजसम् ॥ अर्दयित्वा महानादं ननाद समरे खरः ॥ १८ ॥ स शरैरर्पितः क्रुद्धः सर्वगात्रेषु राघवः ॥ र-
राज समरे रामो विधूमोऽग्निरिव ज्वलन् ॥ १९ ॥ ततो गम्भीरनिर्ह्रादं रामः शत्रुनिबर्हणः ॥ चकारान्ताय स
रिपोः सज्यमन्यन्महद्धनुः ॥ २० ॥ सुमहद्वैष्णवं यत्तदतिसृष्टं महर्षिणा ॥ वरं तद्धनुरुद्यम्य खरं समभिधा-
वत ॥ २१ ॥ ततः कनकपुङ्खैस्तु शरैः सन्नतपर्वभिः ॥ बिभेद रामः संक्रुद्धः खरस्य समरे ध्वजम् ॥ २२ ॥
स दर्शनीयो बहुधा विकीर्णः काञ्चनध्वजः ॥ जगाम धरणीं सूर्यो देवतानामिवाज्ञया ॥ २३ ॥ तं चतुर्भिः
खरः क्रुद्धो रामं गात्रेषु मार्गणैः ॥ विव्याध युधि मर्मज्ञो मातङ्गमिव तोमरैः ॥ २४ ॥ स रामो बहुभिर्बाणैः
खरकार्मुकनिःसृतैः ॥ विद्धो रुधिरसिक्ताङ्गो बभूव रुषितो भृशम् ॥ २५ ॥ स धनुर्धन्विनां श्रेष्ठः प्रगृह्य प-
रमाहवे ॥ मुमोच परमेष्वासः षट् छरानभिलक्षितान् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

अतिसृष्टं दत्तं समभिधावत समभ्यधावत ॥ २१ ॥ तत इति । सन्नतपर्वभिः ऋजुपर्वभिः ॥ २२ ॥ स इति । दर्शनीयः रम्यः आज्ञया शापेन उत्प्रेक्षेयम् ॥ २३ ॥ तमिति । मातङ्गं गजं तोमरैः गजशिक्षादण्डैः चतुर्भिरित्यत्र वीप्सा बोध्या बहुभिरित्यनुवादात् ॥ २४ ॥ २५ ॥ स धनुरिति । परमेष्वासः उत्कृष्टशरासनः अभिलक्षितान् प्रसिद्धान् ॥ २६ ॥ ॥ ॥ ॥

षण्णां विनियोगप्रकारमाह शिरसीत्यादिना। द्वाभ्यामिति बाह्वोरिति एकैकस्य बाहोरेकैकेनेत्यर्थः। चन्द्रार्धवक्त्रैः अर्धचन्द्राकारमुखैरित्यर्थः ॥ २७ ॥ तत इति। त्रयोदश नाराचान् समाददे इत्यन्वयः अन्तिमपादे त्रयोदश शरान् शितानिति पाठे मुमोचेति क्रियाध्याहार्या ॥ २८ ॥ त्रयोदशानां विनियोगमाह ततोऽस्येत्यादिना। छित्त्वेत्युत्तरत्र स्थिता क्रिया सर्वत्र संबध्यते। त्रिवेणुर्नाम रथमुखस्थो युगाधारदण्डः प्रहसन्निव लीलयेत्यर्थः ॥ २९ ॥

शिरस्येकेन बाणेन द्वाभ्यां बाह्वोरथार्दयत् ॥ त्रिभिश्चन्द्रार्धवक्त्रैश्च वक्षस्यभिजघान ह ॥ २७ ॥ ततः पश्चान्महातेजा नाराचान् भास्करोपमान् ॥ जिघांसू राक्षसं क्रुद्धस्त्रयोदश समाददे ॥ २८ ॥ ततोऽस्य युगमेकेन चतुर्भिश्चतुरो हयान् ॥ षष्ठेन तु शिरः संख्ये खरस्य रथसारथेः ॥ २९ ॥ त्रिभिस्त्रिवेणुं बलवान् द्वाभ्यामक्षं महाबलः ॥ द्वादशेन तु बाणेन खरस्य सशरं धनुः ॥ ३० ॥ छित्त्वा वज्रनिकाशेन राघवः प्रहसन्निव ॥ त्रयोदशेनेन्द्रसमो बिभेद समरे खरम् ॥ ३१ ॥ प्रभग्नधन्वा विरथो हताश्वो हतसारथिः ॥ गदापाणिरवप्लुत्य तस्थौ भूमौ खरस्तदा ॥ ३२ ॥ तत्कर्म रामस्य महारथस्य समेत्य देवाश्च महर्षयश्च ॥ अपूजयन्प्राञ्जलयः प्रहृष्टास्तदा विमानाग्रगताः समेताः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥

खरं तु विरथं रामो गदापाणिमवस्थितम् ॥ मृदुपूर्वं महातेजाः परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ गजाश्वरथसंबाधे बले महति तिष्ठता ॥ कृतं सुदारुणं कर्म सर्वलोकजुगुप्सितम् ॥ २ ॥ ॥ ॥

॥ ३० ॥ ३१ ॥ प्रभग्नेति। अवप्लुत्य रथात् समुल्लङ्घ्य ॥ ३२ ॥ तदिति। तत्कर्म खरभङ्गकर्म अपूजयन् अस्तुवन् समेत्य समूहीभूय समेताः आगताः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टाविंशः सर्गः ॥ २८ ॥ ॥

अहंकारस्य हीनस्य व्यक्तां शक्तिमिव स्थिताम्। गदां खरस्य निर्भिद्य राजन्तं राममाश्रये॥ खरं त्वित्यादि। सर्वसाधनवैकल्येन खरस्यानुकूल्यमपि भवेदिति तच्चित्तपरीक्षार्थमाह खरं त्वित्यादिना। मृदुपूर्वं न्यायावलम्बनेनोक्तं परुषं मर्मोद्घाटनरूपत्वात्॥ १॥ गजाश्वेति। तिष्ठता अधिपतित्वेन तिष्ठतेत्यर्थः॥ २॥

मृदुपूर्वत्वसिद्धये लोकन्यायमाह उद्वेजनीय इति । उद्वेजनीयः उद्वेजकः नृशंसो घातुकः एवं विधो लोकानामीश्वरोपि न तिष्ठति न जीवेत् किंपुनर्भवादृश इति भावः ॥ ३ ॥ कर्मेति । सर्वजन इति दयालुरपीति भावः ॥४॥ लोभादिति । लोभात् लब्धस्य त्यागासहिष्णुतया कामात् अपूर्वलाभेच्छया न बुध्यते न पश्चात्तापं करोतीत्यर्थः । भ्रष्टः ऐश्वर्यात् भ्रष्टः तस्य कर्मणः अन्तं फलं पश्यति अनुभवति कथमिव करकात् ब्राह्मणीव करकाः वर्षोपलाः। वर्षोपलस्तु करक इत्यमरः । तानत्तीति करकात्। ब्राह्मणीरक्तपुच्छिका । ब्राह्मणी रक्तपुच्छिकेति निघण्टुः । तस्यास्तद्भक्षणं विषभक्षणवन्मारकमिति

उद्वेजनीयो भूतानां नृशंसः पापकर्मकृत् ॥ त्रयाणामपि लोकानामीश्वरोपि न तिष्ठति ॥ ३ ॥ कर्म लोकविरुद्धं तु कुर्वाणं क्षणदाचर ॥ तीक्ष्णं सर्वजनो हन्ति सर्पं दुष्टमिवागतम् ॥ ४ ॥ लोभात्पापानि कुर्वाणः कामाद्वा यो न बुध्यते ॥ भ्रष्टः पश्यति तस्यान्तं ब्राह्मणी करकादिव ॥ ५ ॥ वसतो दण्डकारण्ये तापसान् धर्मचारिणः ॥ किन्नु हत्वा महाभागान् फलं प्राप्स्यसि राक्षस ॥ ६ ॥ न चिरं पापकर्माणः क्रूरा लोकजुगुप्सिताः ॥ ऐश्वर्यं प्राप्य तिष्ठन्ति शीर्णमूला इव द्रुमाः ॥ ७ ॥ अवश्यं लभते जन्तुः फलं पापस्य कर्मणः ॥ घोरं पर्यागते काले द्रुमाः पुष्पमिवार्तवम् ॥ ८ ॥ न चिरात्प्राप्यते लोके पापानां कर्मणां फलम् ॥ सविषाणामिवान्नानां भुक्तानां क्षणदाचर ॥ ९ ॥

प्रसिद्धिः यथा ब्राह्मणी स्वमारकं कर्म स्वयमेव करोति तथा त्वमपीत्यर्थः ॥ ५ ॥ किं पापं मया कृतमित्यत्राह वसत इति ॥ ६ ॥ ननु तर्हि कथं पापिनोपि बहवो जीवन्तीत्यत्राह न चिरमिति । केवलपापिनो जन्मान्तरे फलं भुञ्जते क्रूरास्तु पुण्यलेशेन ऐश्वर्यं प्राप्यापि न चिरं तिष्ठन्ति क्षिप्रमेव विनश्यन्तीत्यर्थः ॥ ७ ॥ अवश्यमिति । पापस्य कर्ता जन्तुः काले प्राप्ते अवश्यं घोरं दुःखरूपं फलं लभते ऋतुलक्षणे काले पर्यागते प्राप्ते आर्तवं तत्तदृतुप्राप्तं पुष्पमिव ॥ ८ ॥ नचिरादिति । नचिरादित्येकं पदम् अविलम्बेनेत्यर्थः । अत्र पुरुष इति शेषः पापानाम् अत्युत्कटानामित्यर्थः ॥ ९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं मृदुपूर्वमुक्त्वा परुषमाह पापमित्यादिना । आसादितः प्रातोस्मि आगमने हेतुमाह राज्ञेति ॥ १० ॥ अद्य हीति । मया मुक्ताः शराः त्वां विदार्य निपतिष्यन्ति प्रवेक्ष्यन्ति यथा पन्नगाः सर्पाः वल्मीकं प्रविशन्ति तथा ॥ ११ ॥ ये त्वयेति ।ताननुगमिष्यसीति पापिनामपि समरे हतानां स्वर्गसंभवादिति भावः ॥ १२ ॥ अद्य त्वामिति । निरयस्थं नरकसदृशं दुःखं भूमौ पतित्वानुभवन्तमित्यर्थः ॥ १३ ॥ प्रहरेति । तालफलं यथेत्यने-

पापमाचरतां घोरं लोकस्याप्रियमिच्छताम् ॥ अहमासादितो राज्ञा प्राणान् हन्तुं निशाचर ॥ १० ॥
अद्य हि त्वां मया मुक्ताः शराः काञ्चनभूषणाः ॥ विदार्य निपतिष्यन्ति वल्मीकमिव पन्नगाः ॥ ११ ॥
ये त्वया दण्डकारण्ये भक्षिता धर्मचारिणः ॥ तानद्य निहतः संख्ये ससैन्योनुगमिष्यसि ॥ १२ ॥ अद्य
त्वां पतितं बाणैः पश्यन्तु परमर्षयः ॥ निरयस्थं विमानस्था ये त्वया हिंसिताः पुरा ॥ १३ ॥ प्रहर त्वं
यथाकामं कुरु यत्नं कुलाधम ॥ अद्य ते पातयिष्यामि शिरस्तालफलं यथा ॥ १४ ॥ एवमुक्तस्तु रा-
मेण क्रुद्धः संरक्तलोचनः ॥ प्रत्युवाच खरो रामं प्रहसन् क्रोधमूर्छितः ॥ १५ ॥ प्राकृतान् राक्षसान्
हत्वा युद्धे दशरथात्मज ॥ आत्मना कथमात्मानमप्रशस्यं प्रशंससि ॥ १६ ॥ विक्रान्ता बलवन्तो वा
ये भवन्ति नरर्षभाः ॥ कथयन्ति न ते किंचित्तेजसा स्वेन गर्विताः ॥ १७ ॥ प्राकृतास्त्वकृतात्मानो लो-
के क्षत्रियपांसनाः ॥ निरर्थकं विकत्थन्ते यथा राम विकत्थसे ॥ १८ ॥ कुलं व्यपदिशन् वीरः समरे कोभि-
धास्यति ॥ मृत्युकाले हि संप्राप्ते स्वयमप्रस्तवे स्तवम् ॥ १९ ॥ ॥ ॥

नानायासोक्तिः ॥ १४ ॥ १५ ॥ प्राकृतानिति । आत्मना स्वयमेव ॥ १६ ॥ विक्रान्ता इति । तेजसा प्रतापेन ॥ १७ ॥ प्राकृता इति । प्राकृताः क्षुद्राः अकृतात्मानः अप्रतिष्ठितधृतयः क्षत्रियपांसनाः क्षत्रियाधमाः निरर्थकं निष्प्रयोजनं यथा तथा विकत्थन्ते श्लाघन्ते ॥ १८ ॥ कुलमिति । कुलं व्यपदिशन् आत्मनो महाकुलप्रसूतत्वं प्रकटयन् को वीरः मृत्युकाले संप्राप्ते अप्रस्तवे अनवसरे स्वयं स्तवमभिधास्यतीत्यन्वयः ॥ १९ ॥ ॥

सर्वथैव लघुत्वं ते कत्थनेन विदर्शितम् । सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाग्निनेति । ते कत्थनेन लघुत्वमल्पत्वं सर्वथैव स्पष्टमेव विदर्शितं यथा तप्तेन अत एव सुवर्णसदृशेन कुशाग्निना कुशदर्भमाश्रितेनाग्निना लघुत्वं विदर्श्यते तद्वत् यथा तृणाग्निः सुवर्णतुल्यतया भासमानोपि ज्वलन्नप्युत्तरकाले दाहकार्यकरो न भवति तथा कत्थनेन वीरवत् भासमानोपि पुरुषः उत्तरकाले लघुरेव भविष्यतीत्यर्थः । शीघ्रं ज्वलन् तृणाग्निः यथा सद्यः शान्तो न दग्धुमीष्टे तथा कत्थमानः पुरुषः स्वकत्थनानुरूपं कार्यं न करोतीति सिद्धमिति ॥ २० ॥ न त्विति । इह तव पुरतः तिष्ठन्तं निश्चलतया स्थितं गदाधरं शत्रुरक्तोक्षितगदावन्तं मां सर्वनिर्वाहकं पर्वतमिवाकम्प्यं न पश्यसि अत एवैवं कत्थस इति भावः ॥ २१ ॥ पर्याप्त इति । गदापाणिरहं

सर्वथैव लघुत्वं ते कत्थनेन विदर्शितम् ॥ सुवर्णप्रतिरूपेण तप्तेनेव कुशाग्निना ॥ २० ॥ न तु मामिह तिष्ठन्तं पश्यसि त्वं गदाधरम् ॥ धराधरमिवाकम्प्यं पर्वतं धातुभिश्चितम् ॥ २१ ॥ पर्याप्तोहं गदापाणिर्हन्तुं प्राणान् रणे तव ॥ त्रयाणामपि लोकानां पाशहस्त इवान्तकः ॥ २२ ॥ कामं बह्वपि वक्तव्यं त्वयि वक्ष्यामि न त्वहम् ॥ अस्तं गच्छेद्धि सविता युद्धविघ्नस्ततो भवेत् ॥ २३ ॥ चतुर्दश सहस्राणि राक्षसानां हतानि ते ॥ त्वद्विनाशात्करोम्येष तेषामश्रुप्रमार्जनम् ॥ २४ ॥ इत्युक्त्वा परमक्रुद्धस्तां गदां परमाङ्गदः ॥ खरश्चिक्षेप रामाय प्रदीप्तामशनिं यथा ॥ २५ ॥ खरबाहुप्रमुक्ता सा प्रदीप्ता महती गदा ॥ भस्म वृक्षांश्च गुल्मांश्च कृत्वागात्तत्समीपतः ॥ ॥ २६ ॥ तामापतन्तीं ज्वलितां मृत्युपाशोपमां गदाम् ॥ अन्तरिक्षगतां रामश्चिच्छेद बहुधा शरैः ॥ २७ ॥

पाशहस्तोन्तक इव तव त्रयाणां लोकानामपि प्राणान् हन्तुं पर्याप्तः समर्थ इति योजना ॥ २२ ॥ काममिति । त्वयि आत्मश्लाघिनि विषये कामं यद्यपि बहु पारुष्यं वक्तव्यमस्ति तथापि तन्न वक्ष्यामि । कुतः हि यस्मात् सविता अस्तं गच्छेत् ततः अस्तमयेन युद्धविघ्नो भवेत् यद्यपि स्वस्य रात्रिर्बलायैव तथापि रात्र्यशक्तमनुष्यवधे स्वस्य न कापि कीर्तिरिति खरहृदयम् ॥ २३ ॥ चतुर्दशेति । ते त्वया एष इत्यव्यवधानोक्तिः तेषां तद्बन्धूनामित्यर्थः । यद्वा तद्वधप्रतिक्रियां करिष्यामीत्यत्र हृदयम् ॥ २४ ॥ इतीति । परमाङ्गदः गदाप्रहारसामर्थ्यविरुदयुक्त इत्यर्थः । अशनिं वज्रम् ॥ ॥ २५ ॥ खरेति । भस्म कृत्वा तत्समीपमगादित्यन्वयः । समीपत इति सार्वविभक्तिकस्तसिः ॥ २६ ॥ २७ ॥ ॥ ॥

सेति । व्याली पन्नगी ॥ २८ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ निरस्तनिखिलालम्बमहंकारमिव स्थितम् । खरं निहत्य साधूनां सुखावहमहं भजे ॥ भित्त्वा त्वित्यादि । धर्मवत्सल इत्यनेन निरायुधवधोऽनुचित इति श्रीरामोऽमन्यतेति गम्यते । स्मयमानः परिहसन्नित्यर्थः । संरब्धं भ्रान्तमिति खरविशेषणम् । संरम्भः संभ्रमे कोप इत्यमरः ॥१॥२॥ एषेति । अभिधाने

सा विकीर्णा शरैर्भग्ना पपात धरणीतले ॥ गदा मन्त्रौषधबलैर्व्यालीव विनिपातिता ॥ २८ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनत्रिंशः सर्गः ॥ २९ ॥ ॥ ॥ ॥

भित्त्वा तु तां गदां बाणै राघवो धर्मवत्सलः ॥ स्मयमानः खरं वाक्यं संरब्धमिदमब्रवीत् ॥ १ ॥ एतत्ते बलसर्वस्वं दर्शितं राक्षसाधम ॥ शक्तिहीनतरो मत्तो वृथा त्वमवगर्जसि ॥ २ ॥ एषा बाणविनिर्भिन्ना गदा भूमितलं गता ॥ अभिधानप्रगल्भस्य तव प्रत्यरिघातिनी ॥ ३ ॥ यत्त्वयोक्तं विनष्टानामहमश्रुप्रमार्जनम् ॥ राक्षसानां करोमीति मिथ्या तदपि ते वचः ॥ ४ ॥ नीचस्य क्षुद्रशीलस्य मिथ्यावृत्तस्य रक्षसः ॥ प्राणानपहरिष्यामि गरुत्मानमृतं यथा ॥ ५ ॥ अद्य ते छिन्नकण्ठस्य फेनबुद्बुदभूषितम् ॥ विदारितस्य मद्बाणैर्मही पास्यति शोणितम् ॥ ६ ॥ पांसुरूषितसर्वाङ्गः स्रस्तन्यस्तभुजद्वयः ॥ स्वप्स्यसे गां समालिङ्ग्य दुर्लभां प्रमदामिव ॥ ७ ॥ ॥ ॥ ॥

वचसि प्रगल्भस्य धृष्टस्य प्रत्यरिघातिनीति वीप्सायां प्रतिः । अरीनरीन् प्रतिघातिनी गदा ॥ ३ ॥ ४ ॥ नीचस्येति । नीचस्य केवलवाचाटकत्वेन क्षुद्रस्य क्षुद्रशीलस्य हीनस्वभावस्य मिथ्यावृत्तस्य असद्वृत्तस्य ॥५॥ अद्येति । फेनबुद्बुदाभ्यां भूषितम् अलंकृतम् अनेन नूतनत्वमुक्तं विदारितस्य विदारितोदरस्य ॥ ६ ॥ पांसुरूषितेति । रूषितं लिप्तं स्रस्तं यथा तथा भुवि न्यस्तं भुजद्वयं येन गां भूमिं समालिङ्ग्येत्यनेनावाग्भूतत्वमुच्यते ॥ ७ ॥

प्रवृद्धेति । प्रवृद्धनिद्रे दीर्घनिद्रे अशरण्यानाम् ऋष्यादीनामगतीनां शरण्याः सुखावासभूताः ॥ ८ ॥ जनस्थान इति । हतस्थाने हतराक्षसावस्थानसन्निवेशे ॥ ९ ॥ अद्येति । पूर्वमन्यभयावहाः राक्षस्यः अद्य मद्भयात् जनस्थानात् विप्रसरिष्यन्ति पलायिष्यन्ते ॥ १० ॥ अद्य शोकेति । यासां त्वमीदृशः पापी पतिः ताः पत्न्यः अनुरूपकुलाः त्वत्सदृशदुर्वृत्ता इत्यर्थः । इतः पूर्वं शोकानभिज्ञा अपि अद्य शोकरसज्ञाः निरर्थकाः निर्गतकामपुरुषार्थाः भविष्यन्ति ॥ ११ ॥ ईदृश इत्युक्तं विवृणोति नृशंसेति । नृशंस घातुक नीच वृत्ततोहीन क्षुद्रात्मन् क्षुद्रबुद्धे

प्रवृद्धनिद्रे शयिते त्वयि राक्षसपांसने ॥ भविष्यन्त्यशरण्यानां शरण्या दण्डका इमे ॥ ८ ॥ जनस्थाने हतस्थाने तव राक्षस मच्छरैः ॥ निर्भया विचरिष्यन्ति सर्वतो मुनयो वने ॥ ९ ॥ अद्य विप्रसरिष्यन्ति राक्षस्यो हतबान्धवाः ॥ बाष्पार्द्रवदना दीना भयादन्यभयावहाः ॥ १० ॥ अद्य शोकरसज्ञास्ता भविष्यन्ति निरर्थकाः ॥ अनुरूपकुलाः पत्न्यो यासां त्वं पतिरीदृशः ॥ ११ ॥ नृशंस नीच क्षुद्रात्मन्नित्यं ब्राह्मणकण्टक ॥ यत्कृते शङ्कितैरग्नौ मुनिभिः पात्यते हविः ॥ १२ ॥ तमेवमभिसंरब्धं ब्रुवाणं राघवं रणे ॥ खरो निर्भर्त्सयामास रोषात्खरतरस्वनः ॥ १३ ॥ दृढं खल्ववलिप्तोसि भयेष्वपि च निर्भयः ॥ वाच्यावाच्यं ततो हि त्वं मृत्युवश्यो न बुध्यसे ॥ १४ ॥ कालपाशपरिक्षिप्ता भवन्ति पुरुषा हि ये ॥ कार्याकार्यं न जानन्ति ते निरस्तषडिन्द्रियाः ॥ १५ ॥ एवमुक्त्वा ततो रामं संरुध्य भ्रुकुटीं ततः ॥ स ददर्श महासालमविदूरे निशाचरः ॥ रणे प्रहरणस्यार्थे सर्वतो ह्यवलोकयन् ॥ १६ ॥

ब्राह्मणकण्टक ब्राह्मणशत्रो मुनिभिः यत्कृते यन्निमित्तं शङ्कितैः सद्भिः अग्नौ हविः पात्यते हविर्दानसमयेपि किमेतदपहरिष्यन्तीति भीता भवन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ १३ ॥ दृढमिति । अवलिप्तोसि गर्वितोसि दृढं निश्चितं ततः कारणात् भयेषु भयकारणेषु सत्स्वपि निर्भयोसि वाच्यं चावाच्यं च वाच्यावाच्यम् । येषां च विरोधः शाश्वतिक इति द्वन्द्वैकवद्भावः । तन्मृत्युवश्यः सन् न बुध्यस इति योजना ॥ १४ ॥ उक्तमर्थं विशिष्य दर्शयति कालेति । परिक्षिप्ताः बद्धाः निरस्तषडिन्द्रियाः निरस्तषडिन्द्रियव्यापाराः ॥ १५ ॥ एवमिति । भ्रुकुटीं संरुद्ध्य कृत्वेत्यर्थः । प्रहरणस्यार्थे आयुधार्थं सर्वतोवलोकयन् सन्नपि दूरे महासालं ददर्शेत्यन्वयः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

स इति । दशनच्छदम् अधरं संदश्य निपीड्य अनेन सालस्य दुर्ग्रहत्वमुक्तं बाहुभ्यामित्यनेन सालस्थौल्यमुक्तं विनद्येत्यादिना जयाशोच्यते ॥ ॥ १७ ॥ १८ ॥ तमिति । रोषमिति सर्वसामग्री विरहेप्यानुकूल्यलेशाभावादिति भावः ॥ १९ ॥ जातस्वेद इति । रोषाज्जातस्वेदः नतु श्रमात् रक्तान्तलोचनः रक्तवर्णापाङ्गः ॥ २० ॥ तस्येति । बाणान्तरात् बाणक्षतविवरात् फेनिलं फेनवत् प्रस्रवणस्य प्रस्रवणाख्यस्य परिस्रवः प्रवाहः ॥ २१ ॥ विह्वल इति । विह्वलः विक्लवः रुधिरगन्धेनोपलक्षितः ॥ २२ ॥ तमापतन्तमिति । संरब्धं संभ्रान्तं प्रतिपदम् अस्त्रमोचनप्रतिकूलं तं खरं किंचिदपासर्पत् पश्चादागतः तस्मादपासर्पदित्यर्थः । अपसर्पणनिमित्तमाह कृतास्त्र इति संहितास्त्रत्वात् अस्त्रमोचनावकाशलाभाया-

स तमुत्पाटयामास संदश्य दशनच्छदम् ॥ तं समुत्क्षिप्य बाहुभ्यां विनद्य च महाबलः ॥ १७ ॥ राम-
मुद्दिश्य चिक्षेप हतस्त्वमिति चाब्रवीत् ॥ १८ ॥ तमापतन्तं बाणौघैश्छित्त्वा रामः प्रतापवान् ॥ रोष-
माहारयत्तीव्रं निहन्तुं समरे खरम् ॥ १९ ॥ जातस्वेदस्ततो रामो रोषाद्रक्तान्तलोचनः ॥ निर्बिभेद
सहस्रेण बाणानां समरे खरम् ॥ २० तस्य बाणान्तराद्रक्तं बहु सुस्राव फेनिलम् ॥ गिरेः प्रस्रवणस्येव तो-
यधारापरिस्रवः ॥२१॥ विह्वलः स कृतो बाणैः खरो रागेण संयुगे ॥ मत्तो रुधिरगन्धेन तमेवाभ्यद्रवद्द्रुतम् ॥
॥ २२ ॥ तमापतन्तं संरब्धं कृतास्त्रो रुधिराप्लुतम् ॥ अपासर्पत्प्रतिपदं किंचित्त्वरितविक्रमः ॥ २३ ॥

पासर्पदिति भावः । निमित्तान्तरमाह रुधिराप्लुतमिति तत्स्पर्शबीभत्सेनापसर्पणमित्यर्थः यद्यपि रणे किंचिदपसर्पणं शूरस्यायुक्तं तथापि सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिरिति न्यायेनापसर्पणं विना तत्संहारहेत्वलाभादपसर्पणं न दोष इति हृदयम् ❋ तानिश्लोकी ❋ संरब्धम् अतिक्रुद्धम् आपतन्तम् आयुधप्रसारणानवकाशतया अतिसन्निकृष्टमागच्छन्तं तत्र हेतुः त्वरितविक्रम इति शस्त्रसंधानावकाशार्थं त्वरितविक्रमतया किंचिदपासर्पदित्यर्थः । हेत्वन्तरमाह रुधिराप्लुतमिति । तद्देहरुधिरस्य स्वस्मिन् संश्लेषो भवेदिति जुगुप्सयेत्यर्थः । इदमेवाभिप्रेत्य वेदान्ताचार्यैरुक्तम् क्वचिदतिसंकटविषये सुभटानामभिमतोयमपसर्प इति ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत इति । ततः बाणपातावसरलाभात् ब्रह्मदण्डं ब्रह्मशापम् ॥ २४ ॥ स तामिति । धीमता भावज्ञेन दत्तम् अगस्त्यमुखेनेति शेषः ॥ २५ ॥ स विमुक्त इति । रामेण धनुरायम्य आकृष्य विमुक्त इत्यन्वयः ॥ २६ ॥ स इति । स खरः शराग्निना दह्यमानः सन् रुद्रेण रुद्रनेत्राग्निना दग्धोन्तक इव श्वेतारण्ये यथा श्वेतारण्य इव भूमौ पपात ॥ २७ ॥ स वृत्र इवेति । सः रामबाणेन हतः खरः अमोघबाणहतत्वज्ञापनाय प्रथमो दृष्टान्तः लीलया हतत्व-

ततः पावकसंकाशं वधाय समरे शरम् ॥ खरस्य रामो जग्राह ब्रह्मदण्डमिवापरम् ॥ २४ ॥ स तं दत्तं
मघवता सुरराजेन धीमता ॥ संदधे चापि धर्मात्मा मुमोच च खरं प्रति ॥ २५ ॥ स विमुक्तो महा-
बाणो निर्घातसमनिस्वनः ॥ रामेण धनुरायम्य खरस्योरसि चापतत् ॥ २६ ॥ स पपात खरो भूमौ
दह्यमानः शराग्निना ॥ रुद्रेणेव विनिर्दग्धः श्वेतारण्ये यथान्तकः ॥ २७ ॥ स वृत्र इव वज्रेण फेनेन न-
मुचिर्यथा ॥ बलोपेन्द्राशनिहतो निपपात हतः खरः ॥ २८ ॥ ततो राजर्षयः सर्वे संगताः परमर्षयः ॥
सभाज्यमुदिता राममिदं वचनमब्रुवन् ॥ २९ ॥ एतदर्थं महातेजा महेन्द्रः पाकशासनः ॥ शरभङ्गाश्र-
मं पुण्यमाजगाम पुरंदरः ॥ ३० ॥ आनीतस्त्वमिमं देशमुपायेन महर्षिभिः ॥ एषां वधार्थं क्रूराणां रक्ष-
सां पापकर्मणाम् ॥ ३१ ॥ तदिदं नः कृतं कार्यं त्वया दशरथात्मज ॥ सुखं धर्मं चरिष्यन्ति दण्डके-
षु महर्षयः ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नन्तरे देवाश्चारणैः सह संगताः ॥ दुन्दुभींश्चाभिनिघ्नन्तः पुष्पवर्षं समन्ततः ॥
रामस्योपरि संहृष्टा ववृषुर्विस्मितास्तदा ॥ ३३ ॥ ॥ ॥

ज्ञापनाय द्वितीयः समर्थाधिष्ठितत्वज्ञापनाय तृतीयः आर्द्राच्छुष्काच्चावध्यत्वं नमुचेर्लब्धं तदर्थं फेनेन हतः बलो वेति या शब्द इवार्थः । वृत्रादित्रयमिन्द्रेणैव हतम् ॥ २८ ॥ तत इति । परमर्षयः ब्रह्मर्षयः सभाज्य संपूज्य ॥ २९ ॥ एतदर्थमिति । एतदर्थम् एतद्वधाय ॥ ३० ॥ इदमुपपादयति आनीत इति । उपायेन तत्तदाश्रमदर्शनव्याजेन ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ एतस्मिन्नित्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम् ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥

रामं स्तुवन्ति अर्धेत्यादिना । अर्धाधिकमुहूर्तेन घटिकात्रयेण दाक्ष्यं सर्वसंहारचातुर्यम् ॥ ३४ ॥३५॥ ३६॥ एतस्मिन्निति । अन्तरे अवसरे गिरिदुर्गात् गिरिदुर्गप्रदेशात् सुखी रामपराक्रमदर्शनजन्यसंतोषवान् ॥३७॥ ३८॥ तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां सुखावहम् । बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे ॥ चतुर्दशसहस्ररक्षोभिरयमेकाकी किं करिष्यतीत्युद्विग्ना सीता रामेण जिते वीरतारतम्याभिज्ञकुलप्रसूततया सबहुमानं परिपस्वज इत्याह तं दृष्ट्वा पूर्वं महासमरे अदृश्यतया स्थितम् इदानीं दृष्ट्वा तं दृष्ट्वा वीरव्रणेन विगलद्रुधिरेण रोमकूपोल्लसद्भिरपि घर्मपयःकणौघैः । कोदण्डदण्डमवलम्ब्य विनीय वर्म किंचित्परिश्रमभृतं प्रियमीक्षमाणा ॥ इत्युक्तप्रकारं दृष्ट्वा तं दृष्ट्वा ततोद्ग्रथितजटामण्डलेन दृढबद्धकक्ष्यतया स्कन्धावलम्बितूणीरेण रणावसान-

अर्धाधिकमुहूर्तेन रामेण निशितैः शरैः ॥ चतुर्दशसहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ ३४ ॥ खरदूषण-
मुख्यानां निहतानि महाहवे ॥ अहो बत महत्कर्म रामस्य विदितात्मनः ॥ ३५ ॥ अहो वीर्यमहो दा-
क्ष्यं विष्णोरिव हि दृश्यते ॥ इत्येवमुक्त्वा ते सर्वे ययुर्देवा यथागतम् ॥ ३६ ॥ एतस्मिन्नन्तरे वीरो
लक्ष्मणः सह सीतया ॥ गिरिदुर्गाद्विनिष्क्रम्य संविवेशाश्रमं सुखी ॥ ३७ ॥ ततो रामस्तु विजयी पू-
ज्यमानो महर्षिभिः ॥ प्रविवेशाश्रमं वीरो लक्ष्मणेनाभिपूजितः ॥ ३८ ॥ तं दृष्ट्वा शत्रुहन्तारं महर्षीणां
सुखावहम् ॥ बभूव हृष्टा वैदेही भर्तारं परिषस्वजे ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

निर्वापितकोपाग्नितया प्रसन्नवदनेन सीतालक्ष्मणमार्गावलोकनेन पुनरपि किमागमिष्यन्ति राक्षसा इति दत्तावधानेन च लक्षितं दृष्ट्वा तं दृष्ट्वा पूर्वं वीर इति श्रुतम् इदानीं निर्वर्तितवीरकृत्यं दृष्ट्वा । दर्शनप्रकारमाह शत्रुहन्तारं हननव्यापारे कर्मभावः शत्रूणां स्वस्य तु कर्तृभाव एव हन्तारं हननव्यापार एव दृष्टः न तु शरसंधानादिव्यापार इत्यर्थः । शत्रुपदेन देवगन्धर्वादिसंघे सत्यपि शत्रूनेव हतवानित्युच्यते दुष्टनिग्रह उक्तः । शिष्टपरिपालनमाह महर्षीणां सुखावहं महर्षीणां तपोलेशेन हन्तुं सामर्थ्येऽपि रक्षकस्वरूपस्यरक्ष्यभूतस्वस्वरूपस्य च हानिर्मा भूदिति केवलं रक्षकव्यापारप्रतीक्षाणां रामप्रतिज्ञामेवावलोकयतां सुखावहम् । एहि पश्य शरीराणीत्युक्तदुःखगन्धं निवर्त्य सुखस्यैव प्रापकं बभूव बहुतरशत्रुगणाक्रमणाद्रामस्यैकाकितया च पू-

वैं सत्तारहिता सीता संप्रति सत्तां लेभे जगत्प्राणस्य रामस्य सत्तालाभात् स्वयमपि सत्तामवाप । आत्मा वै पुरुषस्य दारा इत्युक्तरीत्या रामसत्तालाभात् स्वस्या अपि सत्ता जातेति भावः । यद्वा भूप्राप्तावित्यस्माल्लिटि व्यत्ययेन परस्मैपदम् । भर्तारं विजयिनमालोक्य सरभसं गुहान्तरादागतेत्यर्थः। हृष्टा सती धर्मिणि धर्मा इति न्यायेन धर्मिलाभानन्तरं तद्धर्महर्षोभूदित्यर्थः । यद्वा आन्तरप्रीत्यङ्कुरोपमरोमाञ्चाञ्चितेत्यर्थः । एवं शौर्यावलोकनप्रीतत्वे हेतुमाह वैदेही मिथिलाधिपतिर्वीर इत्युक्तरीत्या वीरकुलप्रसूतत्वादित्यर्थः। भर्तारं परिषस्वजे तादृशनिरवधिकप्रेमभारभरिततया स्वयमालिलिङ्गे भर्तारं लोकभर्तारं सर्वलोकमातृत्वेन सर्वप्रजारक्षणं दृष्ट्वा परिषस्वजे आयुधक्षतव्रणेषु सुखोष्णाभ्यां स्तनाभ्यां पस्पर्श परिषस्वजे पर्याप्तं सस्वजे पश्चात् पुरस्तात् पार्श्वतश्च पस्पर्शेत्यर्थः। यद्यपि रणे अपलायमानस्य पृष्ठे शरपातप्रसङ्ग एव नास्ति तथापि सर्वतः समावृत्य आयुधप्रक्षेपात् पृष्ठतोपि व्रणसंभवः

मुदा परमया युक्ता दृष्ट्वा रक्षोगणान् हतान् ॥ रामं चैवाव्यथं दृष्ट्वा तुतोष जनकात्मजा ॥ ४० ॥
ततस्तु तं राक्षससंघमर्दनं सभाज्यमानं मुदितैर्महर्षिभिः ॥ पुनः परिष्वज्य शशिप्रभानना बभूव हृष्टा
जनकात्मजा तदा ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥ ॥ ॥

बाणानां सम्यक् क्षिप्तानां पृष्ठतो निर्गमोपि संभवति महर्षीणां सुखावहं परिषस्वजे पुत्रविषये स्वभर्त्रोपकारकरणे पुत्रवात्सल्यात् भर्तरि संतुष्टा भार्येव ऋषिजनसंरक्षणेन प्रीता परिषस्वजे रामं विना गुहागता सीता ततो निर्गत्य निरस्तसमस्तशत्रुं रामं परिषस्वज इत्यनेन हृदयगुहागतो जीवः परतन्त्रः आचार्यमुखेन परमशेषिणं दृष्ट्वा तेन सकलविरोधिवर्गे निर्वर्तिते ततो निर्गत्य नित्यसूरिपरिषदासीनं शेषिणमासाद्य तद्भोगपरिवाहमनुबभूवेति ध्वन्यते ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ ३९ ॥ उक्तमेवार्थं विशदं दर्शयति द्वाभ्यां मुदेत्यादि ❀ तनिश्लोकी ❀ रक्षोगणान् हतानिति वीर्यगुणविवरणं तत्र रामं चैवाव्यथमिति वीर्यलक्षणे स्वयमक्षत इति विशेषविवरणं रक्षोगणान् हतानित्यनेन यः परान् जयतीति लक्षणगतविशेष्यविवरणम् ॥ ४० ॥ ४१ ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिंशः सर्गः ॥ ३० ॥

एवं शरणागतिमन्त्रविवरणरूपे श्रीरामायणे इयता ग्रन्थसंदर्भेण उत्तरखण्डार्थो विवृतः अनुष्ठानदशायां हि प्रथमखण्डार्थस्य प्राथम्यं व्युत्पत्तिदशायां तूत्तरखण्डार्थस्य फलानुसारेणोपायप्रवृत्तेः अतो द्वितीयखण्डार्थः प्रथमं विवृतः। तत्र बालकाण्डे प्रथमपदार्थभूतपुरुषकारयोगो दर्शितः। अयोध्याकाण्डे द्वितीयपदार्थभूतसौलभ्यादिगुणयोगः। आरण्यकाण्डे शूर्पणखागमनात् पूर्वभाविवृत्तान्तेन चतुर्थ्यर्थभूता किंकरवृत्तिरुक्ता। ततः खरवधान्तवृत्तान्तेन चरमपदार्थभूता विरोधिनिवृत्तिरिति अथ पूर्वखण्डार्थ उच्यते शास्त्रशेषेण तत्र चारण्यकाण्डशेषेण विभीषणस्य पुरुषकारसान्निध्यमुच्यते किष्किन्धाकाण्डेन। नारायणपदार्थभूतं वात्सल्यम् सुन्दरकाण्डेन। चरणशब्दोक्तदिव्यमङ्गलविग्रहवैशिष्ट्यं रामः कमलपत्राक्ष इत्यादिना तथोक्तेः। युद्धकाण्डे शरणागतिः। उत्तरकाण्डे प्रपन्नचर्येति बोध्यम्। एवमानुपङ्गिकमुनिजनशरणागतिफलं देवशरणागतिकार्यरावणवधाङ्गत्वेनोक्त्वा अथ तन्निमित्तभूतसीतापहाररूपबीजमुपक्षिपति त्वरमाण इत्यादिना। संहृत्य सकलं लोकं पुनः स्रष्टुं च यः क्षमः। तमहं शिरसा वन्दे जानकीप्राणनायकम्॥ त्वरमाणः शूर्पणखा-

त्वरमाणस्ततो गत्वा जनस्थानादकम्पनः॥ प्रविश्य लङ्कां वेगेन रावणं वाक्यमब्रवीत्॥ १॥ जनस्थानस्थिता राजन् राक्षसा बहवो हताः॥ खरश्च निहतः संख्ये कथंचिदहमागतः॥ २॥ एवमुक्तो दशग्रीवः क्रुद्धः संरक्तलोचनः॥ अकम्पनमुवाचेदं निर्दहन्निव चक्षुषा॥ ३॥ ॥ ॥

गमनापेक्षयेति शेषः। अकम्पनो रावणचारः त्वरमाणो गत्वा वेगेनाब्रवीदित्यन्वयः॥ १॥ जनस्थानेति। कथंचिदिति स्त्रीवेषधारणेनेति भावः। अत एव शूर्पणखा वक्ष्यति। एका कथंचिन्मुक्ताहं परिभूय महात्मना। स्त्रीवधं शङ्कमानेन राघवेण महात्मनेति ❀ तनिश्लोकी ❀ लङ्काया जनस्थानं पुरद्वारसदृशं खलु लङ्काया राज्यं जनपदग्रामादिसंकुलं किंचिदपि नास्ति खलु एका लङ्का तस्या रक्षाभूतं जनस्थानमेकं तस्य नाशाल्लङ्काया अपावृतं द्वारं संवृतं राजन् तवैव सत्ताहानिः खलु राक्षसाः राक्षसराजस्य तव तन्नाशे राजत्वं नाशितं किल। बहवः एकद्वित्रिनाशेपि हानिर्भवत्येव किमुत बहूनां नाशे हताः मारिताः नतु सप्राणाः। सर्वराक्षसनाशे खरेण किं कृतमित्यत्राह खरश्चेति। चकारेण दूषणत्रिशिरसावुच्येते कथंचिदहमागतः स्त्रीवेषेणेति भावः। स्त्रीवधं शङ्कमानेन एका कथंचिन्मुक्ताहमिति शूर्पणखावाक्यानुरोधात्॥ २॥ एवमिति। क्रुद्धत्वं नारोपितमिति ज्ञापयितुं संरक्तलोचन इत्युक्तं कोपातिरेकं दृष्टान्तमुखेनाह निर्दहन्निवेति ॥ ३॥ ॥ ॥ ॥

केनेति । परागताः असवः प्राणाः यस्य तेन परासुनेति परुषभाषणमात्रं गम्यत इति गतिः स्थानम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ कालस्य चापीति । कालस्यापि काल इत्यत्रोपपत्तिमाह मृत्युमिति ॥ ६ ॥ दहेयमिति । आदित्यपावकौ परस्परसाहाय्येन संयुक्तावपीत्यर्थः । अतो न पुनरुक्तिः ॥ ७ ॥

केन रम्यं जनस्थानं हतं मम परासुना ॥ को हि सर्वेषु लोकेषु गतिं चाधिगमिष्यति ॥ ४ ॥ न हि मे विप्रियं कृत्वा शक्यं मघवता सुखम् ॥ प्राप्तुं वैश्रवणेनापि न यमेन न विष्णुना ॥ ५ ॥ कालस्य चाप्यहं कालो दहेयमपि पावकम् ॥ मृत्युं मरणधर्मेण संयोजयितुमुत्सहे ॥ ६ ॥ दहेयमपि संक्रुद्धस्तेजसादित्यपावकौ ॥ वातस्य तरसा वेगं निहन्तुमहमुत्सहे ॥ ७ ॥ तथा क्रुद्धं दशग्रीवं कृताञ्जलिरकम्पनः ॥ भयात्संदिग्धया वाचा रावणं याचतेऽभयम् ॥ ८ ॥ दशग्रीवोऽभयं तस्मै प्रददौ रक्षसां वरः ॥ स विश्रब्धोऽब्रवीद्वाक्यमसंदिग्धमकम्पनः ॥ ९ ॥ पुत्रो दशरथस्यास्ति सिंहसंहननो युवा ॥ रामो नाम वृषस्कन्धो वृत्तायतमहाभुजः ॥ १० ॥ वीरः पृथुयशाः श्रीमानतुल्यबलविक्रमः ॥ हतं तेन जनस्थानं खरश्च सहदूषणः ॥ ११ ॥ अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो राक्षसाधिपः ॥ नागेन्द्र इव निःश्वस्य वचनं चेदमब्रवीत् ॥ १२ ॥ स सुरेन्द्रेण संयुक्तो रामः सर्वामरैः सह ॥ उपयातो जनस्थानं ब्रूहि कच्चिदकम्पन ॥ १३ ॥ रावणस्य पुनर्वाक्यं निशम्य तदकम्पनः ॥ आचचक्षे बलं तस्य विक्रमं च महात्मनः ॥ १४ ॥ रामो नाम महातेजाः श्रेष्ठः सर्वधनुष्मताम् ॥ दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः पुरंदरसमो युधि ॥ १५ ॥ ॥

तथेति । संदिग्धया सदिग्धाक्षरया याचते अयाचत अभयमिति च्छेदः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ अकम्पनवच इति । नागेन्द्रः सर्पेन्द्रः ॥ १२ ॥ स सुरेन्द्रेणेति । स रामः सुरेन्द्रेणामरैश्च युक्तः सन् जनस्थानमुपयातः कच्चित् अन्यथा तस्यैतादृशसामर्थ्यं न युज्यत इति भावः ॥ १३ ॥ १४ ॥ इन्द्रादिसहायानपेक्षो राम इत्याशयेनाह रामो नामेत्यादिना । दिव्यास्त्रगुणसंपन्नः दिव्यास्त्रकृतातिशययुक्तः ॥ १५ ॥ ॥ ॥

तस्येति । रक्ताक्षः रक्तरेखाश्चितनयनः दुन्दुभिस्वनः दुन्दुभिवत् गम्भीरस्वनः संयुक्त इति वर्तेत इति शेषः॥१६॥१७॥नैव देवा इति । सहायार्थमागता इतिशेषः ॥ १८ ॥ शरा इति । पञ्चाननाः विस्तृताननाः भूत्वा भक्षयन्ति स्मेत्युत्प्रेक्षा ॥१९॥ येन येनेति । राक्षसाः भयकर्शिताः भयपीडिताः सन्तो येन येन मार्गेण गच्छन्ति तेन तेन मार्गेणाग्रतः स्थितं राममेव पश्यन्ति स्म । अत्र विशेषणसामर्थ्याद्रामदर्शनं भयकृतमिति व्यज्यते ❀ तनिश्लोकी ❀ येन येन मार्गेणेत्यर्थः । अथवा येन येन यद्यद्वस्त्वन्तर्धानसाधनत्वबुद्धया गच्छन्ति तेन तेन तस्मिन् तस्मिन् वस्तुनि राममेवाग्रतः स्थितं पश्यन्ति अत्र प्रतिराक्षसम् इच्छागृहीतदेहत्वं ध्वन्यते ॥ २० ॥ २१ ॥ अथेति । यथावृत्तं परमार्थभूतमित्यर्थः ॥ २२ ॥ असाध्य इति । असाध्यः

तस्यानुरूपो बलवान् रक्ताक्षो दुन्दुभिस्वनः ॥ कनीयान् लक्ष्मणो नाम भ्राता शशिनिभाननः ॥ १६ ॥ स तेन सह संयुक्तः पावकेनानिलो यथा ॥ श्रीमान् राजवरस्तेन जनस्थानं निपातितम् ॥ १७ ॥ नैव देवा महात्मानो नात्र कार्या विचारणा ॥ १८ ॥ शरा रामेण तूत्सृष्टा रुक्मपुङ्खाः पतत्त्रिणः ॥ सर्पाः पञ्चानना भूत्वा भक्षयन्ति स्म राक्षसान् ॥ १९ ॥ येन येन च गच्छन्ति राक्षसा भयकर्शिताः ॥ तेन तेन स्म पश्यन्ति राममेवाऽग्रतः स्थितम् ॥ इत्थं विनाशितं तेन जनस्थानं तवानघ ॥ २० ॥ अकम्पनवचः श्रुत्वा रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ जनस्थानं गमिष्यामि हन्तुं रामं सलक्ष्मणम् ॥ २१ ॥ अथैवमुक्ते वचने प्रोवाचेदमकम्पनः ॥ शृणु राजन्यथावृत्तं रामस्य बलपौरुषम् ॥ २२ ॥ असाध्यः कुपितो रामो विक्रमेण महायशाः ॥ आपगायाः सुपूर्णाया वेगं परिहरेच्छरैः २३

अनिग्राह्यः ❀ तनिश्लोकी ❀ शृण्विति । यथावृत्तम् तत्कर्तानिमानुपकर्मानतिक्रमेण यद्वा रामस्य वृत्तम् इतिहासपुराणोक्तवृत्तान्तं यथावत् बलं पराभिभवसामर्थ्यं पौरुषं महापुरुषकर्म कुपितः मर्यादोल्लङ्घनविषयनिग्रहवान् राम इति कोपस्यापरिहार्यत्वं व्यज्यते विक्रमेण असाध्यः विक्रमे प्रवृत्ते निवारयितुमशक्य इत्यर्थः । असाध्य इति निरुपपदेन ब्रह्मरुद्रेन्द्रादिभिरसाध्यत्वं ध्वन्यते । महायशाः लोके वेदे च प्रसिद्धविभवः । अनेन त्रिविक्रमावतारो व्यज्यते आपगायाः सुपूर्णाया वेगं परिहरेदित्यनेन भविष्यत्कृष्णावतारो भूतकृष्णावतारो वा व्यज्यते । भयानकावर्तशताकुला नदी मार्गं ददौ सिन्धुरिव श्रियः पतेरिति श्रीभागवतोक्तेः । अनेन मत्स्यावतार इति केचित् ॥ २३ ॥ ॥ ॥

सतारेति । ग्रहा नव ग्रहाः नक्षत्राणि सप्तविंशतिनक्षत्राणि तारास्तदन्यज्योतींषि अवसादयेत् विशीर्णं कुर्यात् मज्जन्तीं समुद्र इति शेषः ❀ तनिश्लोकी ❀ सतारग्रहनक्षत्रं तारा अश्विन्यादयः ग्रहाः सूर्यादयः तदितराणि नक्षत्राणि नभश्चापीति तदधिष्ठानाण्डकोश उच्यते तमप्यवसादयेदित्यनेनापि त्रिविक्रमावतारध्वनिः । तथाच श्रुतिः। यो अस्कभायदुत्तरं सधस्थं विचक्रमाणस्त्रेधोरुगाय इति । सीदन्तीं मज्जन्तीं महीम् अभ्युद्धरेत् असाविति वराहावतारो व्यज्यते। तां वराहो भूत्वाऽहरदिति श्रुतेः। श्रीमानित्यवतारेषु सर्वत्रानुवृत्तिर्लक्ष्म्याः सूच्यते अन्येषु चावतारेषु विष्णोरेषानपायिनीति पराशरवचनात् । श्रीमानिति लक्ष्मीसमभिव्याहारबलेन संसारे मज्जन्तं चेतनमभ्युद्धरेदिति परत्वासाधारणलिङ्गमोक्षप्रदत्वं व्यञ्जितं श्रीमान् महीमभ्युद्धरेदिति लक्ष्म्याः सहकारित्वश्रवणेन सपत्नीद्वेषाभावो व्यज्यते ॥ २४ ॥ भित्त्वेति । विप्लावयेत् सिञ्चेत् विधमेत् दहेत् ध्मा शब्दाग्निसंयोगयोरिति धातोर्लिङि धमादेशः ❀ तनिश्लोकी ❀ भित्त्वेति । समुद्रवेलाभेदेन लोकानाप्लावयेदिति संकर्षणावतारो ध्वन्यते समुद्रस्य वेगमपि विधमेदि-

सतारग्रहनक्षत्रं नभश्चाप्यवसादयेत् ॥ असौ रामस्तु मज्जन्तीं श्रीमानभ्युद्धरेन्महीम् ॥ २४ ॥ भित्त्वा वेलां समुद्रस्य लोकानाप्लावयेद्विभुः ॥ वेगं वापि समुद्रस्य वायुं वा विधमेच्छरैः ॥ २५ ॥ संहृत्य वा पुनर्लोकान् विक्रमेण महायशाः ॥ शक्तः स पुरुषव्याघ्रः स्रष्टुं पुनरपि प्रजाः ॥ २६ ॥ ॥

ति करिष्यमाणसमुद्रबन्धनं व्यज्यते वायुं वा विधमेदिति पृथिव्यादिभूतोपलक्षणं पृथिव्यप्सु प्रलीयते । आपस्तेजसि लीयन्ते इत्याद्युक्तप्रकारेण प्रलयं कुर्यादिति ध्वन्यते संहृत्येत्यनन्तरमनुवादात् ॥ २५ ॥ संहृत्येति । लोकान् भूरादीन् संहृत्य पुनः स्रष्टुं शक्तः इमाः प्रजाश्च संहृत्य पुनः स्रष्टुं शक्त इत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ❀ पुनः संहृत्येत्यनेन पूर्वसंहारसृष्ट्योरप्येतत्कर्तृकत्वं व्यज्यते बभूव भूयश्च यथा महाभाग भविष्यतीति प्रश्नवत् लोकानिति बहुवचनस्यासंकोचेन साण्डाः सर्वे लोका विवक्षिताः विक्रमेण संकल्पमात्रेणेत्यर्थः । एतस्य वा अक्षरस्येत्यादिश्रुतेः । महायशाः षड्गुणैश्वर्यकृतप्रसिद्धिः शक्तः अनन्तशक्तिमान् । परास्य शक्तिरिति श्रुतेः। ननु नारायणस्य एको ह वै नारायण इत्यादिना सृष्ट्यादिकर्तृत्वं श्रूयते कथमेतस्येति तत्राह स पुरुषव्याघ्र इति सहि देवैरुदीर्णस्येत्यादिना स एवायं नारायणो रामात्मनावतीर्ण इत्युक्तत्वात् । स्रष्टुं पुनरिति अत्रापि पुनःशब्दः पूर्वसृष्टेरेतदधीनत्वव्यञ्जकः प्रजा इति प्रकृतिसंसृष्टे चेतनवर्गः समष्टिकारणभूत उच्यते ॥ २६ ॥ ॥ ॥

न हीति। लोकेन समूहेन ❀ तनिश्लोकी ❀ रामः विक्रमैः रञ्जनीयः दशग्रीव अनितरसाधारणदशवदनत्वं खलु तवावलेपहेतुः रामरामानुजो तु सहस्रशीर्षाविति व्यज्यते। त्वया जेतुं युधि न शक्यः अल्पशक्तिस्त्वम् अपरिमितानन्तशक्तिमान् रामः कथं जेतुं शक्यः रक्षसां नमुचिहिरण्यकशिपुशम्बरबलिप्रभृतीनां लोकेन जनेन को मज्जतोरणुकुलाचलयोर्विशेष इति न्यायसाम्यं द्योतयितुं त्वया लोकेनेत्येकवचननिर्देशः। जयस्यात्यन्तासंभावनां द्योतयितुं स्वर्गः पापजनैरिवेत्युक्तं प्रसिद्धैर्बहुभिरेकः कथं जेतुमशक्य इत्यत्राह स्वर्गः पापजनैरिवेति ॥ २७ ॥ न तमिति। मम मत्तः एकमनाः सावधानः। ❀ तनिश्लोकी ❀ इन्द्रजिता निर्जिताः शक्रादयोस्मत्सहाया भविष्यन्तीत्याशां वारयति न तमिति। देवासुरैरिति बहुवचनेन सर्वेदेवासुरग्रहणे पुनः सर्वशब्दः भूतभविष्यद्वर्तमानकालिकेन्द्रजात्यादिसमुदायवाचकः। अहं मन्ये राक्षसजातित्वेपि सुकृतपरिपाकवशेन श्रीराममहत्त्व-

न हि रामो दशग्रीव शक्यो जेतुं त्वया युधि ॥ रक्षसां वापि लोकेन स्वर्गः पापजनैरिव ॥ २७ ॥ न तं
वध्यमहं मन्ये सर्वैर्देवासुरैरपि ॥ अयं तस्य वधोपायस्तं ममैकमनाः शृणु ॥ २८ ॥ भार्या तस्योत्तमा
लोके सीता नाम सुमध्यमा ॥ श्यामा समविभक्ताङ्गी स्त्रीरत्नं रत्नभूषिता ॥ २९ ॥ नैव देवी न गन्ध-
र्वी नाप्सरा नापि दानवी ॥ तुल्या सीमन्तिनी तस्या मानुषीषु कुतो भवेत् ॥ ३० ॥ तस्यापहर भार्यां
त्वं प्रमथ्य तु महावने ॥ सीतया रहितः कामी रामो हास्यति जीवितम् ॥ ३१ ॥ ॥

विषयं ज्ञानमुत्पन्नं तव तु आसुरीं योनिमापन्ना मूढा जन्मनि जन्मनीति शास्त्ररीत्या दुष्कर्मवशेन नोत्पन्नमिति इदं चाकम्पनस्य परत्वज्ञानं सनत्कुमारादिभिः प्रोक्तेतिहासश्रवणादिना वा माल्यवत्प्रभृतिभिरुक्तसुमालिमालिवधादिवृत्तान्तादिना वा विश्वरूपादिदर्शनवत् चतुर्दशसहस्रराक्षसयुद्धे प्रतिराक्षसं रामविग्रहाभेदादिप्रतिपत्त्या वा संजातमिति वा अकम्पनापदेशेन ऋषिरेव परत्वख्यापनं कृतवानिति वा न कोपि विरोधः ॥ २८ ॥ भार्येति। श्यामा यौवनमध्यस्थेत्युत्पलः। समं यथा तथा विभक्तानि नेत्रकर्णाद्यङ्गानि यस्याः सा तथोक्ता स्त्रीरत्नं स्त्रीश्रेष्ठा अस्तीति शेषः ॥ २९ ॥ नेवेती। देवी देवस्त्री। पुंयोगादाख्यायामिति ङीष् एवमुत्तरत्रापि। अप्सरःशब्द एकवचनान्तोप्यस्ति सीमन्तिनी स्त्री ॥ ३० ॥ तस्येति। महावने प्रमथ्य विलोड्य येन केनाप्युपायेन रामं वञ्चयेत्यर्थः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अरोचयतेति । चिन्तयित्वा रामोच्चाटनोपायमिति शेषः ॥ ३२ ॥ बाढमिति । बाढमित्यङ्गीकारे काल्यं प्रातः ॥ ३३ ॥ अथेति । खराः अश्वतराः । तत्स्वरूपमुक्तमश्वशास्त्रे अश्वसृग्भ्यः समुत्पन्नास्तस्मादश्वतराः खराः । खररूक्षस्वरास्तीक्ष्णाः खरशीलाः खराङ्घ्रयः ॥ इति ॥ ३४ ॥ स रथ इति । नक्षत्रपथगः आकाशगः संचार्यमाणः प्रेर्यमाणः ॥ ३५ ॥ स इति । ताटकेयं ताटकापुत्रं भक्ष्यभोज्यैः पेयखाद्यैः अमानुषैः मनुष्यलोकदुर्लभैः ॥ ३६ ॥ तमिति । अर्थोपहितया अर्थेन प्रयोजनेन उपहितया विशिष्टया ॥ ३७ ॥ कच्चिदिति । हे राजन् लोकानां राक्ष-

अरोचयत तद्वाक्यं रावणो राक्षसाधिपः॥ चिन्तयित्वा महाबाहुरकम्पनमुवाच ह ॥ ३२ ॥ बाढं काल्यं गमिष्यामि ह्येकः सारथिना सह ॥ आनयिष्यामि वैदेहीमिमां हृष्टो महापुरीम् ॥ ३३ ॥ अथैवमुक्त्वा प्रययौ खरयुक्तेन रावणः ॥ रथेनादित्यवर्णेन दिशः सर्वाः प्रकाशयन् ॥ ३४ ॥ स रथो राक्षसेन्द्रस्य नक्षत्रपथगो महान् ॥ संचार्यमाणः शुशुभे जलदे चन्द्रमा इव ॥ ३५ ॥ स मारीचाश्रमं प्राप्य ताटकेयमुपागमत् ॥ मारीचेनार्चितो राजा भक्ष्यभोज्यैरमानुषैः ॥ ३६ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा तु आसनेनोदकेन च ॥ अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ३७ ॥ कच्चित्सुकुशलं राजन् लोकानां राक्षसेश्वर ॥ आशङ्के नाथ जाने त्वं यतस्तूर्णमिहागतः ॥ ३८ ॥ एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः॥ ततः पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥

सलोकानां राक्षसेश्वरेति समभिव्याहारादयमर्थो लभ्यते । सुकुशलं कच्चिदिति सामान्येन प्रश्नः अथ अथवा त्वं यतस्तूर्णमिहागतः ततः कारणात् किंचिदत्याहितमस्तीत्याशङ्के तद्विशिष्य न जाने महत्कार्यं विना भवतस्तूर्णमागमनं नोपपद्यत इति भावः । यद्वा लोकानां कच्चित् सुकुशलम् अथ अथवा तेषां कुशलं नेत्याशङ्के यतस्त्वं तूर्णमागतः न जाने तद्विशिष्य न जान इत्यर्थः ॥ ३८ ॥ एवमुक्त इति । ततः पश्चात् तद्वाक्यादनन्तरम् ॥ ३९ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आरक्ष इति। आरक्षः अन्तपालः। उक्तमुपपादयति जनस्थानमित्याद्यर्धेन जनस्थानशब्देन तत्स्थो रक्षोगणो लक्ष्यते तत् प्रसिद्धं साचिव्यं साहाय्यं तस्य मे हतस्वजनस्य मे॥४०॥४१॥आख्यातेत्याद्यर्धत्रयमेकान्वयम्। यः सीतायाः आख्याता स मित्ररूपः शत्रुः यश्च तामानयेत्युपदेष्टा सः त्वया निन्दितः सन् तिरस्कृतः सन् त्वदैश्वर्यं न नन्दति तावुभौ ब्रूहीत्यर्थः। ब्रविहीत्यत्र ईडागमश्छान्दसः॥४२॥रक्षोलोकस्येत्यादि। शृङ्गं प्राधान्यम्। शृङ्गं प्राधान्यसान्वो-श्चेत्यमरः। प्रोत्साहयति सीतानयनं प्रतीति शेषः सच स एव॥४३॥ आशीविषेति। आशीविषः सर्पविशेषः उद्धर्तुम् उद्धारयितुं क इति शेषः तेन कर्मणा

आरक्षो मे हतस्तात रामेणाक्लिष्टकर्मणा॥ जनस्थानमवध्यं तत्सर्वं युधि निपातितम्॥ तस्य मे कुरु साचिव्यं तस्य भार्यापहारणे॥ ४० राक्षसेन्द्रवचः श्रुत्वा मारीचो वाक्यमब्रवीत्॥ ४१॥ आख्याता केन सीता सा मित्ररूपेण शत्रुणा॥ त्वया राक्षसशार्दूल को न नन्दति निन्दितः॥ सीतामिहानयस्वेति को ब्रवीति ब्रवीहि मे॥ ४२॥ रक्षोलोकस्य सर्वस्य कः शृङ्गं छेत्तुमिच्छति॥ प्रोत्साहयति कश्चित्त्वां सहि शत्रुरसंशयः॥ ४३॥ आशीविषमुखाद्दंष्ट्रामुद्धर्तुं चेच्छति त्वया॥ कर्मणा तेन केनासि कापथं प्रतिपादितः॥ ४४॥ सुखसुप्तस्य ते राजन् प्रहृतं केन मूर्धनि॥ ४५॥ विशुद्धवंशाभिजनाग्रहस्तस्तेजोमदः संस्थितदोर्विषाणः॥ उदीक्षितुं रावण नेह युक्तः स संयुगे राघवगन्धहस्ती॥ ४६॥ ॥ ॥ ॥

सीतापहारलक्षणकर्मणा कापथं कुमार्गम्। ऋक्पूरब्धूःपथामानक्ष इति समासान्तः अप्रत्ययः। प्रतिपादितः उपदिष्टोसि कर्मणा केनेति पाठे केन पुरुषेण केन कर्मणा केनोपायेन कापथं प्रतिपादितोसीत्यन्वयः। मूर्ध्नि केन प्रहृतं केन प्रहारः कृतः वृथैव केन दुःखमुत्पादितमित्यर्थः॥४४॥४५॥रामे कं गुणं दृष्ट्वैवं वदसीत्याशङ्क्याह विशुद्धेति। अनेन रामस्य मत्तगजसमाधिरुच्यते विशुद्धवंशे अभिजनः अभिजननं तदेवाग्रहस्तो यस्य स तथा द्वयोरौन्नत्यकरत्व-साम्याद्रूपकं निरूढं तेजोमदः तेजःप्रताप एव मदो यस्य सः तेजोमदयोर्दुर्धर्षताहेतुत्वसाम्याद्रूपकोपपत्तिः उपरितनपदे संस्थितत्वसाम्याद्रूपकं संस्थितौ समीचीनसंस्थानवन्तौ दोषौ बाहू एव विषाणे यस्य सः राघव एव गन्धहस्ती मदगजः यस्य गन्धमात्रेणान्ये गजाः पलायन्ते स गन्धहस्तीत्युच्यते उदीक्षितु-

मपि इहास्मिन् देशे काले च न युक्तः ॥ ४६ ॥ पुनरप्यतिशयं वक्तुं रामस्य सिंहसाम्यमाह असाविति । रणान्तो रणाग्रं तत्र स्थितिर्नासीराव-स्थानं सैव संधिवालो यस्य स तथा संदधातीति संधिः । उपसर्गे घोः किरिति किः । संधिभूतः लोमसंघभूत इत्यर्थः। वालो लाङ्गूलं यद्वा संधिर्मध्यः तद्गतो वालो लाङ्गूलं यस्य स तथेति वा सिंहस्य लाङ्गूलं क्रोधदशायां मध्योपरिप्रदेशे वर्तत इति प्रसिद्धिः । तस्य मृगाणां गर्वहेतुत्वेन रणाग्रस्थि-तिसाम्यं विदग्धानि पटूनि रक्षांस्येव मृगाः तान् हन्तीति तथा ब्रह्मादिव्यतिरिक्तेप्युपपदे प्रयोगानुसारात् क्विप् शराङ्गपूर्णः शरा एवाङ्गानि न-खाद्यवयवाः तैः पूर्णः निशितासिरेव दंष्ट्रे यस्य स तथा नृसिंहो नरश्रेष्ठः सिंह इत्यपि ध्वन्यते यद्वा नृसिंह एव सिंह इत्येकशेषः यद्वा विद्वन्मान-

असौ रणान्तस्थितिसन्धिवालो विदग्धरक्षोमृगहा नृसिंहः ॥ सुप्तस्त्वया बोधयितुं न युक्तः शराङ्गपूर्णो निशितासिदंष्ट्रः ॥ ४७ ॥ चापावहारे भुजवेगपङ्के शरोर्मिमाले सुमहाहवौघे ॥ न रामपातालमुखेतिघोरे प्र-स्कन्दितुं राक्षसराज युक्तम् ॥ ४८ ॥ प्रसीद लङ्केश्वर राक्षसेन्द्र लङ्कां प्रसन्नो भव साधु गच्छ ॥ त्वं स्वेषु दारेषु रमस्व नित्यं रामः सभार्यो रमतां वनेषु ॥ ४९ ॥ एवमुक्तो दशग्रीवो मारीचेन स रावणः ॥ न्यव-र्तत पुरीं लङ्कां विवेश च गृहोत्तमम् ॥ ५० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥

सहंस इतिवत् श्लिष्टं रूपकं यद्वा नृसिंहो रामः पुरुषसिंह इति व्यङ्ग्यम् ॥ ४७ ॥ सिंहाभिमुखगमनेपि दैवाद्दृष्टिवैषम्यान्निवर्तितुं शक्यं न तु रा-माहवगमन इत्याशयेन रामस्य पातालसाम्यमाह चापेति । चाप एवावहारो ग्राहो यस्मिन् स तथा । ग्राहोवहार इत्यमरः । अनेन पतनकाल एव ग्र-हणसामर्थ्युक्ता भुजवेगः शरमोक्षणवेगः स एव पङ्को यस्य स तथा अनेन मज्जने निर्गमयोग्यतोक्ता शरा एवोर्मिमाला तरङ्गपङ्क्तिर्यस्य स तथा अने-न मज्जनसामर्थ्युक्ता सुमहानाहव एव ओघो जलपूरो यस्य स तथा अनेन दुस्तरत्वमुक्तम् अतिघोरे राम एव पातालं महाबिलं तस्य मुखे मध्ये प्रस्कन्दितुं पतितुं न युक्तम् ॥ ४८ ॥ एवं वस्तुस्थितिमुक्त्वा प्रेमातिशयेन पुनः पुनः सान्त्वयति प्रसीदेति ॥ ४९ ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचि-ते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकत्रिंशः सर्गः ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

तपोबाहुबलोपेतं सर्वभूतभयंकरम्। यो हनिष्यति दुर्बुद्धिं रावणं सोस्तु मे मुदे॥ ततः शूर्पणखीत्यादि। शूर्पणखीत्यार्षो ङीषादिः महानादमिति क्रियावि-शेषणम् ॥१॥२॥ सेति। कृतं कर्म पर्याप्तं कर्म परमोद्विग्ना अत्यन्तभीता॥३॥ सा ददर्शेत्यादि। विमानाग्रे पुष्पकविमानाग्रे उपोपविष्टम् उपोपेत्येक निपातः उपनिविष्टमित्यर्थः।मरुद्भिः देवैः रुक्मवेदिगतं हिरण्येष्टकाचितवेदिगतम्। तदुक्तमापस्तम्बेन सावित्रं स्वर्गकामश्चिन्वीत पञ्चाशीतिशतं हिरण्ये

ततः शूर्पणखी दृष्ट्वा सहस्राणि चतुर्दश ॥ हतान्येकेन रामेण रक्षसां भीमकर्मणाम् ॥ १ ॥
दूषणं च खरं चैव हतं त्रिशिरसा सह ॥ दृष्ट्वा पुनर्महानादं ननाद जलदो यथा ॥ २ ॥
सा दृष्ट्वा कर्म रामस्य कृतमन्यैः सुदुष्करम् ॥ जगाम परमोद्विग्ना लङ्कां रावणपालिताम् ॥
॥ ३ ॥ सा ददर्श विमानाग्रे रावणं दीप्ततेजसम् ॥ उपोपविष्टं सचिवैर्मरुद्भिरिव वासवम् ॥ ४ ॥
आसीनं सूर्यसंकाशे काञ्चने परमासने ॥ रुक्मवेदिगतं प्राज्यं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥ ५ ॥
देवगन्धर्वभूतानामृषीणांच महात्मनाम् ॥ अजेयं समरे शूरं व्यात्ताननमिवान्तकम् ॥ ६ ॥ देवा-सुरविमर्देषु वज्राशनिकृतव्रणम् ॥ ऐरावतविषाणाग्रैरुद्घृष्टकिणवक्षसम् ॥ ७ ॥ विंशद्भुजं दश-ग्रीवं दर्शनीयपरिच्छदम् ॥ विशालवक्षसं वीरं राजलक्षणशोभितम् ॥ ८ ॥ स्निग्धवैडूर्यसंका-शं तप्तकाञ्चनकुण्डलम् ॥ सुभुजं शुक्लदशनं महास्यं पर्वतोपमम् ॥ ९ ॥ विष्णुचक्रनिपातैश्च
शतशो देवसंयुगे ॥ अन्यैः शस्त्रप्रहारैश्च महायुद्धेषु ताडितम् ॥ १० ॥ ॥ ॥

ष्टका इत्यादिना। प्रभूतमाज्यं यस्य तं प्राज्यं प्रभूतेनाज्येन वर्धितमित्यर्थः अत एव ज्वलन्तं विमर्देषु युद्धेषु वज्राशनिकृतव्रणमित्यनेन तदवध्यत्वमुक्तम् उद्घृष्टम् उल्लेखनं भावे क्तः तेन जातो यः किणः तदङ्कितवक्षसं विंशद्भुजं विंशतिभुजं दर्शनीयपरिच्छदं दर्शनीयच्छत्रचामरादिकं स्निग्धवैडूर्यैः कान्तियु-क्तवैडूर्यरत्नैः आभरणस्थैः संकाशं भासमानं सुभुजं दीर्घवृत्तभुजं विष्णुचक्रनिपातैरित्यत्र ताडितमित्यनुषज्यते क्षोभणं क्षोभकर्तारं योक्तारं प्रयोक्तारं

यज्ञेति उच्छेत्तारमित्यत्र उच्छास्त्रवर्तित्वमुक्तम् अत्र परयज्ञध्वंसकत्वं भोगवतीं सर्पनगरीं पराजित्य बलात्कृत्येति यावत् नरवाहनं कुबेरं नलिनीं कुबेरस्य पुष्करिणीं नन्दनं वनम् इन्द्रोद्यानं देवोद्यानानि नन्दनवनादन्यानि उत्तिष्ठन्तौ उद्यन्तौ उपजहार पूजोपकरणानि चकार देवदानवेति देवादिभिः कर्तृभिः मृत्युतः मृत्योः षष्ठ्यर्थे तसिः अभयं भयाभावः अस्तीति गम्यमानत्वादप्रयोगः मनुष्याद्दते मनुष्यं विना मनुष्यात्तु भयमस्तीत्यर्थः मन्त्रैरिति अध्व-

आहताङ्गं समस्तैश्च देवप्रहरणैस्तथा ॥ अक्षोभ्याणां समुद्राणां क्षोभणं क्षिप्रकारिणम् ॥ ११ ॥ क्षेप्तारं पर्वतेन्द्राणां सुराणां च प्रमर्दनम् ॥ उच्छेत्तारं च धर्माणां परदाराभिमर्शनम् ॥ १२ ॥ सर्वदिव्यास्त्रयोक्तारं यज्ञविघ्नकरं सदा ॥ पुरीं भोगवतीं प्राप्य पराजित्य च वासुकिम् ॥ १३ ॥ तक्षकस्य प्रियां भार्यां पराजित्य जहार यः ॥ कैलासपर्वतं गत्वा विजित्य नरवाहनम् ॥ १४ ॥ विमानं पुष्पकं तस्य कामगं वै जहार यः ॥ वनं चैत्ररथं दिव्यं नलिनीं नन्दनं वनम् ॥ १५ ॥ विनाशयति यः क्रोधाद्देवोद्यानानि वीर्यवान् ॥ चन्द्रसूर्यौ महाभागावुत्तिष्ठन्तौ परंतपौ ॥ १६ ॥ निवारयति बाहुभ्यां यः शैलशिखरोपमः ॥ दशवर्षसहस्राणि तपस्तप्त्वा महावने ॥ १७ ॥ पुरा स्वयंभुवे धीरः शिरांस्युपजहार यः ॥ देवदानवगन्धर्वपिशाचपतगोरगैः ॥ १८ ॥ अभयं यस्य संग्रामे मृत्युतो मानुषादृते ॥ मन्त्रैरभिष्टुतं पुण्यमध्वरेषु द्विजातिभिः ॥ १९ ॥ हविर्धानेषु यः सोममुपहन्ति महाबलः ॥ आप्तयज्ञहरं क्रूरं ब्रह्मघ्नं दुष्टचारिणम् ॥ २० ॥ कर्कशं निरनुक्रोशं प्रजानामहिते रतम् ॥ रावणं सर्वभूतानां सर्वलोकभयावहम् ॥ राक्षसी भ्रातरं शूरं सा ददर्श महाबलम् ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रेषु यागेषु हविर्धानेषु सोमाभिषवशालासु मन्त्रैः प्रातरनुवाकग्रावस्तोत्रादिभिः करणैः द्विजातिभिः कर्तृभिः अभिषुतं क्षरितं सोमम् उपहन्ति होमकाले नाशयतीत्यर्थः आप्तयज्ञहरम् आप्तान् दक्षिणाकालं प्राप्तान् यज्ञान् हरतीति तथा कर्कशं निर्दाक्षिण्यं निरनुक्रोशं निर्दयं रावणं रावकं सा-

ददर्श महाबलमित्युपसंहारः अतो न सर्गादिस्थेन ददर्शेति पदेन पौनरुक्त्यम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ तमित्यादि। कालकालं मृत्योरपि मृत्युं उद्यतम् उद्युक्तं पौलस्त्यानां कुलं नन्दयतीति तथा ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ पुनः सर्गान्ते संग्रहश्लोकः तमिति। प्रदर्शयित्वा स्वकं वैरूप्यमिति शेषः। विरूपितेत्युक्तेः अभीततया सर्वपुरुषेषु सर्वलोके च चारोस्या अस्तीति सा ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तं दिव्यवस्त्राभरणं दिव्यमाल्योपशोभितम् ॥ आसने सूपविष्टं च कालकालमिवोद्यतम् ॥ २२ ॥ राक्षसेन्द्रं महाभागं पौलस्त्यकुलनन्दनम् ॥ रावणं शत्रुहन्तारं मन्त्रिभिः परिवारितम् ॥२३॥ अभिगम्याब्रवीद्वाक्यं राक्षसी भयविह्वला ॥ २४ ॥ तमब्रवीद्दीप्तविशाललोचनं प्रदर्शयित्वा भयमोहमूर्छिता ॥ सुदारुणं वाक्यमभीतचारिणी महात्मना शूर्पणखा विरूपिता ॥२५॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्वात्रिंशः सर्गः ॥ ३२ ॥

ततः शूर्पणखा दीना रावणं लोकरावणम् ॥ अमात्यमध्ये संक्रुद्धा परुषं वाक्यमब्रवीत् ॥ १ ॥ प्रमत्तः कामभोगेषु स्वैरवृत्तो निरङ्कुशः ॥ समुत्पन्नं भयं घोरं बोद्धव्यं नावबुध्यसे ॥ २ ॥ सक्तं ग्राम्येषु भोगेषु कामवृत्तं महीपतिम् ॥ लुब्धं न बहु मन्यन्ते श्मशानाग्निमिव प्रजाः ॥ ३ ॥ ॥ ॥

अमर्यादो भृशं मूर्खो वध्यो यस्य निशाचरः। तमहं नीतिसंपन्नं रघुनाथं समाश्रये ॥ ततः शूर्पणखेत्यादि। दीना रामपरिभूतत्वात् स्वपरिभवदर्शनेपि भ्रातुर्निश्चलतया संक्रुद्धा ॥ १ ॥ प्रमत्त इति। कामभोगेषु स्वैरवृत्तः स्वतन्त्रः सदा कामपरवश इत्यर्थः निरङ्कुशः कामभोग एव निष्प्रतिबन्धः घोरं भयं शृण्वतामपि भयंकरमित्यर्थः बोद्धव्यं चारमुखेनेति शेषः ॥ २ ॥ एवं कामवृत्तस्य संभावितां हानिं लोकरीत्या दर्शयति सक्तमित्यादिना। ग्राम्येषु मैथुनादिषु कामवृत्तं यथेच्छाव्यापारम् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वयमिति । कार्याणि पालनादीनि ॥ ४ ॥ अयुक्तचारमिति । अयुक्तचारम् अनियोजितचारं दुर्दर्शम् उचितकाले सभायां प्रजादर्शनप्रदानरहित अस्वाधीनं पत्न्यादिपरतन्त्रं परप्रत्ययनेयबुद्धिं वा पक्षेपि विशेषणद्वयं योज्यम् अयुक्तश्चारो यस्मिन् स्वस्य संचारकर्तुरधीनो न भवतीत्यर्थः ॥ ५ ॥ ये न रक्षन्तीति । विषयं स्वराज्यं वृद्धया वर्तमानयापीति शेषः ॥ ६ ॥ आत्मवद्भिरिति । आत्मवद्भिः यत्नवद्भिः त्वत्प्रतीकारदत्तावधानैरित्यर्थः

स्वयं कार्याणि यः काले नानुतिष्ठति पार्थिवः ॥ स तु वै सह राज्येन तैश्च कार्यैर्विनश्यति ॥ ४ ॥ अयुक्तचारं दुर्दर्शमस्वाधीनं नराधिपम् ॥ वर्जयन्ति नरा दूरान्नदीपङ्कमिव द्विपाः ॥ ५ ॥ ये न रक्षन्ति विषयमस्वाधीना नराधिपाः ॥ ते न वृद्धया प्रकाशन्ते गिरयः सागरे यथा ॥ ६ ॥ आत्मवद्भिर्विगृह्य त्वं देवगन्धर्वदानवैः ॥ अयुक्तचारश्चपलः कथं राजा भविष्यसि ॥ ७ ॥ त्वं तु बालस्वभावश्च बुद्धिहीनश्च राक्षस ॥ ज्ञातव्यं तु न जानीषे कथं राजा भविष्यसि ॥ ८ ॥ येषां चारश्च कोशश्च नयश्च जयतां वर ॥ अस्वाधीना नरेन्द्राणां प्राकृतैस्ते जनैः समाः ॥ ९ ॥ यस्मात्पश्यन्ति दूरस्थान् सर्वानर्थान्नराधिपाः ॥ चारेण तस्मादुच्यन्ते राजानो दीर्घचक्षुषः ॥ १० ॥ अयुक्तचारं मन्ये त्वां प्राकृतैः सचिवैर्वृतम् ॥ स्वजनं तु जनस्थानं हतं यो नावबुध्यसे ॥ ११ ॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां क्रूरकर्मणाम् ॥ हतान्येकेन रामेण खरश्च सहदूषणः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

चपलः विषयचपलः ॥ ७ ॥ उक्तमेवार्थं पुनरपि प्रलपति रावणस्याग्रहोत्पादनाय त्वमित्यादिना । बालस्येव स्वभावो विवेकशून्यत्वं यस्य स तथा बुद्धिहीनः विवेकहेतुर्बुद्धिः तया हीनः ॥ ८ ॥ येषामिति । स्वपरराष्ट्रकार्याकार्यज्ञापकश्चारः कोशो धनसमृद्धिः नयो नीतिः प्राकृतैर्जनैः साधारणैर्जनैः ॥ ९ ॥ चारप्रयोजनमाह यस्मादिति ॥ १० ॥ एवं लोकरीत्योक्तं रावणे उपसंहरति अयुक्तेत्यादिना । जनस्थानं जनस्थानस्थम् ॥ ११ ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वजनवधादपि दुःसहं कार्यान्तरमाह ऋषीणामिति ॥ १३ ॥ त्वमिति । लुब्धः चारादीनामभिमताप्रदाता ॥ १४ ॥ तीक्ष्णमिति । तीक्ष्णं क्रूरं शठं गूढविप्रियकारिणं व्यसने व्यसनकाले सर्वभूतानि भृत्यामात्यादीनि नाभिधावन्ति तद्रक्षणाय न प्रवर्तन्ते ॥ १५ ॥ अतिमानिनमिति । अग्राह्यं सद्भिरिति शेषः आत्मना स्वेनैव बहुमानं प्राप्तः सोयमात्मसंभावितः तं क्रोधिनम् अस्थाने क्रोधवन्तं व्यसने व्यसनकाले

ऋषीणामभयं दत्तं कृतक्षेमाश्च दण्डकाः ॥ धर्षितं च जनस्थानं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३ ॥ त्वं तु लुब्धः प्रमत्तश्च पराधीनश्च रावण ॥ विषये स्वे समुत्पन्नं भयं यो नावबुध्यसे ॥ १४ ॥ तीक्ष्णमल्पप्रदातारं प्रमत्तं गर्वितं शठम् ॥ व्यसने सर्वभूतानि नाभिधावन्ति पार्थिवम् ॥ १५ ॥ अतिमानिनमग्राह्यमात्मसंभावितं नरम् ॥ क्रोधिनं व्यसने हन्ति स्वजनोपि महीपतिम् ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठति कार्याणि भयेषु न बिभेति च ॥ क्षिप्रं राज्याच्च्युतो दीनस्तृणैस्तुल्यो भविष्यति ॥ १७ ॥ शुष्कैः काष्ठैर्भवेत्कार्यं लोष्टैरपि च पांसुभिः ॥ न तु स्थानात्परिभ्रष्टैः कार्यं स्याद्वसुधाधिपैः ॥ १८ ॥ उपभुक्तं यथा वासस्स्रजो वा मृदिता यथा ॥ एवं राज्यात्परिभ्रष्टः समर्थोपि निरर्थकः ॥ १९ ॥ अप्रमत्तश्च यो राजा सर्वज्ञो विजितेन्द्रियः ॥ कृतज्ञो धर्मशीलश्च स राजा तिष्ठते चिरम् ॥ २० ॥ नयनाभ्यां प्रसुप्तोपि जागर्ति नयचक्षुषा ॥ व्यक्तक्रोधप्रसादश्च स राजा पूज्यते जनैः ॥ २१ ॥ त्वं तु रावण दुर्बुद्धिर्गुणैरेतैर्विवर्जितः ॥ यस्य ते विदितश्चारै रक्षसां सुमहान्वधः ॥ २२ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वजनोपि अमात्यादिरपि ॥ १६ ॥ नानुतिष्ठतीति । भयेषु भयहेतुषु न बिभेति साशङ्को न वर्तत इत्यर्थः ॥ १७ ॥ १८ ॥ उपभुक्तमिति । उपभुक्तवस्त्रादिदृष्टान्तः परेषामयोग्यत्वप्रदर्शनाय ॥ १९ ॥ अप्रमत्त इति । चिरं तिष्ठन्त इत्यत्र आर्षमात्मनेपदम् ॥ २० ॥ नयनाभ्यामिति । जागर्ति अप्रमत्तो भवतीत्यर्थः ॥ २१ ॥ त्वमिति । यस्य ते येन त्वया अविदित इति छेदः ॥ २२ ॥ ॥ ॥

नैव देवीति । एवंरूपा देवी च न दृष्टपूर्वा गन्धर्वी च न दृष्टपूर्वा यक्षी च न दृष्टपूर्वा किन्नरी च न दृष्टपूर्वा एवंरूपा नारी महीतलेपि न दृष्टपूर्वा इत्यन्वयः । उत्तरार्धे महीतल इत्यनेन पूर्वार्धे स्वर्गलोक इति सिद्धं देव्यादीनां तत्रैव वाससंभवात् यद्वा महीतल इति सर्वलोकोपलक्षणम् ॥ १७ ॥ यस्येति । परिष्वङ्गं विना भार्यात्वेन स्थिता चेत् सः सर्वेषु लोकेषु सर्वानपि लोकान् अतिजीवेत् अतीत्य जीवेत् सर्वलोकोत्तीर्णपरमसुखमयजीवन इत्यर्थः। परिष्वङ्गाभावेपि सदा सन्निधानादिसौख्यादिति भावः भार्यात्वं विनापि यं सकृत् परिष्वजेत् सः पुरंदरादपि पुरंदरमपि अतिजीवेत् अतिशय्य जीवेत्॥१८॥ सासुशीलेति । वपुःश्लाघ्या वपुषा श्लाघ्या सर्वानवद्याङ्गीत्यर्थः ॥ १९ ॥ तां त्विति । विस्तीर्णजघनां विशालजघनां तव चेत्यन्वयः ॥ २० ॥ ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ रोचत इति । ते तुभ्यम् । रुच्यर्थानां प्रीयमाण इति चतुर्थी । निर्विशङ्केन त्वयेति शेषः ॥ २५ ॥ ॥

नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी नच किन्नरी ॥ नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ १७ ॥ यस्य
सीता भवेद्भार्या यं च हृष्टा परिष्वजेत् ॥ अतिजीवेत्स सर्वेषु लोकेष्वपि पुरंदरात् ॥ १८ ॥ सा सु-
शीला वपुश्लाघ्या रूपेणाप्रतिमा भुवि ॥ तवानुरूपा भार्या स्यात्त्वं च तस्यास्तथा पतिः ॥ १९ ॥ तां
तु विस्तीर्णजघनां पीनश्रोणीपयोधराम् ॥ भार्यार्थे च तवानेतुमुद्यताहं वराननाम् ॥ विरूपितास्मि
क्रूरेण लक्ष्मणेन महाभुज ॥ २० ॥ तां तु दृष्ट्वाद्य वैदेहीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ मन्मथस्य शराणां वै त्वं
विधेयो भविष्यसि ॥ २१ ॥ यदि तस्यामभिप्रायो भार्यार्थे तव जायते ॥ शीघ्रमुद्ध्रियतां पादो जया-
र्थमिह दक्षिणः ॥ २२ ॥ कुरु प्रियं तथा तेषां रक्षसां राक्षसेश्वर ॥ वधात्तस्य नृशंसस्य रामस्याश्रम-
वासिनः ॥ २३ ॥ तं शरैर्निशितैर्हत्वा लक्ष्मणं च महारथम् ॥ हतनाथां सुखं सीतां यथावदुपभोक्ष्यसि
॥ २४ ॥ रोचते यदि ते वाक्यं ममैतद्राक्षसेश्वर ॥ क्रियतां निर्विशङ्केन वचनं मम रावण ॥ २५ ॥ ॥

विज्ञायेति । आत्मशक्तिं स्वबलम् । शक्तिर्बले प्रभावादाविति विश्वः । विज्ञाय पर्यालोच्य बलात् पौरुषेण सीता भार्यार्थे ह्रियताम् ॥ २६ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्ते पुनः संगृह्णाति निशम्येति । प्रतिपत्तुं ज्ञातुम् ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यद्वाहनस्य माहात्म्यं सर्वेषां विस्मयावहम् । अवतीर्णं रघोर्वंशे तमहं विष्णुमाश्रये ॥ ततः शूर्पणखावाक्यमित्यादि । रोमहर्षणं भयोत्पादकत्वेन रोमाञ्चकरं सचिवमुखेन कार्यं बुध्वा तानभ्यनुज्ञाय विसृज्य ॥ १ ॥ तदित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अनुगम्य स्वयमनुसंधाय पर्यालोच्येत्यर्थः ।

विज्ञायेहात्मशक्तिं च ह्रियतामबला बलात् ॥ सीता सर्वानवद्याङ्गी भार्यार्थे राक्षसेश्वर ॥ २६ ॥ निशम्य रामेण शरैरजिह्मगैर्हतान् जनस्थानगतान्निशाचरान् ॥ खरं च बुध्वा निहतं च दूषणं त्वमत्र कृत्यं प्रतिपत्तुमर्हसि ॥ २७ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चतुस्त्रिंशः सर्गः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥

ततः शूर्पणखावाक्यं तच्छ्रुत्वा रोमहर्षणम् ॥ सचिवानभ्यनुज्ञाय कार्यं बुध्वा जगाम सः ॥ १ ॥ तत्कार्यमनुगम्याथ यथावदुपलभ्य च ॥ दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ २ ॥ इति कर्तव्यमित्येव कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ स्थिरबुद्धिस्ततो रम्यां यानशालां जगाम ह ॥ ३ ॥ ॥ ॥

यथावदुपलभ्य इदमित्थमिति निश्चित्य पुनरपि दार्ढ्याय गुणदोषप्राबल्यदौर्बल्यविपर्यचिन्तां निर्णयान्तां दर्शयति दोषाणां चेति । इदमत्र सम्प्रधार्य स्वेन चिकीर्षितं सीतापहारलक्षणं कार्यं किं पौरुषेण सुकरम् आहोस्विच्चौर्येण कर्तव्यमिति कतरस्मिन् पक्षे दोषाल्पत्वं गुणभूयस्त्वमिति तत्र पौरुषेण कर्तुमशक्यं खरादियुद्धे रामस्याचिन्त्यपराक्रमत्वेन श्रुतत्वात् उपायपरिकल्पितचौर्याश्रयणे तादात्विकदोषा न लक्ष्यन्ते सीतारहितेन तद्व्यसनिना रामेण कापि हानिर्न संभाव्यते तस्मादयमेव पक्षः सम्यगिति एवं निश्चित्य प्रावर्ततेत्यर्थः । स्थिरबुद्धिः निश्चलबुद्धिः यानशालाम् अश्वशालाम् ॥ २ ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यानशालामिति । प्रच्छन्न इति प्रकाशश्चेद्बुद्धा मन्दोदर्यादयश्च वारयिष्यन्तीति भावः । यद्वा पौरुषं विहाय चौर्यमार्गाश्रयणं लज्जावहमिति प्रच्छन्नमार्गाश्रयणं यद्वा तत इत्यादि । सचिवान् तदानीं सभास्थितान् विसृज्य स्वयं कार्यं बुध्वेत्यर्थः । अत एव सचिवैः पर्यालोचनाभावात् प्रच्छन्न इत्यु-

यानशालां ततो गत्वा प्रच्छन्नो राक्षसाधिपः ॥ सूतं संचोदयामास रथः संयोज्यतामिति ॥ ४ ॥ एवमुक्तः क्षणेनैव सारथिर्लघुविक्रमः ॥ रथं संयोजयामास तस्याभिमतमुत्तमम् ॥ ५ ॥ काञ्चनं रथमास्थाय कामगं रत्नभूषितम् ॥ पिशाचवदनैर्युक्तं खरैः काञ्चनभूषणैः ॥ ६ ॥ मेघप्रतिमनादेन स तेन धनदानुजः ॥ राक्षसाधिपतिः श्रीमान् ययौ नदनदीपतिम् ॥ ७ ॥ स श्वेतवालव्यजनः श्वेतच्छत्रो दशाननः ॥ स्निग्धवैडूर्यसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ ८ ॥ विंशद्भुजो दशग्रीवो दर्शनीयपरिच्छदः ॥ त्रिदशारिर्मुनीन्द्रघ्नो दशशीर्ष इवाद्रिराट् ॥ ९ ॥ कामगं रथमास्थाय शुशुभे राक्षसेश्वरः ॥ विद्युन्मण्डलवान्मेघः सबलाक इवाम्बरे ॥ १० ॥ सशैलं सागरानूपं वीर्यवानवलोकयन् ॥ नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णं सहस्रशः ॥ ११ ॥ शीतमङ्गलतोयाभिः पद्मिनीभिः समन्ततः ॥ विशालैराश्रमपदैर्वेदिमद्भिः समावृतम् ॥ १२ ॥ कदल्याढकिसंबाधं नालिकेरोपशोभितम् ॥ सालैस्तालैस्तमालैश्च पुष्पितैस्तरुभिर्वृतम् ॥ १३ ॥ नागैः सुपर्णैर्गन्धर्वैः किन्नरैश्च सहस्रशः ॥ अजैर्वैखानसैर्माषैर्वालखिल्यैर्मरीचिपैः ॥ १४ ॥ अत्यन्तनियताहारैः शोभितं परमर्षिभिः ॥ जितकामैश्च सिद्धैश्च चारणैरुपशोभितम् ॥ १५ ॥ ॥ ॥ ॥

क्तम् । अत एव कुम्भकर्णादिभिरुच्यते । सचिवैरमन्त्रयित्वा कृतस्य कथमिदानीं प्रतीकार इति । खरलक्षणं पूर्वमुक्तम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ स श्वेतवालव्यजन इत्यादि । विद्युत्स्थाने आभरणानि मेघस्थाने रावणः बलाकस्थाने अलंकृतरथः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ सशैलमित्यादि । सशैलं शैलसहितं सागरानूपं समुद्रतीरं मङ्गलतोयाभिः शुभजलाभिः पद्मिनीभिरिति समावृतमित्यनुकर्षः । आढकिः सूपोपयुक्तधान्यस्तम्बः सुपर्णैः गरुडैः अजैः

अयोनिजैः वैखानसैः ब्रह्मनखजैः । ये नखास्ते वैखानसा इति श्रुतेः । माषैः माषगोत्रजैः वालखिल्यैः ब्रह्मवालजैः । ये वालास्ते वालखिल्या इति श्रुतेः । मरीचिपैः रविकिरणपानव्रतनिष्ठैः अमृताशिभिः देवैश्चेति शेषः । यद्वा ऋतामृताभ्यां जीवेतेत्युक्तायाचितलब्धाशिभिः । ऋतमुञ्छशिलं प्रोक्तममृतं स्यादयाचितमिति मनुः । प्लवाः जलकुक्कुटाः मण्डूका इत्यप्याहुः वैडूर्यप्रस्तरं वैडूर्यमयाः प्रस्तराः शिलाः यस्मिन् तम् । पाषाणप्रस्तरग्रावोपलाश्मानः शि-

दिव्याभरणमाल्याभिर्दिव्यरूपाभिरावृतम् ॥ क्रीडारतिविधिज्ञाभिरप्सरोभिः सहस्रशः ॥ १६ ॥ सेवितं देवपत्नीभिः श्रीमतीभिः श्रिया वृतम् ॥ देवदानवसंघैश्च चरितं त्वमृताशिभिः ॥ १७ ॥ हंसक्रौञ्चप्लवाकीर्णं सारसैः संप्रणादितम् ॥ वैडूर्यप्रस्तरं रम्यं स्निग्धं सागरतेजसा ॥ १८ ॥ पाण्डराणि विशालानि दिव्यमाल्ययुतानि च ॥ तूर्यगीताभिजुष्टानि विमानानि समन्ततः ॥ १९ ॥ तपसा जितलोकानां कामगान्यभिसंपतन् ॥ गन्धर्वाप्सरसश्चैव ददर्श धनदानुजः ॥ २० ॥ निर्यासरसमूलानां चन्दनानां सहस्रशः ॥ वनानि पश्यन् सौम्यानि घ्राणतृप्तिकराणि च ॥ २१ ॥ अगरूणां च मुख्यानां वनान्युपवनानि च ॥ तक्कोलानां च जात्यानां फलानां च सुगन्धिनाम् ॥ २२ ॥ पुष्पाणि च तमालस्य गुल्मानि मरिचस्य च ॥ मुक्तानां च समूहानि शुष्यमाणानि तीरतः ॥ २३ ॥ शङ्खानां प्रस्तरं चैव प्रवालनिचयं तथा ॥ काञ्चनानि च शैलानि राजतानि च सर्वशः ॥ २४ ॥ ॥ ॥

लादपदित्यमरः । तपसा जितलोकानां पुरुषाणां विमानानीत्यन्वयः । अभिसंपतन् मार्गवशात् प्राप्नुवन् सशैलं नानापुष्पफलैर्वृक्षैरनुकीर्णमित्यारभ्य सागरतेजसा स्निग्धमित्यन्तविशेषणविशिष्टं सागरानूपमवलोकयन् पाण्डुरत्वादिविशेषणविशिष्टानि तपसा जितलोकानां विमानान्यभिसंपतन् । गन्धर्वाप्सरसो ददर्शेत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ निर्यासरसमूलानामित्यादिसार्धश्लोकपट्कमेकान्वयम् । निर्यासरसमूलानां हिङ्गुरूपनिर्यासरसयुक्तमूलानां मूलाख्यौषधीविशेषाणां मूलाख्यौषधीमूलाद्धिङ्गुरूपनिर्यासा उत्पद्यन्त इति प्र-

सिद्धिः । वनानि अकृत्रिमाणि उपवनानि कृत्रिमाणि तक्कोलानां गन्धद्रव्याणां जात्यानां जातिभवानां फलानां जातिफलानामित्यर्थः । सुगन्धिनाम् उपवनानीत्यन्वयः । गुल्मानि स्तम्वान् मरिचस्य मरीचस्य समूहानीति नपुंसकत्वमार्षं शुष्यमाणानि चिरसङ्गतत्वेनानार्द्राणीत्यर्थः । तीरतः तीरे शैलानीति नपुंसकत्वमार्षं तथा प्रस्रवहदशब्दयोः प्रस्तरं समूहं निचयं समूहं प्रस्रवाणि प्रस्रवणानि निर्झरानित्यर्थः । गाढानि निबिडानि एवं बहुधा सागरानूपवर्णनं पुनर्बहुदूरमार्गगमनप्रयासेन मारीचोपदेशान्निवर्त्याध्यवसायविशेषं व्यञ्जयितुम् ॥ २१ ॥ २२ ॥ २३ ॥ २४ ॥ २५ ॥ २६ ॥ यस्य

प्रस्रवाणि मनोज्ञानि प्रसन्नानि ह्रदानि च ॥ धनधान्योपपन्नानि स्त्रीरत्नैः शोभितानि च ॥ २५ ॥ हस्त्यश्वरथगाढानि नगराण्यवलोकयन् ॥ तं समं सर्वतः स्निग्धं मृदुसंस्पर्शमारुतम् ॥ अनूपं सिन्धुराज्यस्य ददर्श त्रिदिवोपमम् ॥ २६ ॥ तत्रापश्यत्स मेघाभं न्यग्रोधमृषिभिर्वृतम् ॥ समन्ताद्यस्य ताः शाखाः शतयोजनमायताः ॥ २७ ॥ यस्य हस्तिनमादाय महाकायं च कच्छपम् ॥ भक्षार्थं गरुडः शाखामाजगाम महाबलः ॥ २८ ॥ तस्य तां सहसा शाखां भारेण पतगोत्तमः ॥ सुपर्णः पर्णबहुलां बभञ्ज च महाबलः ॥ २९ ॥ तत्र वैखानसा माषा वालखिल्या मरीचिपाः ॥ अजा बभूवुर्धूम्राश्च संगताः परमर्षयः ॥ ३० ॥ तेषां दयार्थं गरुडस्तां शाखां शतयोजनाम् ॥ जगामादाय वेगेन तौ चोभौ गजकच्छपौ ॥ ३१ ॥ ॥

वाहनप्रभावोप्यपरिच्छेद्यस्तेन रामेण विरुणद्धि रावणो मूढ इति परिहसन्नाह तत्रापश्यदित्यादिना । ताः प्रसिद्धाः ॥ २७ ॥ यस्येति । गरुडः महाकायं महाप्रमाणं हस्तिनं गजं कच्छपं चादाय यस्य शाखामाजगामेत्यन्वयः । भारेण बभञ्ज नतु यत्नेनेत्यर्थः । महागजकच्छपवहनात् भारेण शाखा भग्नाभूदित्यर्थः ॥ २८ ॥ २९ ॥ तत्रेति । तत्र शाखाया अधःप्रदेशे ये सङ्गताः मरीचिपाः रविकिरणपानव्रताः धूम्राः धूमपाः तेषां दयार्थं शाखापातेन पीडामाभूदिति तदनुग्रहार्थमित्यर्थः । एकपादेन आदाय अवष्टभ्येत्यर्थः । भक्षयित्वा आकाश एवेति शेषः ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ॥ ॥

आमिषं गजकच्छपरूपं मांसं निषादविषयं निषादग्रामं शाखया हत्वा तानपि भक्षयित्वा महामुनीन् वैखानसादीन् निषादविषयस्थब्राह्मणान् वा निषादैः पीड्यमानान्वा तद्रक्षणार्थमेव तद्धननमिति भावः। तादृशशाखारूपप्रहरणलाभेन तदैव मुनिबाधकनिषाददेशं सर्वं हत्वा शिष्टपालना-द्दुष्टनिग्रहाच्चातुलं प्रहर्षं लेभ इति भावः॥३२॥३३॥ तेनैव भक्षणजन्येनेत्यर्थः। अयोजालानि अयोनिर्मितजालकानि निर्मथ्य ध्वंसयित्वा तदन्तर्वर्तिर-

एकपादेन धर्मात्मा भक्षयित्वा तदामिषम् ॥ निषादविषयं हत्वा शाखया पतगोत्तमः ॥ ३२ ॥ प्रहर्ष-मतुलं लेभे मोक्षयित्वा महामुनीन् ॥ ३३ ॥ स तेनैव प्रहर्षेण द्विगुणीकृतविक्रमः ॥ अमृतानयनार्थं वै चकार मतिमान्मतिम् ॥ ३४ ॥ अयोजालानि निर्मथ्य भित्त्वा रत्नमयं गृहम् ॥ महेन्द्रभवनाद्गुप्तमा-जहारामृतं ततः ॥ ३५ ॥ तं महर्षिगणैर्जुष्टं सुपर्णकृतलक्षणम् ॥ नाम्ना सुभद्रं न्यग्रोधं ददर्श धनदानु-जः ॥ ३६ ॥ तं तु गत्वा परं पारं समुद्रस्य नदीपतेः ॥ ददर्शाश्रममेकान्ते रम्ये पुण्ये वनान्तरे ॥ ३७ ॥ तत्र कृष्णाजिनधरं जटावल्कलधारिणम् ॥ ददर्श नियताहारं मारीचं नाम राक्षसम् ॥ ३८ ॥ स राव-णः समागम्य विधिवत्तेन रक्षसा ॥ मारीचेनार्चितो राजा सर्वकामैरमानुषैः ॥ ३९ ॥ तं स्वयं पूजयित्वा तु भोजनेनोदकेन च ॥ अर्थोपहितया वाचा मारीचो वाक्यमब्रवीत् ॥ ४० ॥ कच्चित्सुकुशलं राजन् लङ्कायां राक्षसेश्वर ॥ केनार्थेन पुनस्त्वं वै तूर्णमेवमिहागतः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

त्नमयं गृहं भित्त्वा ततः तदन्तरे गुप्तममृतं महेन्द्रभवनादाजहार ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ सुपर्णकृतलक्षणं सुपर्णेन गरुडेन कृतं भग्नैकशाखत्वरूपं लक्षणं चिह्नं यस्य ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ तत्रेति। कृष्णाजिनेत्यादिना रामभक्ततया जनितवैराग्यचिह्नोक्तिः ॥ ३८ ॥ स रावण इति। समागम्य मारीचं प्राप्य सर्वकामैः सर्वभोग्यवस्तुभिः अर्चितो बभूव ॥ ३९ ॥ ४० ॥ कच्चिदिति। एवं तूर्णम् एकाकितया शीघ्रम् ॥ ४१ ॥ ॥ ॥

एवमिति। इदम् उत्तरसर्गे वक्ष्यमाणम्॥४२॥इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यका० ख्याने पञ्चत्रिंशः सर्गः॥३५॥
महासमरमध्येपि गाम्भीर्यं यस्य निश्चलम्। तमहं शिरसा वन्दे जानकीप्राणवल्लभम्॥ मारीचेत्यादि। भाषतः भाषमाणस्य॥ १॥ कर्तव्यं वक्ष्यन् पूर्ववृत्तं स्मारयति जानीष इत्यादिना। अनुवर्तिनामित्यन्तमेकं वाक्यम्। खरादयश्चतुर्दशसहस्रराक्षसान्ताः जनस्थाने नित्यवासं यथा तथा वस-

एवमुक्तो महातेजा मारीचेन स रावणः॥ तं तु पश्चादिदं वाक्यमब्रवीद्वाक्यकोविदः॥ ४२॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चत्रिंशः सर्गः॥ ३५॥ ॥ ॥ ॥

मारीच श्रूयतां तात वचनं मम भाषतः॥ आर्तोऽस्मि मम चार्तस्य भवान् हि परमा गतिः॥ १॥ जानीषे त्वं जनस्थाने यथा भ्राता खरो मम॥ दूषणश्च महाबाहुः स्वसा शूर्पणखा च मे॥ २॥ त्रिशिराश्च महातेजा राक्षसः पिशिताशनः॥ अन्ये च बहवः शूरा लब्धलक्षा निशाचराः॥ ३॥ वसन्ति मन्नियोगेन नित्यवासं च राक्षसाः॥ बाधमाना महारण्ये मुनीन् वै धर्मचारिणः॥ ४॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसां भीमकर्मणाम्॥ शूराणां लब्धलक्षाणां खरचित्तानुवर्तिनाम्॥ ५॥ ते त्विदानीं जनस्थाने वसमाना महाबलाः॥ संगताः परमायत्ता रामेण सह संयुगे॥ नानाप्रहरणोपेताः खरप्रमुखराक्षसाः॥ ॥ ६॥ तेन संजातरोषेण रामेण रणमूर्धनि॥ अनुक्त्वा परुषं किंचिच्छरैर्व्यापारितं धनुः॥ ७॥ चतुर्दश सहस्राणि रक्षसामुग्रतेजसाम्॥ निहतानि शरैस्तीक्ष्णैर्मानुषेण पदातिना॥ ८॥ ॥ ॥

न्तीति जानीष इत्यन्वयः। रतिवासमिति पाठे रत्या प्रीत्या वासो यस्मिन् कर्मणि तत्तथा॥ २॥ ३॥ ४॥ ५॥ ते त्विति। वसमानाः ताच्छील्ये शानच्। संयुगे रामेण सह संगताः रामेण सह युद्धमकुर्वन्नित्यर्थः। परम् अत्यन्तम् आयत्ताः सन्नद्धाः प्रहरणं आयुधम्॥६॥ तेनेति। अनुक्त्वा परुषं किंचिदित्यनेन गाम्भीर्यं विवक्ष्यते व्यापारितं संधानमोक्षणव्यापारविशिष्टं कृतं संख्ये युद्धे। युद्धमायोधनमित्यारभ्य मृधमास्कन्दनं संख्यमित्यमरः॥७॥८॥

॥ ९॥ पित्रेत्यादि । कर्कशः कठिनहृदयः ॥ १० ॥ ११ ॥ येनेति । सत्त्वं बलं केवलमाश्रित्य नतु धर्ममित्यर्थः। सत्त्वं बले च जन्तौ चेति विश्वः। आनयिष्यामि आनेष्यामि इडार्षः ॥ १२ ॥ १३ ॥ त्वयेति । भ्रातृभिः कुम्भकर्णादिभिः समग्रान् संपूर्णान् नाभिचिन्तये न गणयामि ॥ १४ ॥ त-

खरश्च निहतः संख्ये दूषणश्च निपातितः ॥ हतश्च त्रिशिराश्चापि निर्भया दण्डकाः कृताः ॥ ९ ॥ पित्रा निरस्तः क्रुद्धेन सभार्यः क्षीणजीवितः ॥ स हन्ता तस्य सैन्यस्य रामः क्षत्त्रियपांसनः ॥ १० ॥ दुःशीलः कर्कशस्तीक्ष्णो मूर्खो लुब्धोऽजितेन्द्रियः ॥ त्यक्तधर्मा ह्यधर्मात्मा भूतानामहिते रतः ॥ ११ ॥ येन वैरं विनारण्ये सत्त्वमाश्रित्य केवलम् ॥ कर्णनासापहरणाद्भगिनी मे विरूपिता ॥ १२ ॥ तस्य भार्यां जनस्थानात्सीतां सुरसुतोपमाम् ॥ आनयिष्यामि विक्रम्य सहायस्तत्र मे भव ॥ १३ ॥ त्वया ह्यहं सहायेन पार्श्वस्थेन महाबल ॥ भ्रातृभिश्च सुरान् युद्धे समग्रान्नाभिचिन्तये ॥ १४ ॥ तत्सहायो भव त्वं मे समर्थो ह्यसि राक्षस ॥ वीर्ये युद्धे च दर्पे च न ह्यस्ति सदृशस्तव ॥ १५ ॥ उपायज्ञो महान् शूरः सर्वमायाविशारदः ॥ एतदर्थमहं प्राप्तस्त्वत्समीपं निशाचर ॥ १६ ॥ शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम ॥ १७ ॥ सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः ॥ आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ १८ ॥ त्वां तु निःसंशयं सीता दृष्ट्वा तु मृगरूपिणम् ॥ गृह्यतामिति भर्तारं लक्ष्मणं चाभिधास्यति ॥ १९ ॥ ततस्तयोरपाये तु शून्ये सीतां यथासुखम् ॥ निराबाधो हरिष्यामि राहुश्चन्द्रप्रभामिव ॥ २० ॥ ॥ ॥

त्सहायो भवेत्यादि । शृणु तत् कर्मेत्यत्र तदिति भिन्नं पदं प्रकृते कार्यसाहाय्ये यत्कर्म कार्यं कर्तव्यं तन्मम वचनाच्छृणिवति संबन्धः ॥ ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ सौवर्ण इति । प्रमुखे अग्रे ॥ १८ ॥ त्वामिति । गृह्यतामिति अयमिति शेषः ॥ १९ ॥ तत इति । तयोः रामलक्ष्मणयोः अपाये अपगमे सति शून्ये प्रदेशे निराबाधः अप्रतिबन्धः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

ततः पश्चादिति। विश्रब्धः निःशङ्कः अन्तरात्मना अन्तस्थधैर्येण॥२१॥तस्येति। सः मारीचः रामकथां श्रुत्वा परित्रस्तो बभूव तेन त्रासेन तस्य वक्त्रं शुष्कं समभवदित्यन्वयः ॥ २२ ॥ भयकार्यान्तरमाह ओष्ठाविति। शुष्कौ ओष्ठौ परिलिहन् सः अनिमिषैः निमेषरहितैः नेत्रैः नेत्रव्यापारैः मृतभूत इव मृतजन्तुरिवार्तः सन् रावणं समुदैक्षत ॥ २३ ॥ उत्तरसर्गार्थं संगृह्णाति स इति । त्रस्तविषण्णचेताः भीतदुःखितमनाः तत्र हेतुः रामपराक्रमज्ञ इति। पूर्वं दण्डकारण्ये यो रामपराक्रम आसीत् तज्ज्ञ इत्यर्थः।तस्मै रावणाय हितम् अनपायम्। हितयोगे चेति वार्तिकेन चतुर्थी ॥२४॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥

ततः पश्चात्सुखं रामे भार्याहरणकर्शिते ॥ विश्रब्धः प्रहरिष्यामि कृतार्थेनान्तरात्मना ॥ २१ ॥ तस्य रामकथां श्रुत्वा मारीचस्य महात्मनः ॥ शुष्कं समभवद्वक्त्रं परित्रस्तो बभूव ह ॥ २२ ॥ ओष्ठौ परिलिहन् शुष्कौ नेत्रैरनिमिषैरिव ॥ मृतभूत इवार्तस्तु रावणं समुदैक्षत ॥ २३ ॥ स रावणं त्रस्तविषण्णचेता महावने रामपराक्रमज्ञः ॥ कृताञ्जलिस्तत्त्वमुवाच वाक्यं हितं च तस्मै हितमात्मनश्च ॥ २४ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षट्त्रिंशः सर्गः ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

तच्छ्रुत्वा राक्षसेन्द्रस्य वाक्यं वाक्यविशारदः ॥ प्रत्युवाच महाप्राज्ञो मारीचो राक्षसेश्वरम् ॥ १ ॥ सुलभाः पुरुषा राजन् सततं प्रियवादिनः ॥ अप्रियस्य तु पथ्यस्य वक्ता श्रोता च दुर्लभः ॥ २ ॥ ॥

सीतार्पतित्वसंभूतमप्रमेयं वहन्महः । समस्तापायरहितो रामो जयतु मे धनम् ॥ तच्छ्रुत्वेत्यादि ॥ १ ॥ सुलभा इति । सततम् आपत्प्राप्तावपि प्रियवादिनः स्वामिहिताहितविमर्शमुपेक्ष्य केवलं स्वप्रयोजनाय यथेच्छावादशीलाः पुरुषाः सुलभाः राज्ञः अप्रियस्य तु अप्रियस्यापि तत्काले श्रवणकटुतया प्रतीयमानस्यापि कालान्तरे पथ्यस्य हितस्य शुभोदर्कस्येत्यर्थः। वचनस्य वक्ता भृत्यः तथाविधवचनस्य श्रोता च पथ्यभक्षणवन्ममेदं हितमिति ग्रहीता राजा च दुर्लभः अतो मयोच्यमानमप्रियमिव स्थितमपि परमहितमिति गृहाणेति भावः ॥ २ ॥ ॥ ॥

पथ्यवचनमेवाह न नूनमित्यादिना । अयुक्तचारः अनियोजितचारः चपलतया अयुक्तचारत्वाद्वा तद्वीर्यं सम्यक् न जानासीत्यर्थः ॥ ३ ॥ अद्यैव निर्गत्य पुनरागमनान्नूनं न मे वचनं श्रोष्यतीति निश्चित्य रावणचापलेन संभावितानर्थानाह अपीत्यादिना । अपिः संभावनायां काकुस्वरोऽपि द्रष्टव्यः एवमुत्तरवाक्येष्वपि स्वरपर्यवसानेनार्थपरिच्छेदः कार्यः । रक्षसां सजातीयानां स्वस्ति भवेदपि आर्षी षष्ठी । अकार्यनिवृत्त्यर्थं तातेति संबोधनम् ॥ ४ ॥ ५ ॥ अपि त्वामिति । ईश्वरं स्वामिनं कामवृत्तं यथेच्छाव्यापारं निरङ्कुशम् अमर्यादम् ॥ ६ ॥ त्वद्विध इति । य इत्यध्याहार्यं पापं दुष्टं मन्त्रितं विचारो यस्य तम् ॥ ७ ॥ पित्रा निरस्त इत्यादिना पूर्वं रावणोक्तदूषणानि परिहरति न चेत्यादिना । कौसल्यानन्दिवर्द्धन इति । आनन्दिरानन्दः सर्वधातुभ्य इन्निति इन् ॥ ८ ॥ ९ ॥ वञ्चितमिति । कैकेय्या वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा तं सत्यवादिनं करिष्यामीति स्वयं प्रव्रजितः गतः तातेति सान्त्वोक्तिः ॥ १० ॥ वनगमने हेत्वन्तरमाह कैकेय्या इति । प्रियस्य कामः कामना स एवार्थो यस्मिन् कर्मणि ॥ ११ ॥ ॥

न नूनं बुध्यसे रामं महावीर्यं गुणोन्नतम् ॥ अयुक्तचारश्चपलो महेन्द्रवरुणोपमम् ॥ ३ ॥ अपि स्वस्ति भवेत्तात सर्वेषां भुवि रक्षसाम् ॥ अपि रामो न संक्रुद्धः कुर्याल्लोकमराक्षसम् ॥ ४ ॥ अपि ते जीवितान्ताय नोत्पन्ना जनकात्मजा ॥ अपि सीतानिमित्तं च न भवेद्व्यसनं मम ॥ ५ ॥ अपि त्वामीश्वरं प्राप्य कामवृत्तं निरङ्कुशम् ॥ न विनश्येत्पुरी लङ्का त्वया सह सराक्षसा ॥ ६ ॥ त्वद्विधः कामवृत्तो हि दुःशीलः पापमन्त्रितः ॥ आत्मानं स्वजनं राष्ट्रं स राजा हन्ति दुर्मतिः ॥ ७ ॥ नच पित्रा परित्यक्तो नामर्यादः कथंचन ॥ न लुब्धो नच दुःशीलो नच क्षत्रियपांसनः ॥ ८ ॥ नच धर्मगुणैर्हीनः कौसल्यानन्दिवर्धनः ॥ न तीक्ष्णो नच भूतानां सर्वेषामहिते रतः ॥ ९ ॥ वञ्चितं पितरं दृष्ट्वा कैकेय्या सत्यवादिनम् ॥ करिष्यामीति धर्मात्मा तात प्रव्रजितो वनम् ॥ १० ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं पितुर्दशरथस्य च ॥ हित्वा राज्यं च भोगांश्च प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ ११ ॥ ॥ ॥ ॥

न राम इति । अनृतमिति । अनृतम् असत्यं दुःश्रुतं वैपरीत्येन श्रुतं च भवान् वक्तुं नार्हसीत्यन्वयः ॥ १२ ॥ राम इति । रामः विग्रहवान् मूर्तो धर्म एव तत्र दोषसंभावना कथंचिदपि न कार्येति भावः । यथा वासवो देवानां नायकस्तथा रामः सर्वेषां लोकानां नायक इत्यर्थः ॥ ॥ १३ ॥ कथमिति । स्वेन तेजसा पातिव्रत्यवैभवेन प्रसभं बलात्कृत्य ॥ १४ ॥ शरार्चिषमिति । शरपदं खड्गधाराया अप्युपलक्षणं चापखड्गे-

न रामः कर्कशस्तात नाविद्वान्नाजितेन्द्रियः ॥ अनृतं दुःश्रुतं चैव नैव त्वं वक्तुमर्हसि ॥ १२ ॥ रामो विग्रह-
वान् धर्मः साधुः सत्यपराक्रमः ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य देवानां मघवानिव ॥ १३ ॥ कथं त्वं तस्य वैदे-
हीं रक्षितां स्वेन तेजसा ॥ इच्छसि प्रसभं हर्तुं प्रभामिव विवस्वतः ॥ १४ ॥ शरार्चिषमनाधृष्यं चापखड्गे-
न्धनं रणे ॥ रामाग्निं सहसा दीप्तं न प्रवेष्टुं त्वमर्हसि ॥ १५ ॥ धनुर्व्यादितदीप्तास्यं शरार्चिषममर्षणम् ॥
चापपाशधरं वीरं शत्रुसैन्यप्रहारिणम् ॥ १६ ॥ राज्यं सुखं च सन्त्यज्य जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ना-
त्यासादयितुं तात रामान्तकमिहार्हसि ॥ १७ ॥ अप्रमेयं हि तत्तेजो यस्य सा जनकात्मजा ॥ न
त्वं समर्थस्तां हर्तुं रामचापाश्रयां वने ॥ १८ ॥ तस्य सा नरसिंहस्य सिंहोरस्कस्य भामिनी ॥ प्रा-
णेभ्योऽपि प्रियतरा भार्या नित्यमनुव्रता ॥ १९ ॥ न सा धर्षयितुं शक्या मैथिल्योजस्विनः प्रिया ॥ दी-
प्तस्येव हुताशस्य शिखा सीता सुमध्यमा ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

न्धनमिति रूपणात् । सहसा साहसेन ॥ १५ ॥ धनुरित्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । धनुरेव व्यादितदीप्तास्यं व्यादितं विवृतम् अत्यासादयितुम् अत्यन्तमासन्नो भवितुम् ॥ १६ ॥ १७ ॥ अप्रमेयमिति । जनकात्मजा यस्य यत्संबन्धिनी तत्तेजः तस्य तेजः अप्रमेयम् अपरिच्छेद्यम् । श्रद्धया देवो देवत्वमश्नुत इत्युक्तरीत्या सीतासंबन्धेन रामस्यातिशय उक्तः । वने सावधानतया रक्षणीयप्रदेशे रामचापाश्रयामिति रामवैभवोक्तिः उभयथापि न हर्तुं शक्येत्यर्थः । जनकात्मजेति कुलप्रभावादपि न हर्तुं शक्येत्यर्थः ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

किमिति । व्यर्थमिममुद्यममुद्योगं कृत्वा ते किं किं फलं प्राप्तव्यमित्यर्थः । तदन्तं दर्शनान्तम् ॥ २१ ॥ न केवलं जीवितं सुखादिकं च दुर्लभमित्याह जीवितं चेति ॥ २२ ॥ स इत्यादि सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सत्यमित्यन्वयः क्षम साधु ॥ २३ ॥ २४ ॥ अधुना स्वबुद्धिं दर्शयति अहं त्विति । युक्तं युक्तिसहितम् ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥

किमुद्यममिमं व्यर्थं कृत्वा ते राक्षसाधिप ॥ दृष्टश्चेत्त्वं रणे तेन तदन्तं तव जीवितम् ॥ २१ ॥ जीवितं च सुखं चैव राज्यं चैव सुदुर्लभम् ॥ यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ॥ २२ ॥ स सर्वैः सचिवैः सार्धं विभीषणपुरोगमैः ॥ मन्त्रयित्वा तु धर्मिष्ठैः कृत्वा निश्चयमात्मनः ॥ २३ ॥ दोषाणां च गुणानां च संप्रधार्य बलाबलम् ॥ आत्मनश्च बलं ज्ञात्वा राघवस्य च तत्त्वतः ॥ हिताहितं विनिश्चित्य क्षमं त्वं कर्तुमर्हसि ॥ २४ ॥ अहं तु मन्ये तव न क्षमं रणे समागमं कोसलराजसूनुना ॥ इदं हि भूयः शृणु वाक्यमुत्तमं क्षमं च युक्तं च निशाचरेश्वर ॥ २५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तत्रिंशः सर्गः ॥ ३७ ॥ ॥ ॥

कदाचिदप्यहं वीर्यात्पर्यटन् पृथिवीमिमाम् ॥ बलं नागसहस्रस्य धारयन् पर्वतोपमः ॥ १ ॥ नीलजीमूतसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ भयं लोकस्य जनयन् किरीटी परिघायुधः ॥ व्यचरं दण्डकारण्ये ऋषिमांसानि भक्षयन् ॥ २ ॥ विश्वामित्रोऽथ धर्मात्मा मद्वित्रस्तो महामुनिः ॥ स्वयं गत्वा दशरथं नरेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आबाल्यसिद्धसहजशौर्यादिगुणशेवधिः । रघुनाथो महाप्रीत्या परिस्फुरतु सर्वतः ॥ तद्गुणजातं न युक्त्या कल्पयित्वोच्यते किं त्वनुभवसिद्धमित्याह कदाचिदित्यादिना । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अहं व्यचरमित्यन्वयः नागो गजः । भयजनने हेतुमाह नीलेत्यादिना ॥ १ ॥ २ ॥ विश्वामित्र इति । मदिति पञ्चमी ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अद्येति । पर्वकाले यज्ञसुत्याकाले ॥ ४ ॥ ५ ॥ बाल इति । द्वादशवर्षं द्वादशवर्षवयस्कः । केचित्तु इदं रावणविभीषयोक्तं वस्तुत ऊनषोडशवर्ष इत्युक्तमित्यूचुः । कामं भृशं यत्सैन्यं तदित्यध्याहार्यम् ॥ ६ ॥ ७ ॥ इतीति । रामादन्यत् बलं सैन्यं तस्य न पर्याप्तं न समर्थं दशरथस्य कोपो मा भूदिति सान्त्वयति देवतानामिति ।आसीदिति तव कृतं त्वया कृतं कर्म त्रिलोके लोकत्रये आर्षत्वान्न ङीप् विदितं प्रसिद्धं यद्यपि महत्सैन्यमप्यस्तु

अद्य रक्षतु मां रामः पर्वकाले समाहितः ॥ मारीचान्मे भयं घोरं समुत्पन्नं नरेश्वर ॥ ४ ॥ इत्येवमुक्तो धर्मात्मा राजा दशरथस्तदा ॥ प्रत्युवाच महाभागं विश्वामित्रं महामुनिम् ॥ ५ ॥ बालो द्वादशवर्षोऽयमकृतास्त्रश्च राघवः ॥ कामं तु मम यत्सैन्यं मया सह गमिष्यति ॥ ६ ॥ बलेन चतुरङ्गेण स्वयमेत्य निशाचरान् ॥ वधिष्यामि मुनिश्रेष्ठ शत्रूंस्ते मनसेप्सितान् ॥ ७ ॥ इत्येवमुक्तः स मुनी राजानमिदमब्रवीत् ॥ रामान्नान्यद्बलं लोके पर्याप्तं तस्य रक्षसः ॥ ८ ॥ देवतानामपि भवान् समरेष्वभिपालकः ॥ आसीत्तव कृतं कर्म त्रिलोके विदितं नृप ॥ ९ ॥ काममस्तु महत्सैन्यं तिष्ठत्विह परंतप ॥ बालोऽप्येष महातेजाः समर्थस्तस्य निग्रहे ॥ १० ॥ गमिष्ये राममादाय स्वस्ति तेऽस्तु परंतप ॥ ११ ॥ एवमुक्त्वा तु स मुनिस्तमादाय नृपात्मजम् ॥ जगाम परमप्रीतो विश्वामित्रः स्वमाश्रमम् ॥ १२ ॥ तं तदा दण्डकारण्ये यज्ञमुद्दिश्य दीक्षितम् ॥ बभूवोपस्थितो रामश्चित्रं विस्फारयन् धनुः ॥ १३ ॥ अजातव्यञ्जनः श्रीमान् पद्मपत्रनिभेक्षणः ॥ एकवस्त्रधरो धन्वी शिखी कनकमालया ॥ १४ ॥ शोभयन् दण्डकारण्यं दीप्तेन स्वेन तेजसा ॥ अदृश्यत ततो रामो बालचन्द्र इवोदितः ॥ १५ ॥ ॥

तथापि तत्सर्वमिह तिष्ठतु प्रकृतकार्यासामर्थ्यादिति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ११ ॥ १२ ॥ तमिति । रामः चित्रं धनुः विस्फारयन् नयन् सन् उपस्थितः रक्षणाय समीपं प्राप्तो बभूवेत्यर्थः ॥ १३ ॥ अजातेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । अजातव्यञ्जनः अनुत्पन्नयौवनलक्षणः एकवस्त्रधरः ब्रह्मचर्यव्रते स्थित इत्यर्थः । शिखी कुलोचितशिखायुक्तः व्रीह्यादित्वादिनिः । कनकमालयेत्युपलक्षणे तृतीया । शोभयन् मयूरकण्ठच्छायया व्याप्तं कु-

वेन्नित्यर्थः । उदितचन्द्रौपम्येन विरोधिनिरसनोद्युक्तत्वं गम्यते । शत्रोरपि विग्रहवर्णनमाकर्षकतया ❋ तनिश्लोकी ❋ श्रीमान् [illegible]यश्रीकः पद्मपत्रनिभेक्षणः रविकरविकसितपुण्डरीकदलायतेक्षणः धन्वी बाल्योचितप्रशस्तधनुः ❋ तनिश्लोकी ❋ शोभयन्निति । स्वेन स्वासाधारणेन तेजसा दण्डकारण्यं शोभयन्निति मयूरग्रीवासदृशस्वकान्त्या श्यामारुणकान्ति वर्धयन्नित्याचार्याः । तादृशतेजोवत्त्वेऽप्यनुद्वेगदायित्वमाह बालचन्द्र इति ॥१४॥१५॥ तत इति । आजगामेत्युत्तमपुरुषः ॥ १६ ॥ १७ ॥ अवजानन्निति । मोहात् अवजानन् तिरस्कुर्वन् ॥ १८ ॥ तेनेति । तेन रामेण बाणो मुक्तः मयि क्षि-

ततोऽहं मेघसंकाशस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ बली दत्तवरो दर्पादाजगाम तदाश्रमम् ॥ १६ ॥ तेन दृष्टः प्रविष्टोऽहं सहसैवोद्यतायुधः ॥ मां तु दृष्ट्वा धनुः सज्यमसंभ्रान्तश्चकार सः ॥ १७ ॥ अवजानन्नहं मोहाद्बालोऽयमिति राघवम् ॥ विश्वामित्रस्य तां वेदिमभ्यधावं कृतत्वरः ॥ १८ ॥ तेन मुक्तस्ततो बाणः शितः शत्रुनिबर्हणः ॥ तेनाहं त्वा हतः क्षिप्तः समुद्रे शतयोजने ॥ १९ ॥ नेच्छता तात मां हन्तुं तदा वीरेण रक्षितः ॥ रामस्य शरवेगेन निरस्तोऽहमचेतनः ॥ ॥ २० ॥ पातितोऽहं तदा तेन गम्भीरे सागराम्भसि ॥ प्राप्य संज्ञां चिरात्तात लङ्कां प्रति गतः पुरीम् ॥ २१ ॥ एवमस्मि तदा मुक्तः सहायास्तु निपातिताः ॥ अकृतास्त्रेण बालेन रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २२ ॥ तन्मया वार्यमाणस्त्वं यदि रामेण विग्रहम् ॥ करिष्यस्यापदं घोरां क्षिप्रं प्राप्स्यसि रावण ॥ २३ ॥ क्रीडारतिविधिज्ञानां समाजोत्सवशालिनाम् ॥ रक्षसां चैव सन्तापमनर्थं चाहरिष्यसि ॥ २४ ॥ ॥ ॥

प्त इत्यर्थः ॥ १९ ॥ नेच्छतेति । नेच्छता अनिच्छता नशब्दस्य सुप्सुपेति समासः । अनिच्छाहेतुर्न ज्ञायते स्वयं हन्तुं समर्थ एवेति भावः । अचेतनः निश्चेष्टः मूर्छितो वा ❋ तनिश्लोकी ❋ नेच्छता अनिच्छता एतच्च रक्षणं केवलकृपामूलम् ॥२०॥२१॥ एवमस्मीति । निपातिताः हताः ॥ २२ ॥ ॥ २३ ॥ क्रीडेति । क्रीडा लीला रतिः भोगः तयोर्विधिः क्रमः तज्ज्ञानां तत्र सक्तानामित्यर्थः । समाजः सभा अनर्थं दुःखं संतापः तत्कार्यम् आहरिष्यसि यत्नेन संपादयिष्यसि ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥

हर्म्येति। हर्म्यादि धनिनां वासः प्रासादो देवभूभुजामित्यमरः। संबाधां निबिडां रत्नविभूषितां गृहद्वारादौ ॥ २५ ॥ त्वद्दोषेण सकलराक्षसक्षयो भविष्यतीति दर्शयिष्यन् तदर्थमसत्सङ्गदोषन्यायारूढमुपवर्णयति अकुर्वन्तोपीति। शुचयः परिशुद्धाः अपापा इत्यर्थः। पापान्यकुर्वन्तोपि पापसंश्रयात् पापपुरुषसंसर्गात् परपापैर्विनश्यन्ति यथा नागह्रदे सर्पह्रदे नागनिग्रहाय प्रवृत्तेन मत्स्या अपि तत्सहवासाद्धन्यन्ते तद्वदित्यर्थः ॥ २६ ॥ दिव्येति। तव दोषात्तु तव दोषादेव ॥ २७ ॥ ॥ हृतेति। हृतदारान् त्यक्तदारान् अशरणान् रक्षकरहितान् ॥ २८ ॥ शरजालेति। प्रदग्धभवनां प्रकर्षेण दग्धगृहाम् ॥ २९ ॥ एवं दृष्टदोषमुपपाद्यादृष्टदोषं दर्शयति परदारेति। परिग्रहः कलत्रे स्यादिति शाश्वतः। जात्यभिप्रायेणैकवचनं रामविप्रियं रामापराधम् ॥ ३० ॥ ३१ ॥ ३२ ॥ निवार्यमाण इति। प्रसह्य बलात्कृत्य मामनादृत्येत्यर्थः। रामशरेण आत्तम् आकृष्टं नाशितमिति यावत् तादृशं जीवितं यस्य सः ॥ ३३ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥

हर्म्यप्रासादसंबाधां नानारत्नविभूषिताम् ॥ द्रक्ष्यसि त्वं पुरीं लङ्कां विनष्टां मैथिलीकृते ॥ २५ ॥ अकुर्वन्तोपि पापानि शुचयः पापसंश्रयात् ॥ परपापैर्विनश्यन्ति मत्स्या नागह्रदे यथा ॥ २६ ॥ दिव्यचन्दनदिग्धाङ्गान् दिव्याभरणभूषितान् ॥ द्रक्ष्यस्यभिहतान् भूमौ तव दोषात्तु राक्षसान् ॥ २७ ॥ हृतदारान् सदारांश्च दश विद्रवतो दिशः ॥ हतशेषानशरणान् द्रक्ष्यसि त्वं निशाचरान् ॥ २८ ॥ शरजालपरिक्षिप्तामग्निज्वालासमावृताम् ॥ प्रदग्धभवनां लङ्कां द्रक्ष्यसि त्वं न संशयः ॥ २९ ॥ परदाराभिमर्शात्तु नान्यत्पापतरं महत् ॥ प्रमदानां सहस्राणि तव राजन् परिग्रहः ॥ ३० ॥ भवस्व दारनिरतः स्वकुलं रक्ष राक्षस ॥ मानमृद्धिं च राज्यं च जीवितं चेष्टमात्मनः ॥ ३१ ॥ कलत्राणि च सौम्यानि मित्रवर्गं तथैव च ॥ यदीच्छसि चिरं भोक्तुं मा कृथा रामविप्रियम् ॥ ३२ ॥ निवार्यमाणः सुहृदा मया भृशं प्रसह्य सीतां यदि धर्षयिष्यसि ॥ गमिष्यसि क्षीणबलः सबान्धवो यमक्षयं रामशरात्तजीवितः ॥ ३३ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टत्रिंशः सर्गः ॥ ३८ ॥ ॥

अपराधावहानेषु नापराधं करोति यः । दयालुं सर्वभूतेषु तमहं राममाश्रये ॥ एवमित्यादि । इदानीमपि प्रौढावस्थायामपि यद्वृत्तं मद्विषयमभूत् तत् निरुत्तरं शृणुष्व मध्ये वाक्यविच्छेदाकरणेन शृण्वित्यर्थः । यदुत्तरमिति पाठे यत्सर्वान्तोत्तरं तदतिरिक्तासाध्यं तदपि शृण्वित्यर्थः ॥ १ ॥ राक्षसाभ्यामिति । तथाकृतः उक्तरीत्या प्राणसंकटं प्रापितोपि अनिर्विण्णः निर्वेदरहितः निर्वेदो निष्फलत्वधीः अप्राप्ततद्विषयप्रवृत्तिवैराग्य इत्यर्थः ॥ २ ॥

एवमस्मि तदा मुक्तः कथं चित्तेन संयुगे ॥ इदानीमपि यद् वृत्तं तच्छृणुष्व निरुत्तरम् ॥ १ ॥ राक्षसाभ्यामहं द्वाभ्यामनिर्विण्णस्तथा कृतः ॥ सहितो मृगरूपाभ्यां प्रविष्टो दण्डकावनम् ॥ २ ॥ दीप्तजिह्वो महाकायस्तीक्ष्णदंष्ट्रो महाबलः ॥ व्यचरं दण्डकारण्यं मांसभक्षो महामृगः ॥ ३ ॥ अग्निहोत्रेषु तीर्थेषु चैत्यवृक्षेषु रावण ॥ अत्यन्तघोरो व्यचरं तापसान् संप्रधर्षयन् ॥ ४ ॥ निहत्य दण्डकारण्ये तापसान् धर्मचारिणः ॥ रुधिराणि पिबंस्तेषां तथा मांसानि भक्षयन् ॥ ५ ॥ ऋषिमांसाशनः क्रूरस्त्रासयन् वनगोचरान् ॥ तथा रुधिरमत्तोहं विचरन् धर्मदूषकः ॥ ६ आसादयं तदा रामं तापसं धर्मचारिणम् ॥ वैदेहीं च महाभागां लक्ष्मणं च महारथम् ॥ ७ ॥ तापसं नियताहारं सर्वभूतहिते रतम् ॥ सोहं वनगतं रामं परिभूय महाबलम् ॥ ८ ॥ तापसोयमिति ज्ञात्वा पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥ अभ्यधावं हि संक्रुद्धस्तीक्ष्णशृङ्गो मृगाकृतिः ॥ ९ ॥ जिघांसुरकृतप्रज्ञस्तं प्रहारमनुस्मरन् ॥ तेन मुक्तास्त्रयो बाणाः शिताः शत्रुनिबर्हणाः ॥ विकृष्य बलवच्चापं सुपर्णानिलनिस्वनाः ॥ १० ॥ ॥

दीप्तजिह्व इत्यादि । विशेषणत्रयेण निरपेक्षहननसाधनभूयस्त्वं विवक्ष्यते ॥ ३ ॥ ४ ॥ ५ ॥ ६ ॥ ७ ॥ तापसमित्यादि । रामपराक्रमं जानन्नपि कथं तत्परिभवायोद्युक्त इत्यत्राह तापसोयमिति । ज्ञात्वेति । तापसत्वादहिंसापरेण भवितव्यमिति विश्वस्येत्यर्थः । एवंविधदुर्व्यापारप्रयोजकं वैरस्मरणम् अकृता अप्रवर्तिता प्रज्ञा बुद्धिर्यस्य सः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

ते बाणा इति। सर्वे इति प्रयोगयौगपद्यार्थमुक्तं सन्नतपर्वणः सन्नतपर्वाणः ॥११॥ पराक्रमज्ञ इति। दृष्टं भयं येन करणेन स दृष्टभयः उद्भ्रान्तः पलाय्य गतः। मुक्त इति पलायितेषु रामशराप्रवृत्तेरिति भावः। रामस्येति पदं काकाक्षिन्यायात् पूर्वोत्तरपदयोरन्वेति। यतः मया रामस्य शरः पुरा दृष्टभयः ततः रामस्य पराक्रमज्ञोऽहं समुद्भ्रान्तः सन् मुक्तः रामपराक्रमज्ञौ तावुभौ राक्षसौ तु हतावित्यन्वयः ॥ १२ ॥ शरेणेति। प्रव्राजितः कृतसकलदुर्वृत्तपरित्याग इत्यर्थः। युक्तः उचिताचरणः तापसः तपोनिष्ठः समाहितः नियतमनस्कः ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्ष इति। हृदयान्नापयातोसि दिक्षु सर्वासु दृश्यसे रामभूतं जगद्भूद्रामे राज्यं प्रशासतीत्यादाविव शोकरागभयादिजनितनिरन्तरसंतन्यमानचिन्तासक्तस्य। साक्षात्कारोपपत्तिः। भयस्योत्तरोत्तरभूमिकाभिप्रायेण दर्शनस्याप्युत्तरोत्तरदशेत्यनुसंधेयम् ❀ तनिश्लोकी ❀ चीरकृष्णाजिनाम्बरमिति गृहीतधनुषमिति च शुभाश्रयसंशीलने पीताम्बरशङ्खचक्रादियोग इव ज्ञानालम्बनयोगो व्यज्यते ॥ १४ ॥ एकस्यैव रामस्य प्रतिवृक्षं गत्वा गत्वा दृश्यमानत्वमुच्यत इति भ्रमं वारयति अपीति। न केवलं प्रतिवृक्षं किंतु सर्वत्र प्रदेश इत्याह रामभूतमिति ❀ तनिश्लोकी ❀ ॥ १५ ॥ नेदं रामस्य मायाकृतमित्याह राममेवेति। रहिते रामरहिते प्रदेशे। न केवलं जाग्रद्दशायामेव प्रतीतोयं किंतु स्वप्नदशायामपीत्याह दृष्ट्वेति। उद्भ्रमामि भ्रान्तं प्रलापं करोमीत्यर्थः ❀ तनिश्लोकी ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

ते बाणा वज्रसंकाशाः सुमुक्ता रक्तभोजनाः ॥ आजग्मुः सहिताः सर्वे त्रयः सन्नतपर्वणः ॥ ११ ॥ पराक्रमज्ञो रामस्य शरो दृष्टभयः पुरा ॥ समुद्भ्रान्तस्ततो मुक्तस्तावुभौ राक्षसौ हतौ ॥ १२ ॥ शरेण मुक्तो रामस्य कथंचित्प्राप्य जीवितम् ॥ इह प्रव्राजितो युक्तस्तापसोऽहं समाहितः ॥ १३ ॥ वृक्षे वृक्षे च पश्यामि चीरकृष्णाजिनाम्बरम् ॥ गृहीतधनुषं रामं पाशहस्तमिवान्तकम् ॥ १४ ॥ अपि रामसहस्राणि भीतः पश्यामि रावण ॥ रामभूतमिदं सर्वमरण्यं प्रतिभाति मे ॥ १५ ॥ राममेव हि पश्यामि रहिते राक्षसाधिप ॥ दृष्ट्वा स्वप्नगतं राममुद्भ्रमामि विचेतनः ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

न केवलं दर्शनदशायां भीतिकार्यं श्रवणदशायामपीत्याह रकारादीनीति । कारप्रत्ययश्छान्दसः । रेफादीनि यानि रत्नादीनि नामानि तेषामाद्यक्षरोच्चारणे राममेवायमब्रवीदिति त्रासो जायते । द्वितीयाक्षरोच्चारणे शनैः स निवर्तत इति भावः ॥ १७ ॥ १८ ॥ रण इति । वैरनिर्यातनं कर्तुमिच्छसि तदा रामेण रणे युद्ध्यस्व यद्वा क्षमां कुरु खरादिवधं सहस्व सर्वथा चौरव्यापारो न कर्तव्य इति भावः । हितं चाह न त इति । रामकथा रामप्रसङ्गोपि ते त्वया न कार्यो यदि मां द्रष्टुमिच्छसि जीवितुमिच्छसीत्यर्थः ॥ १९ ॥ लोकन्यायमाह बहव इति । युक्ताः सम्यगाचाराः धर्मम् अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः

रकारादीनि नामानि रामत्रस्तस्य रावण ॥ रत्नानि च रथाश्चैव त्रासं संजनयन्ति मे ॥ १७ ॥ अहं तस्य प्रभावज्ञो न युद्धं तेन ते क्षमम् ॥ बलिं वा नमुचिं वापि हन्याद्धि रघुनन्दनः ॥ १८ ॥ रणे रामेण युध्यस्व क्षमां वा कुरु राक्षस ॥ न ते रामकथा कार्या यदि मां द्रष्टुमिच्छसि ॥ १९ ॥ बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ २० ॥ सोहं तवापराधेन विनश्येयं निशाचर ॥ कुरु यत्ते क्षमं तत्त्वमहं त्वा नानुयामि ह ॥ २१ ॥ रामश्च हि महातेजा महासत्त्वो महाबलः ॥ अपि राक्षसलोकस्य न भवेदन्तकोपि सः ॥ २२ ॥ यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः ॥ अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ २३ ॥ अत्र ब्रूहि यथा तत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ २४ ॥ ॥

साधवोपि परेषामपराधेन विनष्टाः असत्संसर्गदोषेणेत्यर्थः ॥ २० ॥ सामान्यन्यायं स्वविषये दर्शयति सोहमिति । सोहं साधुभूतोहं यत्ते क्षमं यत्त्वया कर्तुं शक्यं तत् त्वमेव कुरु अहं त्वा त्वां नानुयामि अनर्थस्य निश्चितत्वादित्यर्थः ॥ २१ ॥ तत्र हेतुमाह रामश्च हीति । हिः प्रसिद्धौ अपिः कामचारकरणे । अपि संभावनाप्रश्नशङ्कागर्हासमुच्चये । तथा युक्तपदार्थेषु कामचारप्रियासु चेति विश्वः । द्वितीयोपिशब्दः अवधारणे ॥ २२ ॥ खरवधेन नाग्रहः कार्य इत्याह यदीति । सीतापरिभवकरणेन शूर्पणखा विरूपिता खरश्चातिवृत्तो रामस्योपरि गत्वा प्रहाराद्युक्तो रामेण हतः अत्र रामस्य व्यतिक्रमः कः न कोपीत्यर्थः ॥ २३ ॥ २४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

अवश्यं वक्तव्यमर्थं पुनर्निष्कृष्य दर्शयति इदमिति । यथोच्यमानं परमार्थत उच्यमानं नाभिपत्स्यसे नाङ्गीकरोषि ॥ २५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥ ॥

यस्य तत्त्वसमुद्दिष्टं नाभिजानन्ति दुर्जनाः । तमहं शिरसा वन्दे रघुनाथं गुणार्णवम् ॥ मारीचेन त्वित्यादि । क्षमं निवर्तनसमर्थं युक्तं कार्यं पथ्यम् अनपायं हितं सुखावहम् ॥ १ ॥ तमिति । अयुक्तम् अयुक्तार्थम् ॥ २ ॥ यत्किलेति । अयुक्तार्थं राजचित्तप्रतिकूलत्वादनुचितार्थम् उप्तं निक्षिप्तम् ॥

इदं वचो बन्धुहितार्थिना मया यथोच्यमानं यदि नाभिपत्स्यसे ॥ सबान्धवस्त्यक्ष्यसि जीवितं रणे हतो-
द्य रामेण शरैरजिह्मगैः ॥ २५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनचत्वारिंशः सर्गः ॥ ३९ ॥ ॥
मारीचेन तु तद्वाक्यं क्षमं युक्तं निशाचरः ॥ उक्तो न प्रतिजग्राह मर्तुकाम इवौषधम् ॥ १ ॥ तं पथ्य-
हितवक्तारं मारीचं राक्षसाधिपः ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यमयुक्तं कालचोदितः ॥ २ ॥ यत्किलैतदयुक्ता-
र्थं मारीच मयि कथ्यते ॥ वाक्यं निष्फलमत्यर्थमुप्तं बीजमिवोषरे ॥ ३ ॥ त्वद्वाक्यैर्न तु मां शक्यं
भेत्तुं रामस्य संयुगे ॥ पापशीलस्य मूर्खस्य मानुषस्य विशेषतः ॥ ४ ॥ यस्त्यक्त्वा सुहृदो राज्यं मात-
रं पितरं तथा ॥ स्त्रीवाक्यं प्राकृतं श्रुत्वा वनमेकपदे गतः ॥ ५ ॥ अवश्यं तु मया तस्य संयुगे खरघा-
तिनः ॥ प्राणैः प्रियतरा सीता हर्तव्या तव सन्निधौ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

॥ ३ ॥ त्वदिति । रामस्य संयुगे विषये मां भेत्तुं सीतापहरणोपायाद्युद्धे मां प्रवर्तयितुं त्वद्वाक्यैर्न शक्यं तत्र हेतुत्रयं पापेत्यादि पापशीलत्वान्मूर्खत्वाद्विशेषतो मानुषत्वाच्च । तेन नाहं योद्धुमर्हः किंतु तद्भार्यापहरणमेव तदपकाराय प्रतिक्रियेति भावः ॥ ४ ॥ मूर्खत्वमुपपादयति यदिति । प्राकृतम् असारं स्त्रीवाक्यं कैकेयीवाक्यम् एकपदे उत्तरक्षणे प्राणैः प्राणेभ्यः प्रियतरा तत्प्राणापहरणादपि वरं तत्स्त्रियोपहरणमिति भावः । तव सन्निधौ सति हर्तव्या त्वत्सन्निधिमुखेन हर्तव्येत्यर्थः ॥ ५ ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

एवमिति । निश्चिता निश्चयरूपा सेन्द्रैः किं पुनस्त्वयेति भावः ॥ ७॥ अपिचापृष्टोत्तरप्रलापस्तवासंगत इत्याह दोषमिति । कार्यनिश्चये विषये कौ गुणदोषौ तत्साधने कावुपायाविति पृष्टश्चेदुत्तरं वक्तुमर्हसि नास्माकं तज्जिज्ञासा ततो नैवं वक्तुं युक्तमित्यर्थः ॥ ८॥ प्रसङ्गाद्राजसन्निधौ विज्ञापनप्रक्रियां दर्शयति संपृष्टेनेत्यादिना । विपश्चिता विदुषा राजसेवाप्रकारज्ञेनेति यावत् । भूतिम् ऐश्वर्यम् ॥ ९ ॥ एवं वक्तृगुणा उक्ताः अथ वचनप्र-

एवं मे निश्चिता बुद्धिर्हृदि मारीच वर्तते ॥ न व्यावर्तयितुं शक्या सेन्द्रैरपि सुरासुरैः ॥ ७ ॥ दोषं गुणं वा संपृष्टस्त्वमेवं वक्तुमर्हसि ॥ अपायं वाप्युपायं वा कार्यस्यास्य विनिश्चये ॥ ८॥ संपृष्टेन तु वक्तव्यं सचिवेन विपश्चिता ॥ उद्यताञ्जलिना राज्ञे य इच्छेद्भूतिमात्मनः ॥ ९॥ वाक्यमप्रतिकूलं तु मृदुपूर्वं हितं शुभम् ॥ उपचारेण युक्तं च वक्तव्यो वसुधाधिपः ॥ १० ॥ सावमर्दं तु यद्वाक्यं मारीच हितमुच्यते ॥ नाभिनन्दति तद्राजा मानार्हो मानवर्जितम् ॥ ११ ॥ पञ्च रूपाणि राजानो धारयन्त्यमितौजसः ॥ अग्नेरिन्द्रस्य सोमस्य वरुणस्य यमस्य च ॥ १२ ॥ औष्ण्यं तथा विक्रमं च सौम्यं दण्डं प्रसन्नताम् ॥ धारयन्ति महात्मानो राजानः क्षणदाचर ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु मान्याः पूज्याश्च पार्थिवाः ॥ १३ ॥ त्वं तु धर्ममविज्ञाय केवलं मोहमास्थितः ॥ अभ्यागतं मां दौरात्म्यात्परुषं वक्तुमिच्छसि ॥ १४ ॥ ॥

कारमाह वाक्यमिति । उपचारेण युक्तं बहुमानेन पुरस्कृतं हितमप्युपचारपूर्वं वक्तव्यमित्यर्थः ॥ १० ॥ प्रकारान्तरेण न वक्तव्यमित्याह सावमर्दमिति । सावमर्दं तिरस्कारसहितम् ॥ ११ ॥ पञ्चेति । पञ्च रूपाणि अग्न्यादिपञ्चकस्य यानि रूपाणि तानि धारयन्तीत्यर्थः ॥ १२ ॥ तान्येवाह औष्ण्यमिति । औष्ण्यं तैक्ष्ण्यं सौम्यम् आह्लादकरत्वं दण्डं दुष्टनिग्रहं मान्याः मनसा पूज्याः पूज्याः वाचा बहुमन्तव्याः ॥ १३ ॥ सामान्यत उक्तमर्थं प्रकृते संगमयति त्वं त्विति । धर्मं राजधर्मं मोहम् अज्ञानं दौरात्म्यात् दौर्जन्यात् ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

तर्हि कथं मया वक्तव्यमित्यत्राह गुणेति । गुणदोषौ आत्मनि क्षेमं च न पृच्छामि किंतु संप्रति मया तव तुभ्यं मयोक्तमेतावत् ॥ १५ ॥ किं-तदित्यत्राह अस्मिन्निति । कृत्ये कार्ये शृण्विति साहाय्ये करणीये यत्कार्यं तद्वचनं तद्विषयवचनं शृणु ॥ १६ ॥ सौवर्ण इति । प्रमुखे अग्रे ॥ १७ ॥ १८ ॥

गुणदोषौ न पृच्छामि क्षमं चात्मनि राक्षस ॥ मयोक्तं तव चैतावत्संप्रत्यमितविक्रम ॥ १५ ॥ अस्मिंस्तु त्वं महाकृत्ये साहाय्यं कर्तुमर्हसि ॥ शृणु तत्कर्म साहाय्ये यत्कार्यं वचनान्मम ॥ १६ ॥ सौवर्णस्त्वं मृगो भूत्वा चित्रो रजतबिन्दुभिः ॥ आश्रमे तस्य रामस्य सीतायाः प्रमुखे चर ॥ १७ ॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ १८ ॥ त्वां तु मायामृगं दृष्ट्वा काञ्चनं जातविस्मया ॥ आनयैवमिति क्षिप्रं रामं वक्ष्यति मैथिली ॥ १९ ॥ अपक्रान्ते तु काकुत्स्थे दूरं यात्वा व्युदाहर ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवं रामवाक्यानुरूपकम् ॥ २० ॥ तच्छ्रुत्वा रामपदवीं सीतया च प्रचोदितः ॥ अनुगच्छति संभ्रान्तः सौमित्रिरपि सौहृदात् ॥ २१ ॥ अपक्रान्ते च काकुत्स्थे लक्ष्मणे च यथासुखम् ॥ आनयिष्यामि वैदेहीं सहस्राक्षः शचीमिव ॥ २२ ॥ एवं कृत्वा त्विदं कार्यं यथेष्टं गच्छ राक्षस ॥ राज्यस्यार्धं प्रयच्छामि मारीच तव सुव्रत ॥ २३ ॥ गच्छ सौम्य शिवं मार्गं कार्यस्यास्य विवृद्धये ॥ अहं त्वानुगमिष्यामि सरथो दण्डकावनम् ॥ २४ ॥ प्राप्य सीतामयुद्धेन वञ्चयित्वा तु राघवम् ॥ लङ्कां प्रति गमिष्यामि कृतकार्यः सह त्वया ॥ २५ ॥ न चेत्करोषि मारीच हन्मि त्वामहमद्य वै ॥ एतत्कार्यमवश्यं मे बलादपि करिष्यसि ॥ राज्ञो हि प्रतिकूलस्थो न जातु सुखमेधते ॥ २६ ॥

किं तस्य प्रयोजनं तत्राह त्वामिति ॥ १९ ॥ अपक्रान्त इति । अनुरूपकं स्वार्थे कप्रत्ययः ॥ २० ॥ तदिति । पदवीं मार्गम् ॥ २१ ॥ अपक्रान्त इति । यथासुखं यत्नं विना ॥ २२ ॥ २३ ॥ गच्छेति । मार्गं मृगसंबन्धिरूपं शिवं मनोहरं गच्छ प्राप्नुहि ॥ २४ ॥ २५ ॥ न चेदिति । बलादपि करिष्यसि अनिच्छतापि त्वया सर्वथा अहमेतत्कार्यं कारयिष्यामीत्यर्थः । विपक्षे बाधकमाह राज्ञ इति ॥ २६ ॥ ॥

कार्यकरणाकरणयोर्गुणदोषौ दर्शयति आसाद्येति । तं रामम् आसाद्य मृगरूपेण प्राप्य जीवितस्य संशयः दैवाज्जीवितं लभ्येतापि मद्विरोधे तु जीवितहानिरेव स्यात् प्रतिगृह्य निश्चित्य अत्र कार्यद्वये यत्ते पथ्यं तत्कुरु मदुक्ताकरणे अवश्यं हननमित्यर्थः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥

येन सर्वात्मनां वर्ज्यं प्रातिकूल्यं हितैषिणाम्। सर्वलोकानुकूलं तमाश्रये रघुनायकम् ॥ आज्ञप्त इत्यादि । अराजवत् यदा रामप्रातिकूल्ये प्रवृत्तस्तदै-

आसाद्य तं जीवितसंशयस्ते मृत्युर्ध्रुवो ह्यद्य मया विरुध्य॥ एतद्यथावत्प्रतिगृह्य बुद्ध्या यदत्र पथ्यं कुरु तत्तथा त्वम् ॥ २७ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४० ॥ ॥ ॥

आज्ञप्तोऽराजवद्वाक्यं प्रतिकूलं निशाचरः॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं मारीचो राक्षसाधिपम् ॥ १ ॥ केनायमुपदिष्टस्ते विनाशः पापकर्मणा ॥ सपुत्रस्य सराष्ट्रस्य सामात्यस्य निशाचर ॥ २ ॥ कस्त्वया सुखिना राजन्नाभिनन्दति पापकृत् ॥ केनेदमुपदिष्टं ते मृत्युद्वारमुपायतः ॥ ३ ॥ शत्रवस्तव सुव्यक्तं हीनवीर्या निशाचराः ॥ इच्छन्ति त्वां विनश्यन्तमुपरुद्धं बलीयसा ॥ ४ ॥ केनेदमुपदिष्टं ते क्षुद्रेणाहितवादिना ॥ यस्त्वामिच्छति नश्यन्तं स्वकृतेन निशाचर ॥ ५ ॥ ॥ ॥

व राजत्वं गतमिति मुनेराशयः । यद्वा राजवत् राजार्हं तदर्हमित्यर्हार्थे वतिः । यद्वा राजवदिति पूर्वसर्गोक्तमौद्धत्यं लक्ष्यते वाक्यं वाक्यार्थानुष्ठानं मृगरूपमासाद्य त्वया गन्तव्यमित्येवंरूपं प्रतीत्यर्थः । यद्वा प्रतिकूलवाक्यम् आज्ञप्तः चोदितः उक्त इत्यर्थः ॥ १ ॥ केनायमिति । विनाशः विनाशोपायः ॥ २ ॥ क इति । सुखिना त्वया अवस्थानमिति शेषः मृत्युद्वारं मृत्युद्वारतुल्यमिदं कार्यम् उपायतः व्याजेन ॥ ३ ॥ शत्रव इति । बलीयसा रामेण उपरुद्धम् आक्रान्तम् अत एव विनश्यन्तं त्वामिच्छन्ति त्वद्विनाशं रामविरोधमुखेनेच्छन्तीत्यर्थः ॥ ४ ॥ न केवलं शत्रवः तत्रापि क्षुद्रा एवेदं कार्यमिच्छन्तीत्याह केनेति । स्वकृतेन त्वत्कृताकृत्येन ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

वध्या इति । ये उत्पथं लोकशास्त्रविरुद्धमार्गम् आरूढं प्रविष्टं त्वां न निगृह्णन्ति तस्मान्मार्गान्न निवर्तयन्ति ते सचिवाः वध्याः वधार्हाः ॥ ६ ॥ एतदुपयुक्तत्वेन सचिवकर्तव्यं दर्शयन् प्रकृते तदभावं चतुर्थपादेनाह अमात्यैरिति । कापथं कुमार्गं निग्राह्यः निवर्तनीयः ॥ ७ ॥ धर्ममिति । स्वामिप्रसादात् स्वामिनः प्रसन्नभावात् स्वामिसाद्गुण्यादित्यर्थः ॥ ८ ॥ विपर्यय इति । विपर्यये स्वामिवैगुण्ये स्वामिवैगुण्यान्न केवलममात्या एव नश्यन्ति किंतु तदितरेपि जना इत्याह व्यसनमिति ॥ ९ ॥ राजमूल इति । उक्तमर्थमुपसंहरति तस्मादिति ॥ १० ॥ राज्यमिति । तीक्ष्णेन क्रूरदण्डेन

वध्याः खलु न हन्यन्ते सचिवास्तव रावण ॥ ये त्वामुत्पथमारूढं न निगृह्णन्ति सर्वशः ॥ ६ ॥ अमात्यैः कामवृत्तो हि राजा कापथमाश्रितः ॥ निग्राह्यः सर्वथा सद्भिर्न निग्राह्यो निगृह्यसे ॥ ७ ॥ धर्ममर्थं च कामं च यशश्च जयतां वर ॥ स्वामिप्रसादात्सचिवाः प्राप्नुवन्ति निशाचर ॥ ८ ॥ विपर्यये तु तत्सर्वं व्यर्थं भवति रावण ॥ व्यसनं स्वामिवैगुण्यात्प्राप्नुवन्तीतरे जनाः ॥ ९ ॥ राजमूलो हि धर्मश्च जयश्च जयतां वर ॥ तस्मात्सर्वास्ववस्थासु रक्षितव्या नराधिपाः ॥ १० ॥ राज्यं पालयितुं शक्यं न तीक्ष्णेन निशाचर ॥ न चापि प्रतिकूलेन नाविनीतेन राक्षस ॥ ११ ॥ ये तीक्ष्णमन्त्राः सचिवा भज्यन्ते सह तेन वै ॥ विषमे तुरगाः शीघ्रा मन्दसारथयो यथा ॥ १२ ॥ बहवः साधवो लोके युक्ता धर्ममनुष्ठिताः ॥ परेषामपराधेन विनष्टाः सपरिच्छदाः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

प्रतिकूलेन प्रजाविरुद्धेन अविनीतेन इन्द्रियजयरहितेन । विनयो हीन्द्रियजय इति कामन्दकः ॥ ११ ॥ य इति । तीक्ष्णमन्त्राः तीक्ष्णोपायप्रयोक्तारः तेन स्वमन्त्रग्राहिराज्ञा सह विषमे निम्नोन्नतप्रदेशे शीघ्रगास्तुरगाः मन्दसारथयः अपटुसारथयः सन्तः यथा सारथिना सह नश्यन्ति तथेत्यर्थः ॥१२ ॥ उत्तरश्लोकवक्ष्यमाणस्य सामान्यन्यायं दर्शयति बहव इति । साधवो धर्मज्ञाः युक्ताः नीतिमार्गनिष्ठाः धर्मम् अनुष्ठिताः अनुष्ठितवन्तः । गत्यर्थाकर्मकेत्यादिना कर्तरि क्तः । सपरिच्छदाः सपरिवाराः ॥ १३ ॥ ॥ ॥ ॥

स्वामिनेति । गोमायुना क्रोष्ट्रा सहि मेषघातुक इति प्रसिद्धिः ॥ १४ ॥ अवश्यमिति । कर्कशः क्रूरबुद्धिः ॥ १५ ॥ तदिदमिति । काकतालीयं याद्दच्छिकं घोरं भयंकरमिदं कृत्यम् मया आसादितं ततो नाहं शोच्यः । नहि प्रमादविपन्नः शोच्य इति भावः । ससैन्यस्त्वं विनशिष्यसीत्यत्रैव कृत्ये त्वं मे शोचनीयः बुद्धिपूर्वकारी त्वमेव हि शोच्य इति भावः। यद्वा ससैन्यो विनशिष्यसीति यत् तदिदं काकतालीयं घोरं कार्यं त्वया आसादितम्। अत्रैव मया त्वं शोचनीयः हन्त दैवान्महाननर्थो राज्ञ उपस्थित इति शोचामीत्यर्थः ॥ १६ ॥ त्वयि विद्यमाने मम का हानिरित्यत्राह मामिति। न चिरात्क्षणेनैव

स्वामिना प्रतिकूलेन प्रजास्तीक्ष्णेन रावण ॥ रक्ष्यमाणा न वर्धन्ते मेषा गोमायुना यथा ॥ १४ ॥ अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ १५ ॥ तदिदं काकतालीयं घोरमासादितं मया ॥ अत्रैव शोचनीयस्त्वं ससैन्यो विनशिष्यसि ॥ १६ ॥ मां निहत्य तु रामश्च न चिरात्त्वां वधिष्यति ॥ अनेन कृतकृत्योस्मि म्रिये यदरिणा हतः ॥ १७॥ दर्शनादेव रामस्य हतं मामुपधारय ॥ आत्मानं च हतं विद्धि हत्वा सीतां सबान्धवम् ॥ १७ ॥ आनयिष्यसि चेत्सीतामाश्रमात्सहितो मया ॥ नैव त्वमसि नाहं च नैव लङ्का न राक्षसाः १९ ॥ निवार्यमाणस्तु मया हितैषिणा न मृष्यसे वाक्यमिदं निशाचर ॥ परेतकल्पा हि गतायुषो नरा हितं न गृह्णन्ति सुहृद्भिरीरितम् ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥ ॥ ॥

अहं न शोचनीय इत्यत्र हेतुमाह अनेनेति । तवारिणा रामेण हतो म्रिये इति यत् अनेन हेतुना कृतकृत्योस्मि विश्वामित्रयागसंरक्षणप्रभृतिखरादिवधान्ताति मानुषचारित्रानुस्मृतिकृतासाधारणमहिमस्फूर्त्या राघवं परमपुरुषं निश्चितवतो मम तत्करप्रापितमरणस्य परमपुरुषार्थत्वादिति भावः। तथोक्तं नृसिंहपुराणे। रामादपि हि मर्तव्यं मर्तव्यं रावणादपि। उभयोरपि मर्तव्ये वरं रामान्न रावणादिति॥ यद्वा त्वत्तो निरुपाधिकवधाच्छत्रुहस्ताद्वधो निःश्रेयसकर इति भावः ❁ तनिश्लोकी ❁ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ उक्तमर्थं न्यायप्रदर्शनेन प्रतिपादयति निवार्यमाण इति। हिर्हेतौ यस्मात् गतायुषो

नराः हितं न गृह्णन्ति तस्माद्वाक्यमिदं न मृष्यसे न सहसे गतायुष्कत्वाद्धितं न गृह्णासीत्यर्थः। परेतकल्पाः आसन्नमरणाः। ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययः॥ ॥ २० ॥ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४१ ॥ ॥

क्षणं क्षणार्धमपि वा वियोगो यस्य दुःखदः। तमहं शिरसा वन्दे जानकीप्राणवल्लभम्॥ एवमित्यादि। भयात् रावणादधुनैव वधो भविष्यतीति भयात्॥ ॥ १ ॥ दीन इत्युक्तं दौस्थ्यमुपपादयति दृष्ट इत्यादिना। यद्यहं तेन दृष्टः तदा मे जीवितं विनष्टमित्यन्वयः ॥ २ ॥ न हीति। वर्तत इति यमदण्डहतस्य

एवमुक्त्वा तु वचनं मारीचो रावणं ततः ॥ गच्छावेत्यब्रवीद्दीनो भयाद्रात्रिंचरप्रभोः ॥ १ ॥ दृष्टश्चाहं पुनस्तेन शरचापासिधारिणा ॥ मद्वधोद्यतशस्त्रेण विनष्टं जीवितं च मे ॥ २ ॥ नहि रामं पराक्रम्य जीवन् प्रतिनिवर्तते ॥ वर्तते प्रतिरूपोसौ यमदण्डहतस्य ते ॥ ३ ॥ किंतु शक्यं मया कर्तुमेवं त्वयि दुरात्मनि ॥ एष गच्छाम्यहं तात स्वस्ति तेस्तु निशाचर ॥ ४ ॥ प्रहृष्टस्त्वभवत्तेन वचनेन स रावणः ॥ परिष्वज्य सुसंश्लिष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥ ५ ॥ एतच्छौण्डीर्ययुक्तं ते मच्छन्दादिव भाषितम् ॥ इदानीमसि मारीचः पूर्वमन्यो निशाचरः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥

ते प्रतिरूपः सदृशः असौ जनो वर्तते त्वामिवाहमपि यमदण्डहत इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥ प्रहृष्ट इति। सुसंश्लिष्टं दृढम् ॥ ५ ॥ एतदिति। शौण्डीर्यं वीरत्वम्। कॄशॄपॄकटिपटिशौण्डिभ्य ईरन्नित्यौणादिकसूत्रेण शौडिगर्व इत्यस्मादीरन् प्रत्ययः। शौण्डीरो वीर इति वृत्तिकारः। शौण्डीरस्त्यागिवीरयोरिति निघण्टुः। तत्कर्म तद्भावो वा शौण्डीर्यं गुणवचनत्वात् ष्यञ्। शौण्डीर्ययुक्तमेतत्ते भाषितं मच्छन्दादिव मदभिप्रायादिव भाषितं मत्सदृशं भाषितमित्यर्थः। पूर्वमन्यो यः कश्चन निशाचरोपि विक्लवभाषणात् इदानीं मारीचोसि मारीच इति लोकप्रसिद्धनामधेयानुरूपव्यापारोसि स्वप्रकृतिं प्राप्तोसीत्यर्थः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

आरुह्यतामिति । तथेति समुच्चये खरैर्युक्तो रत्नविभूषितश्चेत्यर्थः ॥ ७ ॥ ८ ॥ तत इति । तस्मात् मारीचीयात् ॥ ९ ॥ तथैवेति ॥ तथैव रथरूढावेव सहैव स्थितावित्यर्थः । पत्तनानि नगरविशेषान् नगाः वृक्षाः सन्त्येष्विति नगराणि उद्यानाकीर्णपुराणीत्यर्थः । नगपांसुपाण्डुभ्यश्चेति मत्वर्थीयो रप्रत्ययः । नगरपत्तनादिलक्षणमुक्तं वास्तुशास्त्रे । ग्रामश्च नगरं चैव पत्तनं खर्वटं पुरम् । खेटकं कुसुमं चैव शिबिरं राजवासिकम् ॥ सेनामुखमितित्येवं दशधा कीर्तितं बुधैः । विप्राणां च सभृत्यानां वासो ग्राम इतीरितः ॥ स एव विप्रैराकीर्णस्त्वग्रहार इति स्मृतः । कुटुम्बिभेदैरेकोनत्रिंश-

आरुह्यतामयं शीघ्रं रथो रत्नविभूषितः ॥ मया सह तथा युक्तः पिशाचवदनैः खरैः ॥ ७ ॥ प्रलोभयित्वा वैदेहीं यथेष्टं गन्तुमर्हसि ॥ तां शून्ये प्रसभं सीतामानयिष्यामि मैथिलीम् ॥ ८ ॥ ततो रावणमारीचौ विमानमिव तं रथम् ॥ आरुह्य ययतुः शीघ्रं तस्मादाश्रममण्डलात् ॥ ९ ॥ तथैव तत्र पश्यन्तौ पत्तनानि वनानि च ॥ गिरींश्च सरितः सर्वा राष्ट्राणि नगराणि च ॥ १० ॥ समेत्य दण्डकारण्यं राघवस्याश्रमं ततः ॥ ददर्श सहमारीचो रावणो राक्षसाधिपः ॥ ११ ॥ अवतीर्य रथात्तस्मात्ततः काञ्चनभूषणात् ॥ हस्ते गृहीत्वा मारीचं रावणो वाक्यमब्रवीत् ॥ १२ ॥ एतद्रामाश्रमपदं दृश्यते कदलीवृतम् ॥ क्रियतां तत्सखे शीघ्रं यदर्थं वयमागताः ॥ १३ ॥ स रावणवचः श्रुत्वा मारीचो राक्षसस्तदा ॥ मृगो भूत्वाश्रमद्वारि रामस्य विचचार ह ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

द्भिश्च समन्वितः ॥ अनेकनारीसंबद्धं नानाशिल्पिजनैर्वृतम् ॥ क्रयविक्रयकैः कीर्णं सर्वदेवैः समन्वितम् ॥ नगरं त्विति विख्यातं पत्तनं शृणु साम्प्रतम् । द्वीपान्तरागतद्रव्यक्रयविक्रयकैर्युतम् ॥ पत्तनं त्वब्धितीरे स्यात्तयोर्मिश्रं तु खर्वटम् । क्रयविक्रयकैर्युक्तं नानाजातिसमन्वितम् ॥ तन्तुवायसमायुक्तं तत्पुरं त्विति कथ्यते । एतैराधिष्ठितं यत्तत् खेटकं परिकीर्तितम् ॥ तेषामेकान्तरेष्वेव वासः कुसुममुच्यते । इत्यादिना ॥ १० ॥ ११ ॥ अवतीर्येति । हस्ते गृहीत्वेत्यनेनावश्यकत्वं द्योत्यते ॥१२॥ एतदिति । यदर्थं यत्कार्यार्थं तत् कार्यं क्रियताम् आगमप्रयोजननिर्वाहकं मृगरूपं भजस्वेत्यर्थः ॥१३॥१४॥

संग्रहेणोक्तं विवृणोति स त्वित्यादिना। अद्भुतं विस्मयावहं दर्शनं यस्य तत्तथा मणिप्रवरः इन्द्रनीलः तत्तुल्ये शृङ्गाग्रे यस्य स तथा क्वचित्सिता क्वचिदसिता च मुखस्याकृतिः शोभारेखा यस्य। वर्णोवर्णेनेति समानाधिकरणसमासः अवयवद्वारेण सितासितशब्दौ समुदाये वर्तमानौ समानाधिकरणौ भवतः। रक्तपद्मोत्पलमुखः मुखपुटयोरेको रक्तपद्मवर्णः अन्यस्तूत्पलवर्ण इत्यर्थः। इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः श्रवसोरिन्द्रनीलसादृश्यं नीलभास्वररूपेण उत्पलसादृश्यं रूपेण इन्द्रनीलदलवदधरो यस्य स तथा कुन्देति अस्य मृगरूपस्य कुन्देन्दुवज्रसंकाशमुदरमासीत् तस्मात्तादृशोदर इति विपरिणमयितव्यम् अन्यथा पूर्वापरविरोधः। मधूकनिभपार्श्वः गुडपुष्पतुल्यवर्णैकपार्श्वः पार्श्वान्तरे हेमवर्णस्य वक्ष्यमाणत्वात् पद्मकि-

सतु रूपं समास्थाय महदद्भुतदर्शनम् ॥ मणिप्रवरशृङ्गाग्रः सितासितमुखाकृतिः ॥ १५ ॥ रक्तपद्मोत्प-
लमुख इन्द्रनीलोत्पलश्रवाः ॥ किंचिदभ्युन्नतग्रीव इन्द्रनीलदलाधरः ॥ १६ ॥ कुन्देन्दुवज्रसंकाशमुदरं चा-
स्य भास्वरम्॥ मधूकनिभपार्श्वश्च पद्मकिञ्जल्कसन्निभः ॥ १७ ॥ वैडूर्यसंकाशखुरस्तनुजङ्घः सुसंहतः ॥
इन्द्रायुधसवर्णेन पुच्छेनोर्ध्वं विराजता ॥१८॥ मनोहरः स्निग्धवर्णो रत्नैर्नानाविधैर्वृतः॥ क्षणेन राक्षसो जातो
मृगः परमशोभनः ॥ वनं प्रज्वलयन् रम्यं रामाश्रमपदं च तत् ॥ १९ ॥ मनोहरं दर्शनीयं रूपं कृत्वा स राक्ष-
सः ॥ प्रलोभनार्थं वैदेह्या नानाधातुविचित्रितम् ॥ २० ॥ विचरन् गच्छते तस्माच्छाद्वलानि समन्ततः॥२१॥

ञ्जल्कसन्निभः उक्तावयवव्यतिरिक्तपृष्ठसर्वप्रदेशे पद्मकेसरवर्णः सुसंहतः सुश्लिष्टसंधिबन्धः ऊर्ध्वं पुच्छोर्ध्वपार्श्वे इन्द्रायुधसवर्णेन इन्द्रधनुर्वन्नानावर्णेन पुच्छेनोपलक्षितः स्निग्धवर्ण इति पूर्वोक्तसर्ववर्णानां स्निग्धत्वं विशेषणम्। रत्नैः रत्नाकारबिन्दुभिः। उपसंहरति क्षणेनेति। प्रज्वलयन् प्रकाशयन् मृगो जात इति पूर्वेणान्वयः ॥ १५ ॥ १६ ॥ १७ ॥ १८ ॥ १९ ॥ मनोहरमित्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः। धातुवर्णैः शाद्वलानि शादाः बालतृणानि। शादोजम्बालशष्पयोरित्यमरः। तद्वन्ति स्थलानि शाद्वलानि। नडशादाड्ड्वलजितिड्वलच् प्रत्ययः। विचरन् भक्षयन्। चर गतिभक्षणयोः। गच्छते गच्छति ॥ २० ॥ २१ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

रूप्यैरिति । विटपीनामिति दीर्घश्छान्दसः किसलयान् पल्लवान् पुल्लिङ्गत्वमार्षम् ॥ २२ ॥ कदलीति । कदलीगृहकं कृत्रिमकदलीमयगृहं तदनन्तरं कर्णिकारान् गत्वा ततः सीता संदृश्यतेऽस्मिन्निति सीतासंदर्शनम् । अधिकरणे ल्युट् । सीतासंदर्शनयोग्यस्थानमित्यर्थः । तथेति समुच्चये । तदपि गत्वा मन्दगतिः सन् इतस्ततः समाश्रयत् ॥ २३ ॥ राजीवेति । राजीवचित्रपृष्ठः राजीवकेसरवदाश्चर्यकरपृष्ठदेशः चित्रत्वं पूर्वस्माद्विशेषः । रामाश्रम-

रूप्यैर्बिन्दुशतैश्चित्रो भूत्वा स प्रियदर्शनः ॥ विटपीनां किसलयान् भङ्क्त्वादन् विचचार ह ॥ २२ ॥
कदलीगृहकं गत्वा कर्णिकारानितस्ततः ॥ समाश्रयन्मन्दगतिः सीतासंदर्शनं तथा ॥ २३ ॥ राजीवचि-
त्रपृष्ठः स विरराज महामृगः ॥ रामाश्रमपदाभ्याशे विचचार यथासुखम् ॥ २४ ॥ पुनर्गत्वा निवृत्तश्च
विचचार मृगोत्तमः ॥ गत्वा मुहूर्तं त्वरया पुनः प्रतिनिवर्तते ॥ २५ ॥ विक्रीडंश्च क्वचिद्भूमौ पुनरेव निषी-
दति ॥ आश्रमद्वारमागम्य मृगयूथानि गच्छति ॥ २६ ॥ मृगयूथैरनुगतः पुनरेव निवर्तते ॥ सीतादर्शन-
माकाङ्क्षन् राक्षसो मृगतां गतः ॥ परिभ्रमति चित्राणि मण्डलानि विनिष्पतन् ॥ २७ ॥ समुद्वीक्ष्य च
तं सर्वे मृगा ह्यन्ये वनेचराः ॥ उपागम्य समाघ्राय विद्रवन्ति दिशो दश ॥ २८ ॥ राक्षसः सोपि तान्व-
न्यान् मृगान् मृगवधे रतः ॥ प्रच्छादनार्थं भावस्य न भक्षयति संस्पृशन् ॥ २९ ॥ तस्मिन्नेव ततः काले
वैदेही शुभलोचना ॥ कुसुमापचयव्यग्रा पादपानभ्यवर्तत ॥ ३० ॥ ॥ ॥

पदाभ्याशे रामाश्रमस्थानसमीपे ॥ २४ ॥ पुनर्गत्वेति । पुनर्निवृत्तश्चेत्यन्वयः । निवृत्य गमनमुक्त्वा गत्वा निवर्तनमाह गत्वेति ॥ २५ ॥ विक्रीडन्निति । एवं गमनागमनाभ्यां विक्रीडन् सन् पुनः क्वचित्तूष्णीं निषीदति ॥ २६ ॥ मृगयूथैरित्यादि । विनिष्पतन् संचरन् ॥ २७ ॥ समुद्वीक्ष्येति । समाघ्रायेति घ्राणेन विशेषं जानन्ति तिर्यञ्च इति प्रसिद्धिः ॥ २८ ॥ राक्षस इति । भावस्य क्रौर्यस्य प्रच्छादनार्थं मृगवधे रतोपि मृगान्न भक्षयति किंतु संस्पृशन्नास्ते ॥ २९ ॥ तस्मिन्निति । ततः आश्रमादभ्यवर्ततेत्यन्वयः ॥ ३० ॥ ॥ ॥

कर्णिकारानिति । मदिरम् आनन्दजनकम् ईक्षणं यस्याः सा मदिरेक्षणा । अनेन रुचिराननेत्यनेन च वक्ष्यमाणकार्योपयोग्युल्लासो द्योत्यते ॥ ३१ ॥ अनर्हेति । अरण्यवासस्यानर्हेत्यनेन सन्निहितव्रतसमाप्तिकालत्वकथनान्मृगग्रहणत्वरातिशयो द्योत्यते । रत्नमयं श्रेष्ठभूतं स्वार्थे मयट् । रत्नं स्वजातौ श्रेष्ठेपीत्यमरः । मुक्तामणिशब्देन तत्तुल्यबिन्दुमत्त्वमुक्तम् ॥ ३२ ॥ सा तमिति । रुचिरदन्तोष्ठीत्यनेन कुतुकानुभाव उक्तः । रूप्यं रजतं

कर्णिकारानशोकांश्च चूतांश्च मदिरेक्षणा ॥ कुसुमान्यपचिन्वन्ती चचार रुचिरानना ॥ ३१ ॥ अनर्हारण्यवासस्य सा तं रत्नमयं मृगम् ॥ मुक्तामणिविचित्राङ्गं ददर्श परमाङ्गना ॥ ३२ ॥ सा तं रुचिरदन्तोष्ठी रूप्यधातुतनूरुहम् ॥ विस्मयोत्फुल्लनयना सस्नेहं समुदैक्षत ॥ ३३ ॥ स च तां रामदयितां पश्यन् मायामयो मृगः ॥ विचचार पुनश्चित्रं दीपयन्निव तद्वनम् ॥ ३४ ॥ अदृष्टपूर्वं तं दृष्ट्वा नानारत्नमयं मृगम् ॥ विस्मयं परमं सीता जगाम जनकात्मजा ॥ ३५ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥

सा तं संप्रेक्ष्य सुश्रोणी कुसुमान्यपचिन्वती ॥ हैमराजतवर्णाभ्यां पार्श्वाभ्यामुपशोभितम् ॥ १ ॥ प्रहृष्टा चानवद्याङ्गी मृष्टहाटकवर्णिनी ॥ भर्तारमभिचक्रन्द लक्ष्मणं चापि सायुधम् ॥ २ ॥ तयाहूतौ नरव्याघ्रौ वैदेह्या रामलक्ष्मणौ ॥ वीक्षमाणौ तु तं देशं तदा ददृशतुर्मृगम् ॥ ३ ॥ शङ्कमानस्तु तं दृष्ट्वा लक्ष्मणो राममब्रवीत् ॥ तमेवैनमहं मन्ये मारीचं राक्षसं मृगम् ॥ ४ ॥ ॥ ॥

धातवः ताम्रगैरिकादयः तत्तुल्यतनूरुहम् । तनूरुहं रोम लोमेत्यमरः ॥ ३३ ॥ स चेति । दीपयन् प्रकाशयन् ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने द्विचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४२ ॥ ॥ ॥

सीतायास्त्वेकनाथायाः पूरयिष्यन् मनोरथम् । मायामृगं योनुययौ श्रीरामं तमुपास्महे ॥ सा तमित्यादि । हैमराजतवर्णाभ्यामित्यनेन द्वयोः पार्श्वयोर्वर्णभेद उच्यते । मृष्टं शुद्धं हाटकं सुवर्णं तस्य वर्णोस्या अस्तीति तथा स्वर्णं सुवर्णं कनकं हिरण्यं हेम हाटकमित्यमरः । अभिचक्रन्द उच्चैराह्वयत्

क्रादि आह्वाने रोदने चेति धातुः । सायुधमित्यनेनायुधेन सहागन्तव्यमित्याहूतवतीति गम्यते ॥ १ ॥ २ ॥ ३ ॥ ४ ॥ चरन्त इति । मृगयां चरन्तः मृगयार्थं पर्यटन्तो राजानः अनेन पापेन मृगरूपोपाधिना निमित्तेन हताः ॥ ५ ॥ अस्येति । मायां वेत्तीति मायावित् अस्य मायैव मृगरूपं कृतं मृगाकारेण परिणतं भानुमत् प्रकाशवत् गन्धर्वपुरं नानाविधविस्मयनीयाकारसंस्थानं क्षणभङ्गुरमभ्रं तत्सान्निभं तद्वद्विस्मयनीयमित्यर्थः । जगत्यां भूमौ ॥ ६ ॥ ७ ॥ एवमिति । काकुत्स्थं प्रतिवार्य निवर्त्य उवाच राममिति शेषः । तत्र हेतुश्चर्मणेति । हृतचेतना हृतप्रज्ञा ॥ ८ ॥

चरन्तो मृगयां हृष्टाः पापेनोपाधिना वने ॥ अनेन निहता राजन् राजानः कामरूपिणा ॥ ५ ॥ अस्य मायाविदो मायामृगरूपमिदं कृतम् ॥ भानुमत्पुरुषव्याघ्र गन्धर्वपुरसान्निभम् ॥ ६ ॥ मृगो ह्येवंविधो रत्नविचित्रो नास्ति राघव ॥ जगत्यां जगतीनाथ मायैषा हि न संशयः ॥ ७ ॥ एवं ब्रुवाणं काकुत्स्थं प्रतिवार्य शुचिस्मिता ॥ उवाच सीता संहृष्टा चर्मणा हृतचेतना ॥ ८ ॥ आर्यपुत्राभिरामोसौ मृगो हरति मे मनः ॥ आनयैनं महाबाहो क्रीडार्थं नो भविष्यति ॥ ९ ॥ इहाश्रमपदेऽस्माकं बहवः पुण्यदर्शनाः ॥ मृगाश्चरन्ति सहिताः सृमराश्चमरास्तथा ॥ १० ॥ ऋक्षाः पृषतसंघाश्च वानराः किन्नरास्तथा ॥ विचरन्ति महाबाहो रूपश्रेष्ठा मनोहराः ॥ ११ ॥ न चास्य सदृशो राजन् दृष्टपूर्वो मृगः पुरा ॥ तेजसा क्षमया दीप्त्या यथायं मृगसत्तमः ॥ १२ ॥ ॥ ॥

आर्यपुत्रेति । नो भविष्यति नः भविष्यति न भविष्यतीत्यपि वाग्दोषः ॥ ९ ॥ इहेत्यादि । सहिताः संघीभूताः सृमराः व्यालमृगाः । सृमरः स्याद्व्यालमृग इति वैजयन्ती । चमराः चामरमृगाः ऋक्षाः भल्लूकाः पृषताः बिन्दुमृगाः किन्नराः मृगविशेषाः ॥ १० ॥ ११ ॥ न चास्येति । तेजसा वर्णेन क्षमया अत्वरया दीप्त्या शारीरप्रकाशेन यथायं मृगो दृश्यते तथा तेजआदिभिः अस्य सदृशो मृगो न दृष्टपूर्वः पुरा भाविकालेपि न दृश्यत इति शेषः । स्यात्प्रबन्धे चिरातीते निकटागामिके पुरेत्यमरः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

नानावर्णेति । समाचितः व्याप्तः अव्यग्रं समग्रं यथा तथा शोभते शशिसन्निभः आनन्दकरत्वेन शशिसाम्यम् ॥ १३ ॥ अहो इति । रूपं वर्णः लक्ष्मीः कान्तिः । उक्तानुवादपूर्वकं मनोहरत्वमाह मृग इति अतो न पूर्वार्थेन गतार्थता ॥ १४ यदीति । श्लोकद्वयमेकान्वयं तव ग्रहणं त्वत्कर्तृकग्रहणं कर्तरि षष्ठी । तदा एष मृगः आश्चर्यभूतम् अस्माकं विस्मयावहं सत्त्वं भवति इदानीमिति शेषः । समाप्तवनवासानाम् अत एव पुनः राज्यस्थानां च नः विस्मयं जनयिष्यति किंच अन्तःपुरविभूषार्थोऽपि भविष्यति ॥ १५ ॥ १६ ॥ भरतस्येति । आर्यपुत्रस्य तव श्वश्रूणां ममश्वश्रूणां चेति

नानावर्णविचित्राङ्गो रत्नबिन्दुसमाचितः ॥ द्योतयन् वनमव्यग्रं शोभते शशिसन्निभः ॥ १३ ॥ अहो रूपमहो लक्ष्मीः स्वरसंपच्च शोभना ॥ मृगोऽद्भुतो विचित्राङ्गो हृदयं हरतीव मे ॥ १४ ॥ यदि ग्रहणमभ्येति जीवन्नेव मृगस्तव ॥ आश्चर्यभूतं भवति विस्मयं जनयिष्यति ॥ १५ ॥ समाप्तवनवासानां राज्यस्थानां च नः पुनः ॥ अन्तःपुरविभूषार्थो मृग एष भविष्यति ॥ १६ ॥ भरतस्यार्यपुत्रस्य श्वश्रूणां मम च प्रभो ॥ मृगरूपमिदं व्यक्तं विस्मयं जनयिष्यति ॥ १७ ॥ जीवन्न यदि तेऽभ्येति ग्रहणं मृगसत्तमः ॥ अजिनं नरशार्दूल रुचिरं मे भविष्यति ॥ १८ ॥ निहतस्यास्य सत्त्वस्य जाम्बूनदमयत्वचि ॥ शष्पबृस्यां विनीतायामिच्छाम्यहमुपासितुम् ॥ १९ ॥ कामवृत्तमिदं रौद्रं स्त्रीणामसदृशं मतम् ॥ वपुषा त्वस्य सत्त्वस्य विस्मयो जनितो मम ॥ २० ॥ ॥ ॥

योजना । मृगरूपं प्रशस्तमृगः प्रशंसायां रूपप् प्रत्ययः । मृगस्य रूपं वा ॥ १७ ॥ जीवतः अग्रहणेपि प्रयोजनमाह जीवन्निति । अजिनं चर्म रुचिरं प्रियम् ॥ १८ ॥ प्रियत्वमेव विवृणोति निहतस्येति । जाम्बूनदमयत्वचि स्वर्णसदृशत्वचि शष्पबृस्यां बालतृणैः कृतायां बृस्यां मध्यमपदलोपिसमासः । व्रतिनामासनं बृसीत्यमरः । तस्यां विनीतायाम् आस्तृतायाम् उक्तरूपत्वचि उपासितुं स्थातुम् इच्छामि त्वया सहेति शेषः ॥ १९ ॥ अथ सविनयमाह कामवृत्तमिति । रौद्रं घोरम् इदं कामवृत्तं भर्तृप्रेरणरूपस्वेच्छाव्यापारः स्त्रीणाम् असदृशम् अयुक्तं कैकेयीवत् तथाप्यस्य सत्त्व-

स्य तु वपुषा विलक्षणदेहेन मम विस्मयो जनितः ममात्यन्तं कुतूहलं वर्तते आनयेति वक्तुमप्ययुक्तम् अतः तवापि कुतूहलमस्ति चेत्तथा क्रियतामिति भावः। अनेन पूर्वमानयेति प्रमादादुक्तस्य क्षमापणं कृतम् ॥ २० ॥ न केवलं स्त्रीपारवश्येन कृतवान् किंतु स्वविस्मयेनापीत्याह तेनेत्यादिना। मणिप्रवरो नीलरत्नं काञ्चनवर्णरोमत्वात् बालसूर्यवर्णत्वं नक्षत्रपथः छायापथः तत्तुल्यवर्चसा नक्षत्रसदृशाबिन्दूपलक्षितत्वात् आगतं प्राप्तम् ॥ ॥ २१ ॥ एवमित्यादि। रूपेण मृगेण। रूपं मृगेऽपि विज्ञेयमिति हलायुधः ॥ २२ ॥ २३ ॥ पश्येति। सीता स्पृहायुक्तेति भावः। तत्र हेतुमाह रू-

तेन काञ्चनरोम्णा तु मणिप्रवरशृङ्गिणा ॥ तरुणा दिव्यवर्णेन नक्षत्रपथवर्चसा ॥ बभूव राघवस्यापि मनो विस्मयमागतम् ॥ २१ ॥ एवं सीतावचः श्रुत्वा तं दृष्ट्वा मृगमद्भुतम् ॥ लोभितस्तेन रूपेण सीतया च प्रचोदितः ॥ २२ ॥ उवाच राघवो हृष्टो भ्रातरं लक्ष्मणं वचः ॥ २३ ॥ पश्य लक्ष्मण वैदेह्याः स्पृहां मृगगतामिमाम् ॥ रूपश्रेष्ठतया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ २४ ॥ न वने नन्दनोद्देशे न चैत्ररथसंश्रये ॥ कुतः पृथिव्यां सौमित्रे योऽस्य कश्चित्समो मृगः ॥ २५ ॥ प्रतिलोमानुलोमाश्च रुचिरा रोमराजयः ॥ शोभन्ते मृगमाश्रित्य चित्राः कनकबिन्दुभिः ॥ २६ ॥ पश्यास्य जृम्भमाणस्य दीप्तामग्निशिखोपमाम् ॥ जिह्वां मुखान्निःसरन्तीं मेघादिव शतह्रदाम् ॥ २७ ॥ मसारगल्लर्कमुखः शङ्खमुक्तानिभोदरः ॥ कस्य नामाभिरूपोऽसौ न मनो लोभयेन्मृगः ॥२८॥

पेति। मृगेषु श्रेष्ठतया रूपेण श्रेष्ठतया वा एष मृगः एतादृशमृगः अद्य वनवासे न भविष्यति न सेत्स्यति दुर्लभ इत्यर्थः ॥ २४ ॥ न केवलमत्र देशान्तरेऽपि दुर्लभ इत्याह न वन इति। नन्दन इत्युद्देशः कीर्तनं यस्य तस्मिन् वने चैत्ररथसंश्रये चैत्ररथाख्ये वने च न भविष्यतीत्यनुपज्यते पृथिव्यां कुतो हेतोर्भविष्यति ॥२५॥ प्रतिलोमेति। प्रतिलोमाः तिर्यग्भूताः अनुलोमाः अनुकूलाः रोमराजयश्च मृगमाश्रित्य दृश्यन्ते चित्राः आश्चर्यभूताः कनकबिन्दवः कनकवर्णबिन्दवश्च मृगमाश्रित्य शोभन्ते ॥ २६ ॥ पश्येति। शतह्रदां तडितम् ॥ २७ ॥ मसारेति। मसारः इन्द्रनीलः गल्लर्कः चषकः। गल्लर्कश्चानुतर्षश्च तर्षकश्चषकः स्मृत इति हलायुधः। इन्द्रनीलनिर्मितचषकाकारमुखसंपुट इत्यर्थः। अभिरूपः सुन्दरः ॥ २८ ॥ ॥

कस्येति । रूपं मृगं जाम्बूनदमयेति स्वार्थे मयट् । नानारत्नमयं नानाबिन्दुप्रचुरम् ॥ २९ ॥ मांसेति । मांसहेतोरपि विनोदार्थं च राजानो मृगान् घ्नन्ति किं पुनरेवंविधविचित्रवस्तुलाभहेतोरिति भावः ॥ ३० ॥ एतन्मृगरूपं महद्धनम् एतच्च वन एव संभवति तस्मादिदं व्यवसायेन स्वीकर्तव्यमित्यभिप्रायेणाह धनानीति । मणिरत्नं मणिश्रेष्ठं सुवर्णं च मणिरत्नसुवर्णे ते येषु स्त इति मणिरत्नसुवर्णिनः मणयः सुवर्णानि च धातुषु भवन्तीति प्रसिद्धिः । तथाभूता विविधा धातवश्च धनानि करिमस्तकमुक्ताप्रभृतीनि महावने व्यवसायेन मृगयोद्योगेन राजभिः विचीयन्ते संगृह्यन्ते । यद्वा धनानि व्यवसायेन मृगयोद्योगेन महावने विचीयन्ते । ननु कुतो वने धनसंग्रहप्रसक्तिरित्यत्राह धातव इति । यस्मादुक्तरूपा विविधा धातवः सन्ति तस्मादित्यर्थः ॥ ३१ ॥ तत्सारमिति । तेषां धनानां सारं श्रेष्ठभूतम् अखिलं धनं नृणां निचयवर्धनं कोशवर्धनं भवेत् किमिव शुक्रस्य

कस्य रूपमिदं दृष्ट्वा जाम्बूनदमयं प्रभो ॥ नानारत्नमयं दिव्यं न मनो विस्मयं व्रजेत् ॥ २९ ॥ (किं पुनर्मैथिली सीता बाला नारी न विस्मयेत् ॥) मांसहेतोरपि मृगान् विहारार्थं च धन्विनः ॥ घ्नन्ति लक्ष्मण राजानो मृगयायां महावने ॥ ३० ॥ धनानि व्यवसायेन विचीयन्ते महावने ॥ धातवो विविधाश्चापि मणिरत्नसुवर्णिनः ॥ ३१ ॥ तत्सारमखिलं नृणां धनं निचयवर्धनम् ॥ मनसा चिन्तितं सर्वं यथा शुक्रस्य लक्ष्मण ॥ ३२ ॥ अर्थी येनार्थकृत्येन संव्रजत्यविचारयन् ॥ तमर्थमर्थशास्त्रज्ञाः प्राहुरर्थ्याश्च लक्ष्मण ॥ ३३ ॥

मनसा चिन्तितं संकल्पितं वस्तुजातं तथैवाविर्भूय निचयवर्धनं यथा तद्वदित्यर्थः । यद्वा नृणां मनसा चिन्तितं वृथामनोरथकल्पितं सर्वं धनं यथा शुक्रस्य कोशं पूरयति तथेत्यर्थः । तदुक्तमुद्योगपर्वणि । मनुष्येभ्यः समादत्ते शुक्रश्चिन्तार्जितं धनमिति । यद्वा नृणां राजादिधनिनां कोशवर्धनं तत् वन्यं धनं सारं भवति जानपदधनादपि वन्यं धनं सारम् अतिप्रशस्तं भवति अपूर्वत्वात् अतो निवृत्तवनवासैरस्माभिर्वनादपूर्वधनतया पुरीं नेतुमयं ग्रहीतव्य इति भावः ॥ ३२ ॥ अस्त्विदम् अथापि विचार्य कार्यमिति चेत्तत्राह अर्थीति । अर्थी असन्निहितार्थापेक्षी । अर्थाच्चासन्निहित इति इनिप्रत्ययः । सः येन अर्थकृत्येन अर्थकार्येण हेतुना अविचारयन् संव्रजति सम्यग्गच्छति यद्वस्तुसौन्दर्यजातोपकारलोभेन पुरुषस्तत्साधने व्यग्रः प्रवर्तते तमेवार्थं प्राहुः । अर्थशास्त्रज्ञाः नीतिशास्त्रज्ञाः अर्थ्याः अर्थादनपेताश्च । अर्थ्योऽभिज्ञार्थशालिनोरित्यजयः । धर्मप-

ध्यर्थन्यायादनपेत इति यत्प्रत्ययः। यस्य गुणप्रीतः पुरुषः अभिनिविशते स एवार्थ इति नीतिशास्त्रज्ञा अर्थवन्तश्चाहुः। अयश्च तथाविध इति भावः॥३३॥ एवं प्रयत्नसंपाद्यं वस्त्वयमेव मृग इत्यभिप्रायेणाह एतस्येति। मृगरत्नस्य मृगश्रेष्ठस्य पराध्यें श्लाघ्ये काञ्चनत्वचि काञ्चनसदृशत्वचि पुल्लिङ्गत्व-मार्षम्॥ ३४॥ परार्ध्यत्वं विवृणोति नेति। कदल्येव कादली मृगविशेषः। तल्लक्षणमुक्तं वैजयन्त्याम्। कदली तु बिले शेते मृदुसूक्ष्मोच्चकर्बुरैः। नीलाग्रैर्लोमभिर्युक्ता सा विंशत्यङ्गुलायता॥ प्रियकीलोमभिर्युक्ता मृदुश्च मसृणैर्घनैरिति। प्रवेणी आस्तरणविशेषः मृगविशेषो वा अविरेव अविकः अवेः क इति स्वार्थे कप्रत्ययः। तस्येयमाविकी तल्लोमनिर्मिता शाटीत्यर्थः। स्पर्शनेन मार्दवेन॥ ३५॥ एष इति। दिव्यः श्लाघ्यः नभश्चरो मृ-

एतस्य मृगरत्नस्य परार्थ्ये काञ्चनत्वचि॥ उपवेक्ष्यति वैदेही मया सह सुमध्यमा॥३४॥ न कादली न प्रियकी न प्रवेणी न चाविकी॥ भवेदेतस्य सदृशी स्पर्शनेनेति मे मतिः॥३५॥ एष चैव मृगः श्रीमान् यश्च दिव्यो नभश्चरः॥ उभावेतौ मृगौ दिव्यौ तारामृगमहीमृगौ॥ ३६॥ यदि वायं तथा यन्मां भवेद्वदसि लक्ष्मण॥ मायैषा राक्षसस्ये-ति कर्तव्योऽस्य वधो मया॥ ३७॥ एतेन हि नृशंसेन मारीचेनाऽकृतात्मना॥ वने विचरता पूर्वं हिंसिता मुनि-पुङ्गवाः॥ ३८॥ उत्थाय बहवो येन मृगयायां जनाधिपाः॥ निहताः परमेष्वासास्तस्माद्वध्यस्त्वयं मृगः॥ ३९॥ पुरस्तादिह वातापिः परिभूय तपस्विनः॥ उदरस्थो द्विजान् हन्ति स्वगर्भोऽश्वतरीमिव॥ ४०॥ ॥

गः मृगशीर्षः दिव्यौ शोभमानौ॥ ३६॥ एवं सीतामतमङ्गीकृत्य प्रवृत्तिरुक्ता अथ लक्ष्मणमतमङ्गीकृत्याह यदि वेति। मायैषा राक्षसस्येति यन्मां वदसि तथायं यदि वा भवेत् एवमप्यस्य वधो मया कार्यः॥३७॥हनने हेतुत्वेन तदीयदौरात्म्यमाविष्करोति एतेन हीति। नृशंसेन घातुकेन अकृतात्मना दुष्टभावेन॥ ३८॥ उत्थायेति। उत्थाय प्रादुर्भूय॥३९॥ पूर्वोक्तमपि वातापिवृत्तान्तं मारीचस्य मायाव्यापारे दृष्टान्तत्वेनाह पुरस्तादिति। पुरस्तात् पूर्वस्मिन्काले इह दण्डकारण्ये अश्वतरो नाम गर्दभादश्वायामुत्पन्न इति वृत्तिकारः। गोखरोऽश्वतरो मत इति हलायुधः। तत्स्वरूपमुक्तं शालिहोत्रीये खररूक्षस्वरास्तीक्ष्णाः खरशीलाः खरांघ्रय इति। तामश्वतरीं स्वगर्भो यथा हन्ति तथायमपि गर्भस्थो द्विजान् हन्ति। अश्वतरी वृश्चिकेत्यप्याहुः॥४०॥

स इति। भक्षः आहारः ॥४१॥ समुत्थान इति। समुत्थाने श्राद्धान्ते तद्रूपं रक्षोरूपम् उत्स्मयित्वा ईषत्स्मित्वा ल्यबभाव आर्षः ॥ ४२ ॥ त्वयेति। अविगण्य अविचार्य पापमिति शेषः। जीवलोके भूलोके जरां जीर्णताम् इति वातापिमब्रवीदिति पूर्वेणान्वयः ॥ ४३ ॥ तदिति। रक्षःशब्दाभिप्रायेण नपुंसकत्वम् । अतिमन्येत अतिक्रामेत् । भवेदिति । मां गत इति । अगस्त्यो यथा अजरूपं वातापिं लोकहितार्थं नाशितवान् तथाहमपि मृगरूपमेनं हनिष्यामीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ इहेति । सन्नद्धः धनुःकवचादिसन्नाहयुक्तः यन्त्रितः व्याक्षेपान्तररहितः। अस्यामिति अस्माकं यत्कृत्यमावश्यकं तत् सर्वमस्यामायत्तम् एतद्रक्षणप्रधानमित्यर्थः । एतन्मूलतया रावणवधादिकं कर्तव्यम्। इयं हि पूर्वं वेदवती भावे तथा संकल्पितवतीत्यपि सूचयति ॥ ४५ ॥ अहमिति। यावद्गच्छामि गमिष्यामि। यावत्पुरानिपातयोरिति भविष्यदर्थे लट् ॥ ४६ ॥ पश्येति। गतस्पृहां प्राप्तस्पृहां प्रधानया प्रधानप्रयोजनभूतया न भविष्यति मरिष्यतीत्यर्थः। अत्र सीताप्रार्थितमेव प्रधानप्रयोजनम् अन्यदानुषङ्गिकमित्यर्थः॥४७॥ अप्रमत्तेनेति। सीतया हेतुभूतया आश्रमस्थेन ते त्वया अप्रमत्तेन भाव्यम् आश्रमस्थोऽप्रमत्तः सन् सीतारक्षणं कुर्वित्यर्थः। पृषतं मृगम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

स कदाचिच्चिराल्लोभादाससाद महामुनिम् ॥ अगस्त्यं तेजसा युक्तं भक्षस्तस्य बभूव ह ॥ ४१ ॥ समुत्थाने च
तद्रूपं कर्तुकामं समीक्ष्य तम् ॥ उत्स्मयित्वा तु भगवान् वातापिमिदमब्रवीत् ॥ ४२ ॥ त्वयाऽविगण्य वातापे
परिभूताः स्वतेजसा ॥ जीवलोके द्विजश्रेष्ठास्तस्मादसि जरां गतः ॥ ४३ ॥ तदेतन्न भवेद्रक्षो वातापिरिव लक्ष्मण ॥ मद्विधं योऽतिमन्येत धर्मनित्यं जितेन्द्रियम् ॥ भवेद्धतोऽयं वातापिरगस्त्येनेव मां गतः ॥ ४४ ॥ इह त्वं भव
सन्नद्धो यन्त्रितो रक्ष मैथिलीम् ॥ अस्यामायत्तमस्माकं यत्कृत्यं रघुनन्दन ॥ ४५ ॥ अहमेनं वधिष्यामि ग्रहीष्याम्यपि वा मृगम् ॥ यावद्गच्छामि सौमित्रे मृगमानयितुं द्रुतम् ॥४६॥ पश्य लक्ष्मण वैदेहीं मृगत्वचि गतस्पृहाम् ॥ त्वचा प्रधानया ह्येष मृगोऽद्य न भविष्यति ॥ ४७ ॥ अप्रमत्तेन ते भाव्यमाश्रमस्थेन सीतया ॥४८॥
यावत्पृषतमेकेन सायकेन निहन्म्यहम् ॥ हत्वैतच्चर्म चादाय शीघ्रमेष्यामि लक्ष्मण ॥ ४९ ॥ ॥

प्रदक्षिणेनेति । प्रदक्षिणेन अत्यन्तसमर्थेन जटायुषेति सहार्थे तृतीया। वृद्धो यूनेति ज्ञापकात्। मैथिलीं परिगृह्य स्ववशीकृत्य सर्वतः शङ्कित एव प्रतिक्षणमतिशङ्कयैवाप्रमत्तो भवेत्यन्वयः। अत्र पञ्चाशच्छ्लोकाः ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥ ॥ ॥

अजानन्निव यो मायामृगं कार्यान्तरैकदृक्। अनुसृत्य जघानाशु तं लीलामानुषं भजे ॥ अथ मारीचवधः तथात्वित्यादिना। त्सरुः खड्गमुष्टिः। त्स-

प्रदक्षिणेनातिबलेन पक्षिणा जटायुषा बुद्धिमता च लक्ष्मण ॥ भवाप्रमत्तः परिगृह्य मैथिलीं प्रतिक्षणं सर्वत एव शङ्कितः ॥ ५० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे त्रिचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४३ ॥ ॥

तथा तु तं समादिश्य भ्रातरं रघुनन्दनः ॥ बबन्धासिं महातेजा जाम्बूनदमयत्सरुम् ॥ १ ॥ ततस्त्र्यवनतं चापमादायात्मविभूषणम् ॥ आबध्य च कलापौ द्वौ जगामोदग्रविक्रमः ॥ २ ॥ तं वञ्चयानो राजेन्द्रमापतन्तं निरीक्ष्य वै ॥ बभूवान्तर्हितस्त्रासात्पुनः संदर्शनेऽभवत् ॥ बद्धासिर्धनुरादाय प्रदुद्राव यतो मृगः ॥ ३ ॥ तं स्म पश्यति रूपेण द्योतमानमिवाग्रतः ॥ अवेक्ष्यावेक्ष्य धावन्तं धनुष्पाणिं महावने ॥ ४ ॥ अतिवृत्तमिषोः पातात्लोभयानं कदाचन ॥ शङ्कितं तु समुद्भ्रान्तमुत्पतन्तमिवाम्बरे ॥ ५ ॥ दृश्यमानमदृश्यं च वनोद्देशेषु केषुचित् ॥ छिन्नाभ्रैरिव संवीतं शारदं चन्द्रमण्डलम् ॥ ६ ॥ ॥ ॥

रुः खड्गादिमुष्टिः स्यादित्यमरः ॥ १ ॥ तत इति । त्र्यवनतं त्रिषु स्थलेष्ववनतं शार्ङ्गमित्यर्थः । आत्मविभूषणम् आत्मालंकारं कलापौ द्वौ द्वौ तूणीरौ कलापो भूषणे बर्हे तूणीरे संहतेपि चेत्यमरः ॥ २ ॥ तमिति । वञ्चयानः वञ्चयमानः अनित्यो मुमागमः । संदर्शने दृष्टिविषये अभवत् स्थितः । बद्धेति। यतः यस्मिन् प्रदेशे मृगो वर्तते तत्र प्रदुद्राव ॥३॥ तमित्यादिश्लोकत्रयमेकं वाक्यम् । रूपेण कान्त्या अग्रे द्योतमानमिव स्थितम् इषोः पातात् अतिवृत्तम् अतिक्रान्तं शङ्कितमिवेत्यन्वयः । धनुष्पाणिं दृष्ट्वा शङ्कितमिवेत्यनेन धनुष्पाणिदर्शनादन्यमृगाणामिवास्य शोको न भवतीतीवशब्दः

प्रयुज्यते यद्वा रामाद्भयं शङ्कमानं सत् उत्पतन्तामिव स्थितं वस्तुतस्तत्राप्यदर्शनादिति भावः। लोभयानं हस्तप्राप्तमिव दृश्यमानमित्यर्थः। दृश्यमानमिति केषुचिद्दृश्यमानं केषुचिददृश्यम् अत एव छिन्नाभ्रैः संवीतं व्याप्तं चन्द्रमण्डलमिव स्थितं शारदमिति मेघशकलसंभावनार्थमुक्तम् ॥४॥५॥६॥ मुहूर्तादिति। समीपे मुहूर्तात् मुहूर्तं ददृशे दूरात् दूरं मुहुः प्रकाशते अतः एवम् उक्तरीत्या दर्शनादर्शनात् दर्शनादर्शनाभ्यां सुदूरमपाकर्षत आकृष्टवान्

मुहूर्तादेव ददृशे मुहुर्दूरात्प्रकाशते ॥ दर्शनादर्शनादेवं सोपाकर्षत राघवम् ॥ ७ ॥ सुदूरमाश्रमस्यास्य मारीचो मृगतां गतः ॥ ८ ॥ आसीत्क्रुद्धस्तु काकुत्स्थो विवशस्तेन मोहितः ॥ अथावतस्थे संभ्रान्तश्छायामाश्रित्य शाद्वले ॥ ९ ॥ स तमुन्मादयामास मृगरूपो निशाचरः ॥ मृगैः परिवृतो वन्यैरदूरात्प्रत्यदृश्यत ॥१०॥ ग्रहीतुकामं दृष्ट्वैनं पुनरेवाभ्यधावत ॥ तत्क्षणादेव संत्रासात्पुनरन्तर्हितोभवत्॥११॥ पुनरेव ततो दूराद्वृक्षषण्डाद्विनिःसृतम् ॥ दृष्ट्वा रामो महातेजास्तं हन्तुं कृतनिश्चयः ॥ भूयस्तु शरमुद्धृत्य कुपितस्तत्र राघवः ॥ १२ ॥ सूर्यरश्मिप्रतीकाशं ज्वलन्तमरिमर्दनः ॥ सन्धाय सुदृढे चापे विकृष्य बलवद्बली ॥ १३ ॥ तमेव मृगमुद्दिश्य श्वसन्तमिव पन्नगम् ॥ मुमोच ज्वलितं दीप्तमस्त्रं ब्रह्मविनिर्मितम् ॥ १४ ॥ शरीरं मृगरूपस्य विनिर्भिद्य शरोत्तमः ॥ मारीचस्यैव हृदयं बिभेदाशनिसन्निभः ॥ ॥ १५ ॥ तालमात्रमथोत्प्लुत्य न्यपतत्स शरातुरः ॥ विनदन् भैरवं नादं धरण्यामल्पजीवितः ॥ १६ ॥

॥ ७ ॥ ८ ॥ आसीदिति। विवशः कुतूहलपरवशः मोहितः वञ्चितः ॥ ९ ॥ स इति। उन्मादयामासेति उन्मादश्चित्तविभ्रमः बहुदूराकर्षणेन चित्तमोहं चकारेत्यर्थः ॥ १० ॥ ११ ॥ पुनरेवेति। भूयः अत्यर्थं कुपितोभूत् ॥ १२॥ सूर्येत्यादिश्लोकद्वयमेकं वाक्यम् ॥ १३ ॥ १४ ॥ शरीरमिति। प्रथमं मृगरूपस्य शरीरं विनिर्भिद्य ततः मारीचस्य हृदयं तदन्तर्वर्तिस्वशरीरं बिभेद ॥ १५ ॥ तालमात्रमिति। तालमात्रं तालप्रमाणम्। प्रमाणे द्वयसजित्यादिना प्रमाणे मात्रच् ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

म्रियमाण इति । सीता केनोपायेन लक्ष्मणमिह प्रस्थापयेत् केनोपायेन रावणस्तां हरेदिति दध्यौ चिन्तयामास ॥ १७ ॥ स इति । प्राप्तकालं काल्प्राप्तं कालोचितमर्थम् आज्ञाय निश्चित्य ॥ १८ ॥ १९ ॥ २० ॥ २१ ॥ २२ ॥ मारीचस्यैवेति । मायैषेत्यत्र इतिकरणं बोध्यम् ॥ २३ ॥ हा सी-

म्रियमाणस्तु मारीचो (जहौ तां कृत्रिमां तनुम् ॥ स्मृत्वा तद्वचनं रक्षो)दध्यौ केन तु लक्ष्मणम् इह प्रस्थापयेत्सीता शून्ये तां रावणो हरेत् ॥ १७ ॥ स प्राप्तकालमाज्ञाय चकार च ततः स्वरम् ॥ सदृशं राघवस्यैव हा सीते लक्ष्मणेति च ॥ १८ ॥ तेन मर्मणि निर्विद्धः शरेणानुपमेन च ॥ मृगरूपं तु तत्त्यक्त्वा राक्षसं रूपमात्मनः ॥ १९ ॥ चक्रे स सुमहाकायो मारीचो जीवितं त्यजन् ॥ २० ॥ ततो विचित्रकेयूरः सर्वाभरणभूषितः ॥ हेममाली महादंष्ट्रो राक्षसोभूच्छराहतः ॥ २१ ॥ तं दृष्ट्वा पतितं भूमौ राक्षसं घोरदर्शनम् ॥ रामो रुधिरसिक्ताङ्गं वेष्टमानं महीतले ॥ जगाम मनसा सीतां लक्ष्मणस्य वचः स्मरन् ॥२२॥ मारीचस्यैव मायैषा पूर्वोक्तं लक्ष्मणेन तु ॥ तत्तथा ह्यभवच्चाद्य मारीचोयं मया हतः ॥ २३ ॥ हा सीते लक्ष्मणेत्येवमाक्रुश्य च महास्वनम् ॥ ममार राक्षसः सोयं श्रुत्वा सीता कथं भवेत् ॥ २४ ॥ लक्ष्मणश्च महाबाहुः कामवस्थां गमिष्यति ॥ इति संचिन्त्य धर्मात्मा रामो हृष्टतनूरुहः ॥ २५ ॥ तत्र रामं भयं तीव्रमाविवेश विषादजम् ॥ २६ ॥ राक्षसं मृगरूपं तं हत्वा श्रुत्वा च तत्स्वरम् ॥ निहत्य पृषतं चान्यं मांसमादाय राघवः ॥ त्वरमाणो जनस्थानं ससाराभिमुखस्तदा ॥२७॥ इति श्रीमदार० चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

त इत्यादि । हृष्टतनूरुहः भयात्पुलकितः अभूदिति शेषः ॥२४॥२५॥ तत्रेति । विषादजं विषादोत्थं विषादो भविष्यतीत्युत्पन्नम् ॥२६॥ राक्षसमित्यादि । हत्वा मरणानुकूलव्यापारं कृत्वा ततस्तदुक्तं स्वरं श्रुत्वा त्वरमाणो रामः जनस्थानं जनस्थानस्थस्वाश्रममुद्दिश्याभिमुखः सन् ससार ययौ । अत्र सार्धसप्तविंशतिश्लोकाः ॥ २७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने चतुश्चत्वारिंशः सर्गः ॥४४॥

अस्थाने भयशङ्किन्या जानक्यापि सुहृज्जनम् । धिक्कृत्य चिन्तितं रामं नित्यापूर्वमहं भजे ॥ आर्तस्वरं त्वित्यादि । भर्तुः भतुः स्वरस्य ॥ १ ॥ नहीति । हृदयं मनः जीवितं प्राणः वाशब्दः समुच्चये स्थाने स्वस्थाने मोहो जायत इति भावः । शरणैषिणं रक्षकार्थिनं गोवृषमिति सामान्यविशेषयोः प्रयोगः करिकलभवत् । इति सीतालक्ष्मणमुवाचेति संबन्धः ॥ २ ॥ ३ ॥ न जगामेति । शासनम् अप्रमत्तेन ते भाव्यमित्याद्युक्तम् ॥ ४ ॥ सौमित्र इति ।

आर्तस्वरं तु तं भर्तुर्विज्ञाय सदृशं वने ॥ उवाच लक्ष्मणं सीता गच्छ जानीहि राघवम् ॥ १ ॥ नहि मे हृदयं स्थाने जीवितं वावतिष्ठति ॥ क्रोशतः परमार्तस्य श्रुतः शब्दो मया भृशम् ॥ २ ॥ आक्रन्दमानं तु वने भ्रातरं त्रातुमर्हसि ॥ तं क्षिप्रमभिधाव त्वं भ्रातरं शरणैषिणम् ॥ रक्षसां वशमापन्नं सिंहानामिव गोवृषम्॥३॥ न जगाम तथोक्तस्तु भ्रातुराज्ञाय शासनम् ॥ तमुवाच ततस्तत्र कुपिता जनकात्मजा ॥ ४ ॥ सौमित्रे मित्ररूपेण भ्रातुस्त्वमसि शत्रु वत् ॥ यस्त्वमस्यामवस्थायां भ्रातरं नाभिपत्स्यसे ॥ ५ ॥ इच्छसि त्वं विनश्यन्तं रामं लक्ष्मण मत्कृते ॥ लोभान्मया कृते नूनं नानुगच्छसि राघवम् ॥ ६ ॥ व्यसनं ते प्रियं मन्ये स्नेहो भ्रातरि नास्ति ते ॥ तेन तिष्ठसि विस्रब्धस्तमपश्यन् महाद्युतिम् ॥ ७ ॥ किं हि संशयमापन्ने तस्मिन्निह मया भवेत् ॥ कर्तव्यमिह तिष्ठन्त्या यत्प्रधानस्त्वमागतः ॥ ८ ॥ इति ब्रुवाणां वैदेहीं बाष्पशोकपरिप्लुताम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणस्त्रस्तां सीतां मृगवधूमिव ॥ ९ ॥ पन्नगासुरगन्धर्वदेवमानुषराक्षसैः ॥ अशक्यस्तव वैदेहि भर्ता जेतुं न संशयः ॥ १० ॥ ॥ ॥ ॥

मित्ररूपेणोपलक्षितः रूपेण मित्रसदृशः क्रियया शत्रुतुल्योसीत्यर्थः । शात्रवक्रियां दर्शयति यस्त्वमिति ॥ ५ ॥ इच्छसीति । इच्छायां हेतुमाह मत्कृत इति । मत्परिग्रहार्थमित्यर्थः । दार्ढ्याय पुनराह लोभादिति । लोभो मल्लाभेच्छा ॥ ६ ॥ ७ ॥ त्वद्रक्षणं विहाय कथं गमिष्यामीत्यत्राह किं हीति । यो रामः प्रधानं यस्य सः यत्प्रधानः त्वमिहागतः तस्मिन् रामे संशयं प्राणसंशयमापन्ने सति इहाश्रमपदे तिष्ठन्त्या मया किं कार्यं न किमपीत्यर्थः ॥ ८ ॥ ९ ॥ १० ॥

॥ ११ ॥ १२ ॥ अवध्य इति । एवम् उक्तप्रकारं परुषभाषणं राघवं विना स्थितां त्वामित्यन्वयः ॥ १३ ॥ अनिवार्यमिति । समुद्युक्तैः सन्नाहवद्भिः सेश्वरैः सेन्द्रैः ॥ १४ ॥ हृदयमिति । निर्वृतं निर्दुःखम् ॥ १५ ॥ न चेति । तस्य रामस्य नायं स्वरः अपितु केनचिदन्येन मायया विचित्रशक्त्या कृतः। वस्तुतस्तु मारीचस्यैवेयं मायेत्याह गन्धर्वेति। तस्य रक्षसः मृगीभूतस्य रक्षसः सा स्वरः मायापेक्षया स्त्रीत्वम्। गन्धर्वनगरप्ररूया गन्धर्वनगरतुल्या

देवि देवमनुष्येषु गन्धर्वेषु पतत्त्रिषु ॥ राक्षसेषु पिशाचेषु किन्नरेषु मृगेषु च ॥ ११ ॥ दानवेषु च घोरेषु न स विद्येत शोभने ॥ यो रामं प्रति युद्ध्येत समरे वासवोपमम् ॥ १२ ॥ अवध्यः समरे रामो नैवं त्वं वक्तुमर्हसि ॥ न त्वामस्मिन्वने हातुमुत्सहे राघवं विना ॥ १३ ॥ अनिवार्यं बलं तस्य बलैर्बलवतामपि ॥ त्रिभिर्लोकैः समुद्युक्तैः सेश्वरैरपि सामरैः ॥ १४ ॥ हृदयं निर्वृतं तेस्तु संतापस्त्यज्यतामयम् ॥ आगमिष्यति ते भर्ता शीघ्रं हत्वा मृगोत्तमम् ॥ १५ ॥ न च तस्य स्वरो व्यक्तं मायया केनचित्कृतः ॥ गन्धर्वनगरप्रख्या माया सा तस्य रक्षसः ॥ १६ ॥ न्यासभूतासि वैदेहि न्यस्ता मयि महात्मना ॥ रामेण त्वं वरारोहे न त्वां त्यक्तुमिहोत्सहे ॥ १७ ॥ कृतवैराश्च वैदेहि वयमेतैर्निशाचरैः ॥ खरस्य निधनादेव जनस्थानवधं प्रति ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

माया । यद्वा सा मृगरूपं गन्धर्वनगरं नाम मेघादावारोपितं प्रासादवनादिकं तत्कदाचिद्दृश्यते तद्यथा व्यामोहजनकं तथा चित्रवस्तुरूपापरव्यामोहजनिका काचिच्छक्तिर्माया सा तस्य रक्षसः मारीचस्यास्ति यया मुह्यसीत्यर्थः । गन्धर्वनगरं प्रोक्तमिन्द्रजालं मनीषिभिरित्यप्याहुः ॥ १६ ॥ न्यासेति । न्यासभूतासि निक्षेपरूपासि केन निक्षिप्तेत्यत आह रामेण मयि न्यस्तेति ॥ १७ ॥ कृतवैरा इति । खरस्य स्वामिनो निधनात् जनस्थाने वधो यः तं प्रति वयमेतैर्निशाचरैः कृतवैराः एते अस्मासु वैरमाचरितवन्त इत्यर्थः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥

किं तत इत्यत्राह राक्षसा इति । वाचो विसृजन्ति अस्मन्मोहनार्थमिति शेषः ॥ १९ ॥ २० ॥ अनार्येति । अनार्य दुःशील अकरुणारम्भ दयाप्रसक्तिरहित । तत्र युक्तिमाह रामस्येति । तेन अनार्यत्वादिकारणेन रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा एतानि पूर्वोक्तवचनानि प्रभाषसे ॥ २१ ॥ २२ ॥

राक्षसा विविधा वाचो विसृजन्ति महावने ॥ हिंसाविहारा वैदेहि न चिन्तयितुमर्हसि ॥ १९ ॥ लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं लक्ष्मणं सत्यवादिनम् ॥ २० ॥ अनार्याकरुणारम्भ नृशंस कुलपांसन ॥ अहं तव प्रियं मन्ये रामस्य व्यसनं महत् ॥ २१ ॥ रामस्य व्यसनं दृष्ट्वा तेनैतानि प्रभाषसे ॥ २२ ॥ नैतच्चित्रं सपत्नेषु पापं लक्ष्मण यद्भवेत् ॥ त्वद्विधेषु नृशंसेषु नित्यं प्रच्छन्नचारिषु ॥ २३ ॥ सुदुष्टस्त्वं वने राममेकमेकोनुगच्छसि ॥ मम हेतोः प्रतिच्छन्नः प्रयुक्तो भरतेन वा ॥ २४ ॥ तन्न सिध्यति सौमित्रे तव वा भरतस्य वा ॥ कथमिन्दीवरश्यामं पद्मपत्रनिभेक्षणम् ॥ उपसंश्रित्य भर्तारं कामयेयं पृथग्जनम् ॥ २५ ॥ समक्षं तव सौमित्रे प्राणांस्त्यक्ष्ये न संशयः ॥ रामं विना क्षणमपि नहि जीवामि भूतले ॥ २६ ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यं सीतया रोमहर्षणम् ॥ अब्रवील्लक्ष्मणः सीतां प्राञ्जलिर्विजितेन्द्रियः ॥ २७ ॥ उत्तरं नोत्सहे वक्तुं दैवतं भवती मम ॥ वाक्यमप्रतिरूपं तु न चित्रं स्त्रीषु मैथिलि ॥ २८ ॥ स्वभावस्त्वेष नारीणामेवं लोकेषु दृश्यते ॥ विमुक्तधर्माश्चपलास्तीक्ष्णा भेदकराः स्त्रियः ॥ २९ ॥ न सहे हीदृशं वाक्यं वैदेहि जनकात्मजे ॥ श्रोत्रयोरुभयोर्मध्ये तप्तनाराचसन्निभम् ॥ ३० ॥ ॥ ॥

नैतदिति । प्रच्छन्नचारिषु त्वद्विधेषु सपत्नेषु पापं भवेदिति यत् एतन्न चित्रं नृशंसत्वादिकमत्र हेतुत्वेनोपात्तम् ॥ २३ ॥ सुदुष्ट इति । प्रयुक्तः प्रेषितः ॥ २४ ॥ तन्न सिध्यतीति । पृथग्जनं क्षुद्रपुरुषम् ॥ २५ ॥ २६ ॥ इत्युक्तः परुषं वाक्यमिति । अप्रधाने दुह्यादीनामिति कर्मण्यप्रधाने द्वितीया । सीतापारुष्येण प्रतिपारुष्यादिराहित्यं सूचयति विजितेन्द्रिय इति ॥ २७ ॥ उत्तरमिति । अप्रतिरूपम् अत्यन्तानुचितं

विमुक्तधर्माः परित्यक्तविनयादिधर्माः चपलाः चञ्चलचित्ताः तीक्ष्णाः क्रूरहृदयाः भेदकराः परस्परस्नेहकार्यविच्छेदकराः ॥ २८ ॥ २९ ॥
॥ ३० ॥ उपशृण्वन्त्विति । मे साक्षिभूताः वनेचराः न्यायवादी अहं त्वया अन्यायं परुषं यथा उक्तः तथा उपशृण्वन्तु ॥ ३१ ॥ धि-
क्त्वामिति । उभसर्वतसोरित्यादिना धिग्योगे द्वितीया ॥ ३२ ॥ ३३ ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ गोदावरीमित्यादि । आबन्धिष्ये उद्बन्धनं करि-

उपशृण्वन्तु मे सर्वे साक्षिभूता वनेचराः ॥ न्यायवादी यथान्यायमुक्तोहं परुषं त्वया ॥ ३१ ॥ धिक्त्वामद्य प्रणश्य
त्वं यन्मामेवं विशङ्कसे ॥ स्त्रीत्वं दुष्टं स्वभावेन गुरुवाक्ये व्यवस्थितम् ॥ ३२ ॥ गमिष्ये यत्र काकुत्स्थः स्वस्ति
तेस्तु वरानने ॥ रक्षन्तु त्वां विशालाक्षि समग्रा वनदेवताः ॥ ३३ ॥ निमित्तानि हि घोराणि यानि प्रादुर्भवन्ति मे ॥
अपि त्वां सह रामेण पश्येयं पुनरागतः ॥ ३४ ॥ (न वेत्येतन्न जानामि वैदेहि जनकात्मजे ॥) लक्ष्मणेनैवमुक्ता सा
रुदन्ती जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाच ततो वाक्यं तीव्रं बाष्पपरिप्लुता ॥३५॥ गोदावरीं प्रवेक्ष्यामि विना रामेण लक्ष्मण॥
आबन्धिष्येथ वा त्यक्ष्ये विषमे देहमात्मनः ॥३६॥ पिबाम्यहं विषं तीक्ष्णं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥ न त्वहं राघवाद-
न्यं पदापि पुरुषं स्पृशे ॥३७॥ इति लक्ष्मणमाक्रुश्य सीता दुःखसमन्विता ॥ पाणिभ्यां रुदती दुःखादुदरं प्रजघान
ह ॥३८॥ तामार्त्तरूपां विमना रुदन्तीं सौमित्रिरालोक्य विशालनेत्राम् ॥ आश्वासयामास न चैव भर्तुस्तं भ्रातरं किं-
चिदुवाच सीता ॥ ३९ ॥ ततस्तु सीतामभिवाद्य लक्ष्मणः कृताञ्जलिः किञ्चिदभिप्रणम्य च ॥ अन्वीक्षमाणो बहुश-
श्च मैथिलीं जगाम रामस्य समीपमात्मवान् ॥ ४० ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥

ष्यामि विषमे भृग्वादिविषमस्थले पातेनेति शेषः । स्पृशे स्पृशामि ॥ ३६ ॥ ३७ ॥ इतीति । आक्रुश्य विनिन्द्य ॥ ३८ ॥ तामिति ।
भर्तुर्भ्रातरं न किञ्चिदुवाचेति आश्वासनव्याजेन गमनविलम्बं करोतीति कोपेनेति शेषः ॥ ३९ ॥ ततस्त्विति । किञ्चिदिति कोपमिश्रत्वात्
किञ्चित्प्रणामः । बहुशोऽन्वीक्षमाण इति कथमेनामेकाकिनीं त्यक्त्वा गमिष्यामीत्यनुशयेन बहुशोन्वीक्षणम् । आत्मवान् धैर्यवान् । अस्मिन्

सर्गे सार्धचत्वारिंशच्छ्लोकाः ॥ ४० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आर० व्या० पञ्चचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४५ ॥
अथ सीतायाः लक्ष्मणविषयपरुषभाषणफलं दर्शयत्येकादशभिः सर्गैः। रावणप्रलोभनमाह षट्चत्वारिंशे तया परुषमित्यादि । विकाङ्क्षन् अनिच्छन्नेव रामसुद्दिश्य प्रतस्थे न चिरादिव अविलम्बितमेव इवशब्दो वाक्यालङ्कार इति वा। यद्वा न चिरादिव सीतात्यागासहिष्णुतया पादौ पश्चादाकर्षतः रामप्राप्तित्वरा तु पुरतः कर्षतीतीवशब्दस्य भावः ॥ १ ॥ तदिति। आस्थितः अवकाशं प्रतीक्षमाणस्थितो दशग्रीवः तदेव अन्तरम् अवकाशम् आसाद्य वैदेहीम् अभिचक्राम आभिमुख्येनाजगाम परिव्राजको भिक्षुः तस्य रूपं लिङ्गं धारयतीति परिव्राजकरूपधृत् ॥ २ ॥ परिव्राजकलिङ्गान्याह श्ल-

तया परुषमुक्तस्तु कुपितो राघवानुजः ॥ स विकाङ्क्षन् भृशं रामं प्रतस्थे न चिरादिव ॥ १ ॥ तदासाद्य द-
शग्रीवः क्षिप्रमन्तरमास्थितः ॥ अभिचक्राम वैदेहीं परिव्राजकरूपधृत् ॥ २ ॥ श्लक्ष्णकाषायसंवीतः शि-
खी छत्री उपानही ॥ वामे चांसेवसज्याथ शुभे यष्टिकमण्डलू ॥ परिव्राजकरूपेण वैदेहीं समुपागमत् ॥
॥ ३ ॥ तामाससादातिबलो भ्रातृभ्यां रहितां वने ॥ रहितां चन्द्रसूर्याभ्यां सन्ध्यामिव महत्तमः ॥ ४ ॥
तामपश्यत्ततो बालां रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ रोहिणीं शशिना हीनां ग्रहवद् भृशदारुणः ॥ ५ ॥ ॥

क्ष्णेति। शिखी अदन्तत्वाद्भावेपि व्रीह्यादित्वादिनिः। छत्रीत्यत्र वाक्यसंधेरनित्यत्वेन यणभावः। उपानहीत्यत्र इनिरार्षः। यष्टिः त्रिदण्डं शिखीत्यनेन साहचर्यात् अत्र धर्मप्रधानजनककुलनन्दिन्याः सीताया विश्वासाय धृतत्वादित्थमेव यतिलिङ्गमिति दर्शितम्। तथाहाङ्गिराः। यतेर्लिङ्गं प्रवक्ष्यामि येनासौ लक्ष्यते यतिः। ब्रह्मसूत्रं त्रिदण्डं च वस्त्रं जन्तुनिवारणम् ॥ शिक्यं पात्रं बृसी चैव कौपीनं कटिवेष्टनम्। यस्यैतद्विद्यते लिङ्गं स यतिर्नेतरो यतिरिति ॥ परिव्राजकरूपेणेत्यनेन ब्रह्मसूत्रादिकमुक्तं समुपागमदिति प्रतिपाद्यार्थभेदात् पुनः पुनः क्रियापदप्रयोगः ॥ ३ ॥ तामिति। भ्रातृभ्यां रामलक्ष्मणाभ्यां महत्तम इत्यभूतोपमा सन्ध्यायां महतस्तमसोऽसंभवात् ॥ ४ ॥ तामिति। ग्रहः अङ्गारकः शनैश्चरो वा स रोहिणीमिव भृशदारुणो रावणस्तामपश्यत् यथा रोहिण्याः क्रूरग्रहवीक्षणं लोकानर्थकरं तथा रावणस्य सीतावीक्षणमिति भावः ॥ ५ ॥ ॥ ॥ ॥

दारुणत्वं प्रकटयति तमुग्रमिति ॥ ६ ॥ शीघ्रस्रोता इति । शीघ्रस्रोताः शीघ्रप्रवाहाः वीक्षन्तं वीक्षमाणं स्तिमितमिति क्रियाविशेषणम् ॥ ७ ॥ रामस्येति । रामस्यान्तरप्रेप्सुः विश्लेषान्वेषी तदन्तरे तस्मिन्नवकाशे प्रथमं सीतामुद्दिश्य गमनम् । अथाश्रमसमीपगमनं ततः सीतादर्शनं ततः सन्निकर्षगमनमिति क्रमः ॥ ८ ॥ अथाभिमुखगमनमाह अभव्यइति । अभव्यः दुर्जनः भव्यरूपेण सुजनरूपेण अनुशोचतीमिति आगमशासन-

तमुग्रतेजःकर्माणं जनस्थानरुहा द्रुमाः ॥ समीक्ष्य न प्रकम्पन्ते न प्रवाति च मारुतः ॥ ६ ॥ शीघ्रस्रोताश्च तं दृष्ट्वा वीक्षन्तं रक्तलोचनम् ॥ स्तिमितं गन्तुमारेभे भयाद्गोदावरी नदी ॥ ७ ॥ रामस्य त्वन्तरप्रेप्सुर्दशग्रीवस्तदन्तरे ॥ उपतस्थे च वैदेहीं भिक्षुरूपेण रावणः ॥ ८ ॥ अभव्यो भव्यरूपेण भर्तारमनुशोचतीम् ॥ अभ्यवर्तत वैदेहीं चित्रामिव शनैश्चरः ॥ ९ ॥ स पापो भव्यरूपेण तृणैः कूप इवावृतः ॥ अतिष्ठत्प्रेक्ष्य वैदेहीं रामपत्नीं यशस्विनीम् ॥ १० ॥ शुभां रुचिरदन्तोष्ठीं पूर्णचन्द्रनिभाननाम् ॥ आसीनां पर्णशालायां बाष्पशोकाभिपीडिताम् ॥ ११ ॥ स तां पद्मपलाशाक्षीं पीतकौशेयवासिनीम् ॥ अभ्यगच्छत वैदेहीं दुष्टचेता निशाचरः ॥ १२ ॥ स मन्मथशराविष्टो ब्रह्मघोषमुदीरयन् ॥ अब्रवीत्प्रश्रितं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपः ॥ १३ ॥ तामुत्तमां स्त्रियं लोके पद्महीनामिव श्रियम् ॥ विभ्राजमानां वपुषा रावणः प्रशशंस ह ॥ १४ ॥ ॥ ॥ ॥

स्यानित्यत्वान्नुमभावः ॥ ९ ॥ स इति । पापः अन्तःपापात्मा भव्यरूपेण बाह्याकारेणोपलक्षितः ॥ १० ॥ शुभामित्यादि । बाष्पशोकाभिपीडितां रामार्तस्वरश्रवणेन बाह्याभ्यन्तरास्वास्थ्यवतीं पीतकौशेयं वस्ते इति पीतकौशेयवासिनीं णिन्यन्तात् ङीप् । अभ्यगच्छत पूर्वस्मादपि सन्निकर्षं प्राप्तः ॥ ११ ॥ १२ ॥ स इति । ब्रह्मघोषम् उपनिषदमावर्तयेदित्युक्तपरिव्राजकोचितवेदघोषं प्रश्रितं विनयान्वितं रहिते विजनप्रदेशे ॥ ॥ १३ ॥ तामिति । लोके उत्तमां स्त्रियमित्यन्वयः । प्रश्रितं वाक्यमब्रवीदित्यस्यैव विवरणं प्रशशंसेति ॥ १४ ॥ ॥ ॥

का त्वमिति। काञ्चनवर्णाभे काञ्चनतुल्यवर्णे कमलानां मालां बिभ्रतीव पद्मिनीव स्थिता पद्मतुल्यमुखनयनपाणिपादविशिष्टत्वादिति भावः ॥ १५ ॥ ह्रीरिति। ह्रीः विष्णुपत्नी भूमिः। ह्रीश्च ते लक्ष्मीश्च पत्न्याविति श्रुतेः। श्रीः कमला लक्ष्मीः कान्त्यधिष्ठानदेवता रतिः मन्मथस्त्री स्वैरचारिणी स्वतन्त्रा॥१६॥समा इति। समाः वैषम्यरहिताः शिखराणि अग्राणि प्रशस्तानि सन्तीति शिखरिणः प्रशंसायामिनिः। कुन्दकुड्मलवत् प्रशस्ताग्रा इत्यर्थः। स्निग्धाः मसृणाः रक्तान्ते रक्तरेखायुक्तान्ते जघनं कटिपुरोभागः। पश्चान्नितम्बः स्त्रीकट्याः क्लीबे तु जघनं पुर इत्यमरः॥१७॥१८॥एताविति। उपचितौ उन्नतौ वृत्तौ वर्तुलौ संहतौ अन्योन्यसंश्लिष्टौ सम्यक् प्रकृष्टं वलिगतं चलनं ययोस्तौ संप्रवलिगतौ गुरुत्वौन्नत्याभ्यां किञ्चिच्चलन्ताविव स्थिताविर्त्यथः।

का त्वं काञ्चनवर्णाभे पीतकौशेयवासिनि॥ कमलानां शुभां मालां पद्मिनीव हि बिभ्रती ॥ १५ ॥ ह्रीः कीर्तिः श्रीः शुभा लक्ष्मीरप्सरा वा शुभानने ॥ भूतिर्वा त्वं वरारोहे रतिर्वा स्वैरचारिणी ॥ १६ ॥ समाः शिखरिणः स्निग्धाः पाण्डुरा दशनास्तव ॥ विशाले विमले नेत्रे रक्तान्ते कृष्णतारके ॥ १७ ॥ विशालं जघनं पीनमूरू करिकरोपमौ ॥ १८ ॥ एतावुपचितौ वृत्तौ संहतौ संप्रवलिगतौ ॥ पीनोन्नतमुखौ कान्तौ स्निग्धौ तालफलोपमौ॥ मणिप्रवेकाभरणौ रुचिरौ ते पयोधरौ ॥ १९ ॥ चारुस्मिते चारुदति चारुनेत्रे विलासिनि॥ मनो हरसि मे कान्ते नदीकूलमिवाम्भसा॥ २०॥ ॥ ॥

पीनोन्नतमुखौ क्वचित् स्तनयोः पीनत्वेप्यग्रे औन्नत्यं पीनत्वं च न स्तः तथा न भवत इमौ किन्तु पीनम् उन्नतं च मुखं ययोस्तौ कान्तौ काम्यमानौ मणिप्रवेकाभरणौ मणिप्रवेकाः मणिश्रेष्ठाः। प्रवेकानुत्तमोत्तमावित्यमरः। ते मालात्मकाः आभरणं ययोस्तौ रुचिरौ शोभमानौ सूक्ष्मतरकौशेयोत्तरीयचलनवशेन हठादृष्टः प्रकारो दुरात्मना वर्ण्यते ॥ १९ ॥ चारुस्मित इति। चारवो दन्ता यस्याः सा चारुदती आर्षो दन्तस्य दत्रादेशः छन्दोवद्भावेन छन्दसि चेति सूत्रेण समासान्तो दन्तस्य दत्रादेशो वा उगितश्चेति ङीप्। समा इत्यादिना पूर्वोक्तस्य सामान्योक्तिरियं चारुस्मितत्वलिवं।हाय विलासोऽम्भस्थानीयम् अतो न न्यूनोपमा ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

करान्तेति । करान्तेन करतलाङ्गुष्ठप्रदेशिनीचक्रमानेन मितं परिच्छिन्नं मध्यं यस्याः सा संहतस्तनीति पूर्वं संहतावित्युक्तकल्पेपि पुनरुक्तिर्दुर्लभलक्षणत्वविस्मयेन ॥ २१ ॥ नैवेति । एवंरूपा देवी देवस्त्री देवलोके न दृष्टा एवमुत्तरत्रापि योज्यं नारी मनुष्यस्त्री ॥ २२ ॥ रूपमिति । लोकेष्वग्र्यं श्रेष्ठं रूपं लावण्यं रूपादीनि कान्तारवासश्च उन्मादयन्ति परस्परविरुद्धत्वात् किमत्र तवागमनमिति निर्णयबुद्धिं न जनयन्तीत्यर्थः ॥२३॥ सेति । प्रतिक्राम प्रतिनिवर्तस्व निलयमिति शेषः । वस्तुं स्थातुम् ॥ २४ ॥ प्रासादाग्राणीति । संपन्नानि समृद्धानि आचरितुं संचरितुम् ॥ २५ ॥ वरमिति । वरं

करान्तमितमध्यासि सुकेशी संहतस्तनी ॥ २१ ॥ नैव देवी न गन्धर्वी न यक्षी नच किन्नरी ॥ नैवंरूपा मया नारी दृष्टपूर्वा महीतले ॥ २२ ॥ रूपमग्र्यं च लोकेषु सौकुमार्यं वयश्च ते ॥ इह वासश्च कान्तारे चित्तमुन्मादयन्ति मे ॥ २३ ॥ सा प्रतिक्राम भद्रं ते न त्वं वस्तुमिहार्हसि ॥ राक्षसानामयं वासो घोराणां कामरूपिणाम् ॥ २४ ॥ प्रासादाग्राणि रम्याणि नगरोपवनानि च ॥ संपन्नानि सुगन्धीनि युक्तान्याचरितुं त्वया ॥ २५ ॥ वरं माल्यं वरं भोज्यं वरं वस्त्रं च शोभने ॥ भर्तारं च वरं मन्ये त्वद्युक्तमसितेक्षणे ॥ २६ ॥ का त्वं भवसि रुद्राणां मरुतां वा वरानने ॥ वसूनां वा वरारोहे देवता प्रतिभासि मे ॥ २७ ॥ नेह गच्छन्ति गन्धर्वा न देवा नच किन्नराः ॥ राक्षसानामयं वासः कथं नु त्वमिहागता ॥ २८ ॥ इह शाखामृगाः सिंहा द्वीपिव्याघ्रमृगास्तथा ॥ ऋक्षास्तरक्षवः कङ्काः कथं तेभ्यो न बिभ्यसि ॥ २९ ॥ ॥ ॥

श्रेष्ठं माल्यादि त्वद्युक्तं तव योग्यं मन्ये नतु यादृशतादृशम् एवमुत्तरत्रापि यद्वा माल्यादिकं त्वद्युक्तं त्वत्सबद्धं सत् वरं प्रशस्तं भवतीति मन्ये ॥ २६ ॥ का त्वमिति । त्वं मे देवता देवस्त्रीति प्रतिभासि तत्र का त्वं किं रुद्राणां संबन्धिनी उत मरुताम् आहोस्विद्वसूनां सम्बन्धिनी वाकारः समुच्चयार्थः । तेन किमादित्यानामित्यपि सिद्ध्यति ॥ २७ ॥ तत्रापि संशयनिवृत्तिमाह नेहेति ॥ २८ ॥ भयहेत्वन्तरमाह इहेति । शाखामृगाः वानराः द्वीपं चर्म तद्योगात् द्वीपिनो बाळव्याघ्राः व्याजिघ्रन्तीति व्याघ्राः द्वीप्यपेक्षया किञ्चिन्महान्तोमी तरक्षवो मृगादनाः महाव्याघ्राः न बिभ्यसि न बि-

भेषि कङ्काः मांसादाः भयंकराकृतयः पक्षिविशेषाः ॥ २९ ॥ मदेति । पञ्चम्यर्थे षष्ठी । तरस्विनां बलवताम् ॥ ३० ॥ कासीति । कासि किं नामधेयासि कस्य संबन्धिनी कुतः कस्माद्देशादागतासि ॥ ३१ ॥ इतीति । द्विजातिवेषेण संन्यासिवेषेण हि तं सहितं सत्क्रियते एभिरिति सत्काराः पूजाद्रव्याणि तैः ॥ ३२ ॥ उक्तं विवृणोति उपनीयेति । पाद्येन पादोदकेन अभिनिमन्त्र्य सत्कृत्य तदा पाद्यप्रदानानन्तरं सिद्धमित्येवाब्रवीत् पक्कान्नं सिद्धमित्यब्रवीत् ॥ ३३ ॥ उक्तमर्थं सर्गान्तश्लोकाभ्यां विवृणोति द्विजातीत्यादि । द्विजातिवेषेण समागतं प्राप्तम् अलाबुप्रभृतिष्वेकं कुसुम्भं म-

मदान्वितानां घोराणां कुञ्जराणां तरस्विनाम् ॥ कथमेका महारण्ये न बिभेषि वरानने ॥ ३० ॥ कासि कस्य कुतश्चित्त्वं किं निमित्तं च दण्डकान् ॥ एका चरसि कल्याणि घोरान् राक्षससेवितान् ॥ ३१ ॥ इति प्रशस्ता वैदेही रावणेन दुरात्मना ॥ द्विजातिवेषेण हि तं दृष्ट्वा रावणमागतम् ॥ सर्वैरतिथिसत्कारैः पूजयामास मैथिली ॥ ३२ ॥ उपनीयासनं पूर्वं पाद्येनाभिनिमन्त्र्य च ॥ अब्रवीत्सिद्धमित्येव तदा तं सौम्यदर्शनम् ॥ ३३ ॥ द्विजातिवेषेण समीक्ष्य मैथिली समागतं पात्रकुसुम्भधारिणम् ॥ अशक्यमुद्द्वेष्टुमपायदर्शनं न्यमन्त्रयद्ब्राह्मणवत्तदाङ्गना ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥

हारजताख्यरञ्जकद्रव्यविशेषरक्तं वस्त्रम् तेन रक्तमिति प्राप्तस्याणो लोप आर्षः । यद्वा कुसुम्भः कमण्डलुः । स्यान्महारजते क्लीबं कुसुम्भं करके पुमानित्यमरः । तदुभयधारिणम् अपाये अपहरणे अनर्थकरणे वा दर्शनं बुद्धिर्यस्य तम् । अत एव उद्द्वेष्टुं भोजयितुमशक्यं तं समीक्ष्य मैथिली ब्राह्मणवत् ब्राह्मणेन सदृशं यथा भवति तथा न्यमन्त्रयत् ब्राह्मणातिथिवन्निमन्त्रितवतीत्यर्थः । यद्वा ब्राह्मणवत् ब्राह्मणार्हं तदर्हमिति वतिः । यद्वा मैथिली जनककुलजाततया तद्व्यवहारपरिपाटीविज्ञातकपटवेषापि संन्यासिवेषधारणमात्रेण उद्द्वेष्टुं द्वेषं कर्तुम् अशक्यं तं न्यमन्त्रयत् । काषायदण्डमात्रेण यतिः पूज्यो न संशयः इति वचनादिति भावः ॥ ३४ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

सत्कारप्रकारमाह इयमिति । इयं बृसी मुनीनामासनम् आस्यतां त्वदर्थं सिद्धं पक्वम् इदं वनजातं कन्दमूलफलादिकम् इह स्थले अव्यग्रमुपभुज्यताम् इतिकरणस्य उत्तरश्लोकेऽन्वयः ॥ ३५ ॥ निमन्त्र्यमाण इति । इति प्रतिपूर्णभाषिणीं सर्वं संपन्नमित्यतिथये वक्तव्यं वचनं भाषमाणां धृतं धीरं यथा तथा मनोविशेषणं वा तस्या हरणे मनः समार्पयत् निहितवान् ॥ ३६ ॥ तत इति । सुवेषं शोभनाकारं मृगयागतं गतं मृगयार्थं पतिं प्रतीक्षमाणा प्रतिपालयन्ती हरितम् यत्र गतौ तौ तां दिशं विवीक्षमाणा विविधं पश्यन्ती महद्वनमेव ददर्श रामलक्ष्मणौ तु न ददर्श ❋ रामानुजीयम् ❋ तत इति ।

इयं बृसी ब्राह्मण काममास्यतामिदं च पाद्यं प्रतिगृह्यतामिति ॥ इदं च सिद्धं वनजातमुत्तमं त्वदर्थमव्यग्रमिहोपभुज्यताम् ॥ ३५ ॥ निमन्त्र्यमाणः प्रतिपूर्णभाषिणीं नरेन्द्रपत्नीं प्रसमीक्ष्य मैथिलीम् ॥ प्रसह्य तस्या हरणे धृतं मनः समार्पयत्स्वात्मवधाय रावणः ॥ ३६ ॥ ततः सुवेषं मृगयागतं पतिं प्रतीक्षमाणा सहलक्ष्मणं तदा ॥ विवीक्षमाणा हरितं ददर्श तन्महद्वनं नैव तु रामलक्ष्मणौ ॥ ३७ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥

रावणेन तु वैदेही तथा पृष्टा जिहीर्षता ॥ परिव्राजकलिङ्गेन शशंसात्मानमङ्गना ॥ १ ॥ ब्राह्मणश्चातिथिश्चायमनुक्तो हि शपेत माम् ॥ इति ध्यात्वा मुहूर्तं तु सीता वचनमब्रवीत् ॥ २ ॥ दुहिता जनकस्याहं मैथिलस्य महात्मनः ॥ सीता नाम्नास्मि भद्रं ते रामभार्या द्विजोत्तम ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥

सुवेषं शोभनाकारं प्रतीक्षमाणा प्रतिपालयन्ती विवीक्षमाणा विविधमीक्षमाणा हरितं श्यामम् ॥ ३७ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने षट्चत्वारिंशः सर्गः ॥ ४६ ॥ ॥ ॥ ॥

अथ मैथिली आर्जवेन स्वस्वरूपमुक्त्वा रावणानार्जवदर्शनेन स्वपातिव्रत्यानुरूपं तमुपालभत रावणेन त्वित्यादि । जिहीर्षता हर्तुमिच्छता तेन कापट्येन पृष्टापि यतिचिह्नं पुरस्कृत्य स्वयाथात्म्यमुक्तवतीति भावः ॥ १ ॥ यतिवेषं प्रत्यात्मवंशं सा किमर्थमुक्तवतीत्यत्राह ब्राह्मणश्चेति ॥ २ ॥ कासीत्यस्योत्तरमाह दुहितेति । कस्येत्यस्योत्तरमाह रामेति ॥ ३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

कुतश्चिदित्यादेरुत्तरमाह उषित्वेत्यादिना । विवाहानन्तरम् इक्ष्वाकूणां निवेशने अयोध्यायां द्वादशसमाः द्वादशवत्सरानुषित्वा तत्र सर्वकामसमृद्धिनी काम्यन्त इति कामाः भोगोपकरणस्रक्चन्दनादीनि तेषां समृद्धं समृद्धिः भावे निष्ठा तद्वती सती मानुषान् भोगान् रतिक्रीडाः अग्राम्यत्वाय मानुषानित्युक्तं वस्तुतः स्वयं दिव्यभोगपरतया मानुषानित्यवशमुक्तवती यद्वा मानुषान् मनुष्यत्वेनावतीर्णरामकृतान् भोगान् अमानुषानिति वा छेदः मनुष्यदुर्लभान् दिव्यान् भोगानित्यर्थः। भुञ्जाना अभवमिति शेषः सर्वकामसमृद्धिनि इति सतम्यन्तपाठे सर्वकामसमृद्धिनि इक्ष्वाकूणाम् इक्ष्वाकुवंश्यस्य रामस्य पूजायां बहुवचनं व्रीडया भर्तृनामाग्रहणं निवेशने गृहे द्वादश समाः द्वादश वत्सरान् अत्यन्तसंयोगे द्वितीया । अमानुषान् भोगा-

उषित्वा द्वादश समा इक्ष्वाकूणां निवेशने ॥ भुञ्जाना मानुषान् भोगान् सर्वकामसमृद्धिनी ॥४॥ ततस्त्रयो-
दशे वर्षे राजाऽमन्त्रयत प्रभुः ॥ अभिषेचयितुं रामं समेतो राजमन्त्रिभिः ॥ ५ ॥ तस्मिन् संभ्रियमाणे तु
राघवस्याभिषेचने ॥ कैकेयी नाम भर्तारमार्या सा याचते वरम् ॥ ६ ॥ प्रतिगृह्य तु कैकेयी श्वशुरं सुकृ-
तेन मे ॥ मम प्रव्राजनं भर्तुर्भरतस्याभिषेचनम् ॥ द्वावयाचत भर्तारं सत्यसन्धं नृपोत्तमम् ॥ ७ ॥ नाद्य
भोक्ष्ये नच स्वप्स्ये न पास्ये च कथंचन ॥ एष मे जीवितस्यान्तो रामो यद्यभिषिच्यते ॥ ८ ॥ ॥

न् भुञ्जाना अनुभवन्ती सती उषित्वा उषितवत्यस्मि व्यत्ययेन त्वाप्रत्ययः ॥ ४ ॥ तत इति । राजा दशरथः अमन्त्रयत् अकथयत् राजमन्त्रिभिः मन्त्रिराजैः मन्त्रिश्रेष्ठैरिति यावत् । राजदन्तादित्वात्परनिपातः ॥ ५ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् रामाभिषेचने संभ्रियमाणे आरभ्यमाणे सति आर्या पूज्या, मम श्वश्रूरित्यर्थः । सा प्रसिद्धा कैकेयी वरं याचते अयाचत ॥ ६ ॥ कं वरं कमयाचतेत्यत्राह प्रतिगृह्येति सार्द्धश्लोक एकान्वयः । कैकेयी मे श्वशुरं स्वस्य भर्तारं सत्यसन्धं सत्यप्रतिज्ञं नृपोत्तमं दशरथं सुकृतेन प्रतिगृह्य धर्मेण शापयित्वा यद्वा सुकृतेनोपकारेण प्रतिगृह्य वशीकृत्य स्वकृतप्राणप्रदानोपकारस्मरणेन राजानं वशीकृत्येत्यर्थः । मम भर्तुः प्रव्राजनं भरतस्याभिषेचनमित्येवंरूपौ द्वौ वरावयाचत ॥ ७ ॥ नाद्येति । पास्य इत्यात्मनेपदमार्षम् एषः अभिषेकः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इतीति । मानदः बहुमानप्रदः अन्वर्थैः अर्थानुगतैः सप्रयोजनैरिति यावत् । उपभोगक्षमैरित्यर्थः । अर्थैः सुवर्णरत्नादिभिः कैकेयीमयाचत वरद्वयप्रतिनिधित्वेनैतानर्थान् प्रतिगृहाणेति प्रार्थयामासेत्यर्थः । सा तां याच्ञां न चकार नाङ्गीचकार ॥ ९ ॥ वस्तुतो मम भर्ता प्रव्राजनायोग्यः बालत्वाद्गुणवत्त्वाच्चेत्याह मम भर्तेति । पञ्चोत्तरा विंशतिः पञ्चविंशतिः वयसा पञ्चविंशतिवर्षाण्यर्हतीति पञ्चविंशकः । विंशतित्रिंशद्भ्यां ड्वुनसंज्ञायामित्यार्हीयो ड्वुन् प्रत्ययः । संख्यापूर्वपदानां तदन्तग्रहणमलुकीति तदन्तविधिः । पञ्चविंशतिवर्ष इत्यर्थः । वयःपरिमाणं वननिर्गमनकालिकं मम जन्मनि सति वर्षाण्यष्टादशेति गण्यते । रामस्य जन्मारभ्य द्वादशे वर्षे विश्वामित्रागमनं तदनन्तरं वैदेह्या सह नगरे द्वादशवर्षाणि वासं कृतवान् । ततः परं त्रयोदशे वर्षे यौवराज्याभिषेकारम्भः ततश्च वनप्रवेशसमये रामः पञ्चविंशतिवर्षार्हः ततो मुनीनामाश्रमेषु दश वत्सराः पञ्चवट्यां त्रयः वनवासस्य च-

इति ब्रुवाणां कैकेयीं श्वशुरो मे स मानदः ॥ अयाचतार्थैरन्वर्थैर्न च याञ्चां चकार सा ॥ ९ ॥ मम भर्ता
महातेजा वयसा पञ्चविंशकः ॥ अष्टादश हि वर्षाणि मम जन्मनि गण्यते ॥ १० ॥ रामेति प्रथितो
लोके गुणवान् सत्यवान् शुचिः ॥ विशालाक्षो महाबाहुः सर्वभूतहिते रतः ॥ ११ ॥ कामार्तस्तु
महातेजाः पिता दशरथः स्वयम् ॥ कैकेय्याः प्रियकामार्थं तं रामं नाभ्यषेचयत् ॥ १२ ॥ ॥

तुर्दशे वर्षे सीताहरणम् सीतायाश्च भूगर्भादाविर्भावानन्तरं मिथिलायां षट् संवत्सराः ततो विवाहानन्तरमयोध्यायां द्वादश इत्येवमष्टादश वर्षा गता वनवासारम्भ इत्युक्तं विस्तरेणायमर्थ ऊनषोडशवर्षोम इत्यत्र प्रत्यपादि । इदानीं तु रामः अष्टत्रिंशद्वर्षः मम त्वेकत्रिंशद्वर्षा गताः इदानीं तु द्वात्रिंशो वर्षो वर्तते । अस्मिन् श्लोके मम भर्तेत्यत्र भकारो गायत्र्याः नवमाक्षरं अष्टसहस्रश्लोका गताः ॥ १० ॥ एवं वनवासायोग्यं वय इत्युक्त्वा गुणवत्तया प्रव्राजनानर्हत्वमाह रामेतीति । गुणवान् सौशील्यवान् ॥ ११ ॥ एवंभूतस्य प्रव्राजनं दशरथदोषकृतमित्याह कामार्त इति । नाभ्यषेचयत् कैकेयीसंमतिं विनेति शेषः । तत्र हेतुः प्रियकामार्थमिति । प्रियकरणकामाय प्रतिज्ञातकैकेयीप्रियकरणनिर्वाहायेत्यर्थः । तव प्रियं करिष्यामीति प्रथमप्रतिज्ञाकरणे हेतुः कामार्त इति । कामार्ततया प्रथमं तव यत् प्रियं तत्करिष्यामीति प्रतिज्ञाय पश्चाद्रामप्रव्राजने तया वृते प्रतिज्ञाभङ्गं कर्तुमक्षमो नाभ्यषेचयदित्यर्थः ॥ १२ ॥ ॥ ॥ ॥

अभिषेकायेति । सामान्यत आह्वाने नाभिषेकाय भवितुमर्हति मदाह्वानमित्यागतमित्यर्थः । धृतं धैर्ययुक्तमिति क्रियाविशेषणम् ॥ १३ ॥ तवेत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । त्वद्विषये पित्रा समाज्ञप्तं समाज्ञापनं मम मत्तः शृणु इदं राज्यं भरताय प्रदातव्यं तदर्थं त्वया नव पञ्च च वर्षाणि चतुर्दशवर्षाणीत्यर्थः । वने वस्तव्यं तदर्थं प्रव्रज अनृतात् प्रतिज्ञाभङ्गरूपात् ॥ १४ ॥ १५ ॥ तथेतीति । अकुतोभयः राज्यत्यागवनवासाभ्यां भयरहितः ॥ १६ ॥ दृढव्रत इत्युक्तमुपपादयति दद्यादिति । ध्रुवं निश्चलम् अनुत्तमम् अवश्यपरिपालनीयम्

अभिषेकाय तु पितुः समीपं राममागतम् ॥ कैकेयी मम भर्तारमित्युवाच धृतं वचः ॥ १३ ॥ तव
पित्रा समाज्ञप्तं ममेदं शृणु राघव ॥ भरताय प्रदातव्यमिदं राज्यमकण्टकम् ॥ १४ ॥ त्वया हि खलु
वस्तव्यं नव वर्षाणि पञ्च च ॥ वने प्रव्रज काकुत्स्थ पितरं मोचयानृतात् ॥ १५ ॥ तथेत्युक्त्वा च तां
रामः कैकेयीमकुतोभयः ॥ चकार तद्वचस्तस्या मम भर्ता दृढव्रतः ॥ १६ ॥ दद्यान्न प्रतिगृह्णीयात्स-
त्यं ब्रूयान्न चानृतम् ॥ एतद्ब्राह्मण रामस्य ध्रुवं व्रतमनुत्तमम् ॥ १७ ॥ तस्य भ्राता तु द्वैमात्रो लक्ष्मणो
नाम वीर्यवान् ॥ रामस्य पुरुषव्याघ्रः सहायः समरेरिहा ॥ १८ ॥ स भ्राता लक्ष्मणो नाम धर्मचारी दृ-
ढव्रतः ॥ अन्वगच्छद्धनुष्पाणिः प्रव्रजन्तं मया सह ॥ १९ ॥ जटी तापसरूपेण मया सह सहानुजः ॥
प्रविष्टो दण्डकारण्यं धर्मनित्यो जितेन्द्रियः ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

❀ तनिश्लोकी ❀ दद्यादित्यनेन अर्थिनां यावदपेक्षितं दानं विवक्षितम् न प्रतिगृह्णीयादित्यनेनावाप्तसमस्तकामत्वं व्यज्यते ॥१७॥ तस्येति । द्वयोर्मात्रोरपत्यं पुमान् द्वैमात्रः अण् प्रत्ययः । मातुरुत्संख्येत्युदादेशाभाव आर्षः । गुर्वक्षरं च च्छान्दसम् । अरिहेति छन्दोवद्भावात् बहुलं छन्दसीति सूत्रेण ब्रह्मादिभिन्नेप्युपपदे क्विप् । यद्वा अन्येभ्योपि दृश्यत इत्यत्र दृशिग्रहणस्य विध्यन्तरोपसंग्रहार्थत्वाद्वा क्विप् ॥ १८ ॥ स इति । मया सह अन्वगच्छदित्यन्वयः ॥ १९ ॥ जटीति । तापसरूपस्यानेकरूपत्वाज्जटीति विशेषयति ॥ २० ॥ ॥ ॥ ॥

ते वयमिति। कृते प्रयोजनाय क्रियते संपाद्यत इति कृत्। संपदादित्वात् क्विप्। गम्भीरं दुष्प्रवेशम् ओजसा बलेन। ओजो दीप्तौ बल इत्यमरः॥२१॥ समाश्वसेति। समाश्वस समाश्वसिहि विश्रान्ति कुर्वित्यर्थः। वस्तुं स्थातुं शक्यं पवित्रदेशत्वादिति भावः। पुष्कलं समग्रम् ॥ २२ ॥ स त्वमिति। स त्वम् एवं समाश्वस्तस्त्वं कुलं गृहम्। कुलमन्वयसंघातगृहपर्याश्रमेष्वपीति निघण्टुः। ननु संन्यासिनं प्रति कुलगोत्रप्रश्नोनुपपन्नः एकाकितयारण्ये संचारश्च यतेर्धर्म एव अतोसंङ्गत इव प्रतिभातीति चेत्। उच्यते। पूर्वाश्रमनामगोत्रप्रश्नोयम्। भिक्षार्थं ग्रामं प्रविशेदिति श्रुत्या भिक्षोर्ग्रा-

ते वयं प्रच्युता राज्यात्कैकेय्यास्तु कृते त्रयः ॥ विचराम द्विजश्रेष्ठ वनं गम्भीरमोजसा ॥ २१ ॥ समाश्वस
मुहूर्तं तु शक्यं वस्तुमिह त्वया ॥ आगमिष्यति मे भर्ता वन्यमादाय पुष्कलम् ॥ २२ ॥ (रुरून् गोधान्
वराहांश्च हत्वादायामिषान् बहून् ॥) स त्वं नाम च गोत्रं च कुलं चाचक्ष्व तत्त्वतः ॥ एकश्च दण्डकारण्ये
किमर्थं चरसि द्विज ॥ २३ ॥ एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां रामपन्त्यां महाबलः ॥ प्रत्युवाचोत्तरं तीव्रं रावणो
राक्षसाधिपः ॥ २४ ॥ येन वित्रासिता लोकाः सदेवासुरपन्नगाः ॥ अहं तु रावणो नाम सीते रक्षोगणेश्वरः ॥
॥ २५ ॥ त्वां तु काञ्चनवर्णाभां दृष्ट्वा कौशेयवासिनीम् ॥ रतिं स्वकेषु दारेषु नाधिगच्छाम्यनिन्दिते ॥
॥ २६ ॥ बह्वीनामुत्तमस्त्रीणामाहृतानामितस्ततः ॥ सर्वासामेव भद्रं ते ममाग्रमहिषी भव ॥ २७ ॥ लङ्का नाम
समुद्रस्य मध्ये मम महापुरी ॥ सागरेण परिक्षिप्ता निविष्टा नगमूर्द्धनि ॥ २८ ॥ ॥ ॥

मसमीपारण्ये वस्तव्यं ननु ग्रामप्रसङ्गरहितेरण्य इति कथं भवान् भिक्षाप्रदजनरहितश्चरसीति प्रश्न उपपद्यते ॥ २३ ॥ एवमिति। आत्मवैभवप्रकटनावसरप्रतीक्षकतया तीव्रं झटितीत्युक्तम् ॥ २४ ॥ येनेति। लोकाः जनाः ॥ २५ ॥ त्वामिति। काञ्चनवर्णाभां स्वर्णवर्णतुल्यकान्तिम् ॥ २६ ॥ बह्वीनामिति। उत्तमस्त्रीणामिति निर्धारणे षष्ठी ॥ २७ ॥ लङ्केति। समुद्रमध्ये वर्तमाने नगमूर्धनि गिरिशृङ्गप्रदेशे निविष्टा कृतनिवेशा सागरेण सगरनिर्मितेन समुद्रेण परिक्षिप्ता परिवृता पुरी मम अस्तीति शेषः ॥ २८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

तत्रेति । वनेषु उद्यानेषु अरण्यवासस्येति । चतुर्थ्यर्थे षष्ठी ॥ २९ ॥ पञ्चेति । पञ्च सहस्राणि दास्यस्त्वां परिचरिष्यन्ति ॥ ३० ॥ रावणेनेति । तुशब्देन पूर्वोक्तोपचारवचनविलक्षणवचना ॥ ३१ ॥ महागिरिमिति । महेन्द्रसदृशं पतिं पतित्वे स्वामित्वे महेन्द्रतुल्यमित्यर्थः । अनुव्रता अनुकूलं व्रतं यस्याः सा राममुद्दिश्यानुव्रता ॥ ३२ ॥ सर्वेति । न्यग्रोधपरिमण्डलं वटवृक्षमिव महापरिणाहं यद्वा न्यग्रोधवत् बहुशाखबन्धुरस्तोमं तद्वत् सर्वसमाश्रयणीयमिति

तत्र सीते मया सार्धं वनेषु विहरिष्यसि ॥ न चास्यारण्यवासस्य स्पृहयिष्यसि भामिनि ॥ २९ ॥ पञ्च दास्यः सहस्राणि सर्वाभरणभूषिताः ॥ सीते परिचरिष्यन्ति भार्या भवसि मे यदि ॥ ३० ॥ रावणेनैवमुक्ता तु कुपिता जनकात्मजा ॥ प्रत्युवाचानवद्याङ्गी तमनादृत्य राक्षसम् ॥ ३१ ॥ महागिरिमिवाकम्प्यं महेन्द्रसदृशं पतिम् ॥ महोदधिमिवाक्षोभ्यमहं राममनुव्रता ॥ ३२ ॥ सर्वलक्षणसंपन्नं न्यग्रोधपरिमण्डलम् ॥ सत्यसन्धं महाभागमहं राममनुव्रता ॥ ३३ ॥ महाबाहुं महोरस्कं सिंहविक्रान्तगामिनम् ॥ नृसिंहं सिंहसंकाशमहं राममनुव्रता ॥ ३४ ॥ पूर्णचन्द्राननं रामं राजवत्सं जितेन्द्रियम् ॥ पृथुकीर्तिं महात्मानमहं राममनुव्रता ॥ ३५ ॥ त्वं पुनर्जम्बुकः सिंहीं मामिच्छसि सुदुर्लभाम् ॥ नाहं शक्या त्वया स्प्रष्टुमादित्यस्य प्रभा यथा ॥ ३६ ॥ ॥ ॥ ॥

वा । यद्वा । कूपोदकं वटच्छाया युवतीनां स्तनद्वयम् । शीतकाले भवत्युष्णमुष्णकाले च शीतलम् ॥ इत्युक्तरीत्या सर्वकालेपि सर्वजनानुकूलमित्यर्थः ॥ ॥ ३३ ॥ महाबाहुमिति । सिंहवद्विक्रान्तं पराक्रमयुक्तं सगर्वमिति यावत् । तथा गच्छतीति सिंहविक्रान्तगामिनं सिंहसंकाशं पराक्रमे सिंहतुल्यं नृसिंहं पुरुषश्रेष्ठम् ॥ ३४ ॥ पूर्णेति । राजवत्सं राजकुमारम् ॥ ३५ ॥ एवं स्वभर्तुरतिशयमुक्त्वा तस्य हीनत्वमाह त्वमित्यादिना । त्वं तु जम्बुकः गोमायुः । निगीर्याध्यवसानं तथा सिंहीमित्यत्रापि । आदित्यस्य प्रभेव रामस्याविनाभूताहं त्वया स्प्रष्टुं न शक्येत्यर्थः ॥ ३६ ॥ ॥

पादपानिति । आसन्नमरणाः वृक्षान् स्वर्णमयान् पश्यन्तीति प्रसिद्धिः । मन्दभाक् मन्दभाग्यः यद्वा मन्दं क्षीणम् आयुरादिकम् भजतीति मन्दभाक् । मदभिलाषयुक्तस्त्वं सद्यो मरिष्यसीति भावः ॥ ३७ ॥ क्षुधितस्येति । सर्वात्मना आदानस्याशक्यत्वज्ञापनाय विशेषणानि । आशीविषस्य सर्पस्य चकारो द्रष्टव्यः । क्षुधितस्य तरस्विन इति चाशीविषस्यापि विशेषणम् । अत्र सदृशयोर्वाक्यार्थयोरैक्यारोपान्निदर्शनालङ्कारः ॥ ३८ ॥ मन्दरमिति । अत्रापि राघवस्य भार्यां यस्त्वमिच्छसीत्यनुषज्यते । स्वस्तिमान् सुखिन इत्यर्थः ॥ ३९ ॥ अक्षीति । स्वाक्षि प्रमृजसि प्रकर्षेण मार्जनं

पादपान् काञ्चनान् नूनं बहून् पश्यसि मन्दभाक् ॥ राघवस्य प्रियां भार्यां यस्त्वमिच्छसि रावण ॥ ३७ ॥ क्षुधितस्य हि सिंहस्य मृगशत्रोस्तरस्विनः ॥ आशीविषस्य वदनाद्दंष्ट्रामादातुमिच्छसि ॥ ३८ ॥ मन्दरं पर्वतश्रेष्ठं पाणिना हर्तुमिच्छसि ॥ कालकूटं विषं पीत्वा स्वस्तिमान् गन्तुमिच्छसि ॥ ३९ ॥ अक्षि सूच्या प्रमृजसि जिह्वया लेक्षि च क्षुरम् ॥ राघवस्य प्रियां भार्यां योधिगन्तुं त्वमिच्छसि ॥ ४० ॥ अवसज्य शिलां कण्ठे समुद्रं तर्तुमिच्छसि ॥ सूर्याचन्द्रमसौ चोभौ पाणिभ्यां हर्तुमिच्छसि ॥ ४१ ॥ यो रामस्य प्रियां भार्यां प्रधर्षयितुमिच्छसि ॥ ४२ ॥ अग्निं प्रज्वलितं दृष्ट्वा वस्त्रेणाहर्तुमिच्छसि ॥ कल्याणवृत्तां रामस्य यो भार्यां हर्तुमिच्छसि ॥ ४३ ॥ अयोमुखानां शूलानामग्रे चरितुमिच्छसि ॥ रामस्य सदृशीं भार्यां योधिगन्तुं त्वमिच्छसि ॥ ४४ ॥ यदन्तरं सिंहसृगालयोर्वने यदन्तरं स्यन्दिनिकासमुद्रयोः ॥ सुराग्र्यसौवीरकयोर्यदन्तरं तदन्तरं वै तव राघवस्य च ॥ ४५ ॥ ॥ ॥

करोषि लेक्षि लेहनं करोषि। लिह आस्वादन इत्यस्माल्लुग्विकरणस्थाद्धातोर्लटि मध्यमपुरुषैकवचनम्। क्षुरं तीक्ष्णधारं शस्त्रम् अधिगन्तुं प्राप्तुम् ॥ ४० ॥ अवसज्येति सार्धश्लोक एकान्वयः । अवसज्य बद्ध्वा ॥ ४२ ॥ अग्निमिति । कल्याणवृत्तां शुभाचाराम् ॥ ४३ ॥ अयोमुखानामिति । अयोमुखानाम् अयोमयाग्राणां शूलानामग्रे शूलाग्रपङ्क्तिषु संचरितुमिच्छसीत्यर्थः ॥ ४४ ॥ उक्तं रामोत्कृष्टत्वं रावणनिकृष्टत्वं च सदृष्टान्तमाह यदन्तरमित्यादिना । सिंहसृगालयोः । सृगालो वञ्चकः क्रोष्टेत्यमरः । यत् अन्तरं भेदः तारतम्यमिति यावत् । अन्तरमवकाशावधिपरिधानान्त-

र्धिभेदतादर्थ्ये । छिद्रात्मीयविनाबहिरवसरमध्येन्तरात्मनि चेत्यमरः । वने जले विषये । जीवनं भुवनं वनमित्यमरः । स्यन्दिनिका स्यन्दितुम् प्रस्रवितुं शीलमस्या अस्तीति स्यन्दिनिका । ताच्छील्ये णिनिः अल्पार्थे कप्रत्ययः केण इति ह्रस्वः । क्षुद्रनदी स्यन्दिनिका सुराग्र्यं श्रेष्ठमद्यं सौवीरकं काञ्चिकम् । आरनालकसौवीरकुल्माषाभिषुतानि च । अवन्तीसोमधान्याम्लकुञ्जलानि च काञ्चिकमित्यमरः ॥ ४५ ॥ यदिति । काञ्चनसीसलोहयोरित्यत्र लोहशब्दः प्रत्येकमभिसम्बध्यते काञ्चनस्यापि नवलोहेषु परिगणनात् । चन्दनवारि चन्दनपङ्कः बिडालो मार्जारः ॥

यदन्तरं काञ्चनसीसलोहयोर्यदन्तरं चन्दनवारिपङ्कयोः ॥ यदन्तरं हस्तिबिडालयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४६ ॥ यदन्तरं वायसवैनतेययोर्यदन्तरं मद्गुमयूरयोरपि ॥ यदन्तरं सारसगृध्रयोर्वने तदन्तरं दाशरथेस्तवैव च ॥ ४७ ॥ तस्मिन् सहस्राक्षसमप्रभावे रामे स्थिते कार्मुकबाणपाणौ ॥ हृतापि तेहं न जरां गमिष्ये वज्रं यथा मक्षिकयावगीर्णम् ॥ ४८ ॥ इतीव तद्वाक्यमदुष्टभावा सुधृष्टमुक्त्वा रजनीचरं तम् ॥ गात्रप्रकम्पव्यथिता बभूव वातोद्धता सा कदलीव तन्वी ॥ ४९ ॥ तां वेपमानामुपलक्ष्य सीतां स रावणो मृत्युसमप्रभावः ॥ कुलं बलं नाम च कर्म च स्वं समाचचक्षे भयकारणार्थम् ॥ ५० ॥
इति श्रीमदारण्यकाण्डे सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥

॥ ४६ ॥ यदन्तरमिति । मद्गुः जलवायसः सारसो हंसविशेषः ॥ ४७ ॥ तस्मिन्निति । तस्मिन् रामे स्थिते सति जरां जीर्णतां मक्षिकया अवगीर्णं ग्रस्तं वज्रम् हीररत्नं मक्षिकया तण्डुलखण्डभ्रान्त्या ग्रस्तं हीररत्नमित्यर्थः । यथा न जीर्णं भवति । यद्वा मक्षिकया सहावगीर्णं भुक्तं वज्रम् आज्यम् । वज्रो वा आज्यमिति श्रुतेः । यथा न जीर्णं भवतीत्यर्थः । तथा अहं त्वया हृतापि ते जीर्णतां न गमिष्ये न गमिष्यामि। प्रत्युत तवैव मरणं प्रापयिष्यामीत्यर्थः ॥ ४८ ॥ इतीति । इतीव उक्तप्रकारसदृशं तद्वाक्यं सुधृष्टं यथा तथा उक्त्वा सा सीता वातोद्धता वाताहता कदलीव गात्रप्रकम्पव्यथिता शरीरकम्पेन पीडिता बभूव ॥४९॥ तामिति । वेपमानां कम्पमानाम् उपलक्ष्य तत्कम्पेन तद्भयमुपलक्ष्य भूयो भयजननेन

एषा स्ववशीकर्तुं शक्येति मत्वा भयकारणार्थं भयोत्पादनार्थं स्वं स्वकीयं कुलादिकमाचचक्षे कर्म पौरुषम् ॥ ५० ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने सप्तचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४७ ॥ ॥ ॥ ॥

एवं ब्रुवन्तीं सीतां रावणो भर्त्सयति एवमित्यादिना। संरब्धः कुपितः संभ्रमाविष्टो वा ॥१॥ भ्रातेति। वैश्रवणस्य सपत्न्या मातुरपत्यं पुमान् सापत्नः सापत्न एव सापत्न्यः स्वार्थे ष्यञ्। यस्येति। यस्य संबन्धिनो भयात् देवादयः मृत्योर्भीताः प्रजा इव विद्रवन्ति। येनेति। द्वयोर्मात्रोरपत्यं द्वैमात्रःसपत्नी मातृपुत्र

एवं ब्रुवन्त्यां सीतायां संरब्धः परुषं वचः ॥ ललाटे भ्रुकुटीं कृत्वा रावणः प्रत्युवाच ह ॥ १ ॥ भ्राता वैश्रवणस्याहं सापत्न्यो वरवर्णिनि ॥ रावणो नाम भद्रं ते दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ २ ॥ यस्य देवाः सगन्धर्वाः पिशाचपतगोरगाः ॥ विद्रवन्ति भयाद्भीता मृत्योरिव सदा प्रजाः ॥ ३ ॥ येन वैश्रवणो राजा द्वैमात्रः कारणान्तरे ॥ द्वन्द्वमासादितः क्रोधाद्रणे विक्रम्य निर्जितः ॥ ४ ॥ यद्भयार्तः परित्यज्य स्वमधिष्ठानमृद्धिमत् ॥ कैलासं पर्वतश्रेष्ठमध्यास्ते नरवाहनः ॥ ५ ॥ यस्य तत्पुष्पकं नाम विमानं कामगं शुभम् ॥ वीर्यादेवार्जितं भद्रे येन यामि विहायसम् ॥ ६ ॥ मम सञ्जातरोषस्य मुखं दृष्ट्वैव मैथिलि ॥ विद्रवन्ति परित्रस्ताः सुराः शक्रपुरोगमाः॥ ७ ॥ यत्र तिष्ठाम्यहं तत्र मारुतो वाति शङ्कितः ॥ तीव्रांशुः शिशिरांशुश्च भयात्संपद्यते रविः ॥ ८ ॥ ॥ ॥ ॥

इत्यर्थः। कारणान्तरे कस्मिंश्चित् कारणावकाशे द्वन्द्वं युद्धम्। द्वन्द्वं कलहयुग्मयोरित्यमरः। यदिति। स्वमधिष्ठानं स्वां पुरीं कैलासमध्यास्ते प्रबलावष्टम्भार्थमिति भावः। अधिशीङ्स्थासां कर्मेत्यधिकरणस्य कर्मसंज्ञा। नरवाहनः कुबेरः। यस्येति। तत् प्रसिद्धम् कामेन गच्छतीति कामगम् अधिष्ठातृकामानुरूपं गच्छतीत्यर्थः। येन पुष्पकेण विहायसम्। आकाशम्। एतादृशविशेषणविशिष्टो यो रावणो नाम रावण इति प्रसिद्धः सोहमितिपूर्वेणान्वयः ॥२॥३॥४॥५॥६॥ ममेति। विद्रवन्ति विद्रवेयुः ॥७॥ यत्रेति। यत्र देशे तीव्रांशुश्च तीक्ष्णांशुरपि रविः मद्भयात् शिशिरांशुः शीतलांशुः संपद्यते॥८॥

निष्कम्पेति। पत्राण्यपि न चलन्तीत्यर्थः॥९॥ममेति। पारे पारसदृशे त्रिकूटे समुद्रस्य मध्य इति पूर्वमुक्तत्वात् यथेन्द्रस्यामरावती तथा मम लङ्का पुरी असाधारणेत्यर्थः । अस्तीति शेषः ॥ १० ॥ लङ्कां वर्णयति प्राकारेणेति। रजतमयत्वात् पाण्डुरेण हेममय्यः कक्ष्याः हर्म्याङ्गणादयो यस्याः सा। कक्ष्या प्रकोष्ठे हर्म्यादेः काञ्च्यां मध्येभबन्धन इत्यमरः। तोरणो बहिर्द्वारं संबाधा संकुला तूर्यनादेन वाद्यशब्देन विनादिता। सर्वः कालो येषां तानि सर्वकालानि सर्वकालसंभवानीत्यर्थः । तादृशानि फलानि येषां तैः सर्वकालफलैः संकुलोद्यानैः व्याप्तोद्यानैः शोभिता एतादृशी सा पुरी रम्येत्यन्वयः ॥ ११ ॥ १२ ॥ तत्रेति। वसती वसन्ती। अनित्यमागमशासनमिति नुमभावः। नारीणामिति अधीगर्थेति षष्ठी। मनस्विनी तत्समासक्तेत्यर्थः॥१३॥

निष्कम्पपत्रास्तरवो नद्यश्च स्तिमितोदकाः ॥ भवन्ति यत्र यत्राहं तिष्ठामि विचरामि च ॥ ९ ॥ मम पारे समुद्रस्य लङ्का नाम पुरी शुभा ॥ संपूर्णा राक्षसैर्घोरैर्यथेन्द्रस्यामरावती ॥ १० ॥ प्राकारेण परिक्षिप्तां पाण्डुरेण विराजता ॥ हेमकक्ष्या पुरी रम्या वैडूर्यमयतोरणा ॥ ११ ॥ हस्त्यश्वरथसंबाधा तूर्यनादविनादिता ॥ सर्वकालफलैर्वृक्षैः संकुलोद्यानशोभिता ॥ १२ ॥ तत्र त्वं वसती सीते राजपुत्रि मया सह ॥ न स्मरिष्यसि नारीणां मानुषीणां मनस्विनी ॥ १३ ॥ भुञ्जाना मानुषान् भोगान् दिव्यांश्च वरवर्णिनि ॥ न स्मरिष्यसि रामस्य मानुषस्य गतायुषः ॥ १४ ॥ स्थापयित्वा प्रियं पुत्रं राज्ञा दशरथेन यः ॥ मन्दवीर्यः सुतो ज्येष्ठस्ततः प्रस्थापितो ह्ययम् ॥ १५ ॥ तेन किं भ्रष्टराज्येन रामेण गतचेतसा ॥ करिष्यसि विशालाक्षि तापसेन तपस्विना ॥ १६ ॥ ॥

भुञ्जानेति । मानुषान् मनुष्यलोकसंभवान् दिव्यान् स्वर्गसंभवान् गतायुषः गतप्रायायुषः अल्पायुष इत्यर्थः । अनेन भुञ्जाना मानुषान् भोगानिति पूर्वं सीतोक्तस्य परिहार उक्तः ॥ १४ ॥ अथ रामस्य स्वापेक्षया उत्कर्षमतिशयं प्रतिवक्ति स्थापयित्वेत्यादिना । श्लोकद्वयमेकान्वयम् । प्रियं पुत्रं भरतं राज्ये स्थापयित्वा ततो राज्यात् प्रव्राजितः । ज्येष्ठत्वेपि प्रव्राजनान्मन्दवीर्यत्वं सिद्धमित्याह तेनेति । तेन मन्दवीर्येण गतचेतसा कर्तव्याकर्तव्यमूढमनसा तापसेन भग्नाः । कृषेर्भागवता भवन्तीति न्यायेन । अशूरेण तपस्विना शोच्येन । तपस्वी तापसः शोच्य इति विश्वः । अनेन इतः परं राज्यं साधयिष्यतीत्याशा न कर्तव्येत्युक्तम् ॥ १५ ॥ १६ ॥ ॥ ॥ ॥

सर्वेति। सर्वराक्षसभर्तारं त्वया प्रार्थनीयमित्यर्थः। स्वयं कामात् अर्थितया इहागतं प्रत्याख्यातुं निराकर्तुं स्वयमागमने हेतुर्मन्मथेति ॥ १७ ॥ प्रत्याख्यानफलमाह प्रत्याख्यायेति। भीरु इत्यनेन रामात् भीतिः प्रत्याख्यानमूलमिति मम मन इति व्यज्यते। परितापं पश्चात्तापं पुरूरवसं राजानं चरणेनाभिहत्य उर्वशीव। ऊरून् महतो वशीकरोतीत्युर्वशी। वशकान्तौ पृषोदरादित्वादुकारलोपः। गौरादित्वात् ङीष्। एवं ह्रस्वादिस्तालव्यान्तश्च। तथाच माघयमकम्। दधत्युरोजद्वयमुर्वशीतलं भुवो गतेव स्वयमुर्वशी तलमिति। नारायणस्य ऊरौ वसतीति व्युत्पत्तावपि पृषोदरादित्वाद्व-

सर्वराक्षसभर्तारं कामात्स्वयमिहागतम् ॥ न मन्मथशराविष्टं प्रत्याख्यातुं त्वमर्हसि ॥ १७ ॥ प्रत्याख्याय हि मां भीरु परितापं गमिष्यसि ॥ चरणेनाभिहत्येव पुरूरवसमुर्वशी ॥ १८ ॥ अङ्गुल्या न समो रामो मम युद्धे स मानुषः ॥ तव भाग्येन संप्राप्तं भजस्व वरवर्णिनि ॥ १९ ॥ एवमुक्ता तु वैदेही क्रुद्धा संरक्तलोचना ॥ अब्रवीत्परुषं वाक्यं रहिते राक्षसाधिपम् ॥ २० ॥ कथं वैश्रवणं देवं सर्वभूतनमस्कृतम् ॥ भ्रातरं व्यपदिश्य त्वमशुभं कर्तुमिच्छसि ॥ २१ ॥ अवश्यं विनशिष्यन्ति सर्वे रावण राक्षसाः ॥ येषां त्वं कर्कशो राजा दुर्बुद्धिरजितेन्द्रियः ॥ २२ ॥ अपहृत्य शचीं भार्यां शक्यमिन्द्रस्य जीवितुम् ॥ नच रामस्य भार्यां मामपनीयास्ति जीवितम् ॥ २३ ॥ ॥

र्णलोपादिना ह्रस्वादिस्तालव्यान्त एव च युक्तः। उर्वशी किल स्वयमेव प्रार्थयन्तं पुरूरवसं प्रथमं निरस्य पश्चात्तापेन पुनस्तमागतेति पौराणिकी कथा ॥ १८ ॥ अङ्गुल्येति। अङ्गुल्या अङ्गुलिबलेन न समः न समबलः। संप्राप्तं मामिति शेषः ॥ १९ ॥ एवमिति। संरक्तेति कोपातिशयो द्योत्यते। रहिते निर्जने वने रागं विविक्ता इति वर्धयन्तीरिति रागजननौचित्येपि परुषमब्रवीत्। हन्त सीतायाः पातिव्रत्यमेतदिति ऋषिर्विस्मयते ॥ ॥ २० ॥ कथमिति। पुण्यात्मनः कुबेरस्य भ्राता सन् कथं पापकर्मणि प्रवर्तस इत्यर्थः ॥ २१ ॥ अवश्यमिति। कर्कशः क्रूरः ॥ २२ ॥ अपहृत्येति। अपनीय स्थितस्य तवेति शेषः ॥ २३ ॥ ॥ ॥ ॥

क्रोधातिशयेनोक्तमेव पुनराह जीवेदिति । अप्रतिरूपम् अनुपमं रूपं यस्यास्तां मादृशीम् । अश्लीलत्वपरिहाराय न मामित्यनुक्तिः । मोक्षः मरणादिति शेषः । अमृतमपि न त्वद्रक्षणसमर्थमित्यर्थः ॥ २४ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यश्चिन्तनीयः सततमापत्सु परमासु च । नान्योस्ति चिन्तनीयस्तं सीतापतिमुपास्महे ॥ सीताया इत्यादि । हस्ते हस्तं समाहत्य संयोज्य । अयं

जीवेच्चिरं वज्रधरस्य हस्ताच्छचीं प्रधृष्याप्रतिरूपरूपाम् ॥ न मादृशीं राक्षस दूषयित्वा पीतामृतस्यापि तवास्ति मोक्षः ॥ २४ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे अष्टचत्वारिंशः सर्गः ॥ ४८ ॥ ॥

सीताया वचनं श्रुत्वा दशग्रीवः प्रतापवान् ॥ हस्ते हस्तं समाहत्य चकार सुमहद्वपुः ॥ १ ॥ स मैथिलीं पुनर्वाक्यं बभाषे च ततो भृशम् ॥ नोन्मत्तया श्रुतौ मन्ये मम वीर्यपराक्रमौ ॥२॥ उद्वहेयं भुजाभ्यां तु मेदिनीमम्बरे स्थितः ॥ आपिबेयं समुद्रं च हन्यां मृत्युं रणे स्थितः ॥ ३ ॥ अर्कं रुन्ध्यां शरैस्तीक्ष्णैर्विभिन्द्यां हि महीतलम् ॥ कामरूपिणमुन्मत्ते पश्य मां कामदं पतिम् ॥ ४ ॥ एवमुक्तवतस्तस्य सूर्यकल्पे शिखिप्रभे ॥ क्रुद्धस्य हरिपर्यन्ते रक्ते नेत्रे बभूवतुः ॥ ५ ॥ सद्यः सौम्यं परित्यज्य भिक्षुरूपं स रावणः ॥ स्वं रूपं कालरूपाभं भेजे वैश्रवणानुजः ॥ ६ ॥ ॥ ॥

च कोपाकृतिविशेषः ॥ १ ॥ स इत्यादिश्लोकत्रयमेकान्वयम् । ततः रूपकरणानन्तरम् उन्मत्तया त्वयेति शेषः । वीर्यपराक्रमौ पूर्वोक्ताविति शेषः । उद्वहेयम् उद्धरेयं विभिन्द्यां विदारयेयम् । महद्वपुरित्युक्तं दर्शयति कामेति ॥२॥३॥४॥ अथ सीतापहारोपयोगिरूपान्तरपरिग्रहमाह एवमित्यादिना । सूर्यकल्पे शिखिप्रभे इति तेजस्यौष्ण्ये चोपमाद्वयम् । हरिपर्यन्ते पिङ्गलवर्णपर्यन्ते । यमानिलेन्द्रचन्द्रार्कविष्णुसिंहांशुवाजिषु । शुकाहिकपिभेकेषु हरिर्ना कपिले त्रिष्वित्यमरः ॥५॥ सद्य इति । स्वं स्वासाधारणं कालरूपाभं मृत्युशरीराभं वैश्रवणानुज इत्यनेन जन्मकारणे तुल्येपि हन्तान्यतरस्य क्रौर्यमित्युच्यते ॥६॥

संरक्तेति । सार्धश्लोक एकान्वयः । श्रीमान् विचित्रशक्तिसंपन्नः क्षणदाचरः संरक्तनयनत्वादिविशिष्टो बभूव ॥ ७ ॥ उक्तानुवादपूर्वकं कौर्यान्तरमाह द्वाभ्यां स इत्यादि । परिव्राजकच्छद्म परिव्राजकरूपं परिव्राजकरूपेण परिवृतं मां प्रेक्ष्य तस्थौ । किमेवंरूपं दृष्ट्वापि मां भजिष्यतीति प्रत्याशयेति भावः ॥ ८ ॥ ९ ॥ स इति । असितकेशान्तां नीलकेशाग्रां केशाग्रे पैङ्गलं दुर्लक्षणम् । भास्करस्यप्रभामित्यनेन दुष्प्रसहत्वमुच्यते वसनेत्यादिना

संरक्तनयनः श्रीमांस्तप्तकाञ्चनकुण्डलः ॥ क्रोधेन महताविष्टो नीलजीमूतसन्निभः ॥ दशास्यः कार्मुकी बाणी बभूव क्षणदाचरः ॥ ७ ॥ स परिव्राजकच्छद्म महाकायो विहाय तत् ॥ प्रतिपद्य स्वकं रूपं रावणो राक्षसाधिपः ॥ ८ ॥ संरक्तनयनः क्रोधाज्जीमूतनिचयप्रभः ॥ रक्ताम्बरधरस्तस्थौ स्त्रीरत्नं प्रेक्ष्य मैथिलीम् ॥ ९ ॥ स तामसितकेशां तां भास्करस्य प्रभामिव ॥ वसनाभरणोपेतां मैथिलीं रावणोऽब्रवीत् ॥ १० ॥ त्रिषु लोकेषु विख्यातं यदि भर्तारमिच्छसि ॥ मामाश्रय वरारोहे तवाहं सदृशः पतिः ॥ ११ ॥ मां भजस्व चिराय त्वमहं श्लाघ्यः प्रियस्तव ॥ नैव चाहं क्वचिद्भद्रे करिष्ये तव विप्रियम् ॥ १२ ॥ त्यज्यतां मानुषो भावो मयि भावः प्रणीयताम् ॥ राज्याच्च्युतमसिद्धार्थं रामं परिमितायुषम् ॥ १३ ॥ कैर्गुणैरनुरक्तासि मूढे पण्डितमानिनि ॥ यः स्त्रिया वचनाद्राज्यं विहाय ससुहृज्जनम् ॥ १४ ॥ अस्मिन् व्यालानुचरिते वने वसति दुर्मतिः ॥ १५ ॥ इत्युक्त्वा मैथिलीं वाक्यं प्रियार्हां प्रियवादिनीम् ॥ अभिगम्य सुदुष्टात्मा राक्षसः काममोहितः ॥ जग्राह रावणः सीतां बुधः खे रोहिणीमिव ॥ १६ ॥

दुस्त्यजत्वमुच्यते ॥ १० ॥ त्रिष्विति । वरारोहे वरजघने ॥ ११ ॥ पुनस्त्यागशङ्कां मा कार्षीरित्याह मामिति । क्वचित् क्वापीत्यर्थः ॥ १२ ॥ त्यज्यतामिति । सार्धश्लोकद्वयमेकान्वयम् । मानुषः मनुष्यरामविषयः भावः स्नेहबन्धः । य इति । व्याला हिंस्राः तमिति पूर्वेणान्वयः ॥ १३ ॥ १४ ॥ १५ ॥ इतीत्यादिसार्धश्लोक एकान्वयः । प्रियार्हत्वे हेतुः प्रियवादिनीमिति अत्र मुहूर्तं तिष्ठ भूयः सत्करिष्यामीति प्रियभाषिणीं मैथिलीम् । इत्युक्त्वा एवं परुषमुक्त्वा

तत्र हेतुः सुदुष्टात्मेति। बुधः खे रोहिणीमिवेत्यभूतोपमा। बुधः स्वपितृपत्नीत्वेन मातरं खे आकाशे सुखेन संचरन्तीं रोहिणीं यदि गृह्णीयात् तत्तुल्यमिदं पापमित्यर्थः ॥ १६ ॥ वामेनेति। शापकृतदोषो भविष्यतीति मूर्धजेपूर्वोश्च ग्रहणम् ॥ १७ ॥ तमिति। गृह्णन्तमित्यर्थः ॥ १८ ॥ सचेति। सः पूर्वं गुप्तः मायामयः अन्तर्धानाद्यर्हतया आश्चर्यमयः खरयुक्तः अश्वतरयुक्तः हेमाङ्गः स्वर्णमयचक्रः। चक्रं हि रथाङ्गमित्युच्यते ॥ १९ ॥ तत-

वामेन सीतां पद्माक्षीं मूर्धजेषु करेण सः ॥ ऊर्वोस्तु दक्षिणेनैव परिजग्राह पाणिना ॥ १७ ॥ तं दृष्ट्वा मृत्युसंकाशं तीक्ष्णदंष्ट्रं महाभुजम् ॥ प्राद्रवन् गिरिसंकाशं भयार्ता वनदेवताः ॥ १८ ॥ सच मायामयो दिव्यः खरयुक्तः खरस्वनः ॥ प्रत्यदृश्यत हेमाङ्गो रावणस्य महारथः ॥ १९ ॥ ततस्तां परुषैर्वाक्यैर्भर्त्सयन् स महास्वनः ॥ अङ्केनादाय वैदेहीं रथमारोपयत्तदा ॥ २० ॥ सा गृहीता विचुक्रोश रावणेन यशस्विनी ॥ रामेति सीता दुःखार्ता रामं दूरगतं वने ॥ २१ ॥ तामकामां स कामार्तः पन्नगेन्द्रवधूमिव ॥ विवेष्टमानामादाय उत्पपाताथ रावणः ॥ २२ ॥ ततः सा राक्षसेन्द्रेण ह्रियमाणा विहायसा ॥ भृशं चुक्रोश मत्तेव भ्रान्तचित्ता यथातुरा ॥ २३ ॥ हा लक्ष्मण महाबाहो गुरुचित्तप्रसादक ॥ ह्रियमाणां न जानीषे रक्षसा माममर्षिणा ॥ २४ ॥ जीवितं सुखमर्थांश्च धर्महेतोः परित्यजन् ॥ ह्रियमाणामधर्मेण मां राघव न पश्यसि ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

इति। अङ्केन ऊरुभागेन ॥ २० ॥ सेति। वने दूरगतं राममुद्दिश्य रामेति विचुक्रोश। क्रुश आह्वाने रोदने च ॥ २१ ॥ तामिति। अकामां विरागिणीं विवेष्टमानां रथोपरिस्थले लुठन्तीम् आदाय पुनरङ्केनादाय। उत्पपात रथेन सहित इति शेषः ॥ २२ ॥ तत इति। आतुरा सा मत्तेव मदयुक्तेव भ्रान्तचित्ता यथा भ्रान्तचित्तेव च चुक्रोश ॥ २३ ॥ हेति। अमर्षिणा खरवधकृतामर्षवता ॥ २४ ॥ जीवितमिति। धर्महेतोः आश्रितसंरक्षणरूपधर्महेतोः। जीवितं सुखमर्थांश्च परित्यजन् जीवितादिपरित्यागशीलः ॥ २५ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

नन्विति । ननु नामेति प्रसिद्धौ । अविनीतानां दुर्जनानां विनेता शिक्षकः पापं पापिष्ठं कथं न शासि न शिक्षयसि ॥ २६ ॥ आशासने स्वयमेव हेतुमुन्नयति नन्विति । अविनीतस्य दुर्जनस्य कर्मणः पापस्य सद्यः फलं न दृश्यते । कुतः अत्र फलदर्शने कालोप्यङ्गीभवति सहकारिकारणं भवति । अभूततद्भावे च्विः । पक्तये पाकाय ॥ २७ ॥ स इति । सः त्वमित्यर्थः । व्यसनं भ्रंशम् । व्यसनं विपदि भ्रंश इत्यमरः ॥ २८ ॥ वने राक्षसादिभिर्हृता भवेदिति मां कैकेयी वनं प्रेषितवतीति वैदेह्या हृदये सर्वदा स्थितं तदिदानीं सुप्तप्रमत्तकुपितानां भावज्ञानं दृष्टमिति न्यायेनोद्घाटयति

ननु नामाविनीतानां विनेतासि परंतप ॥ कथमेवंविधं पापं न त्वं शासिहि रावणम् ॥ २६ ॥ ननु सद्यो विनीतस्य दृश्यते कर्मणः फलम् ॥ कालोप्यङ्गीभवत्यत्र सस्यानामिव पक्तये ॥ २७ ॥ स कर्म कृतवानेतत्कालोपहतचेतनः ॥ जीवितान्तकरं घोरं रामाद्व्यसनमाप्नुहि ॥ २८ ॥ हन्तेदानीं सकामास्तु कैकेयी सह बान्धवैः ॥ ह्रियेयद्धर्मकामस्य धर्मपत्नी यशस्विनः ॥ २९ ॥ आमन्त्रये जनस्थाने कर्णिकारान् सुपुष्पितान् ॥ क्षिप्रं रामाय शंसध्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३० ॥ माल्यवन्तं शिखरिणं वन्दे प्रस्रवणं गिरिम् ॥ क्षिप्रं रामाय शंस त्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३१ ॥ हंसकारण्डवाकीर्णां वन्दे गोदावरीं नदीम् ॥ क्षिप्रं रामाय शंस त्वं सीतां हरति रावणः ॥ ३२ ॥ दैवतानि च यान्यस्मिन् वने विविधपादपे ॥ नमस्करोम्यहं तेभ्यो भर्तुः शंसत मां हृताम् ॥ ३३ ॥ ॥

हन्तेति । अत्र हेतुमाह ह्रियेयदिति ॥ २९ ॥ अथ चित्तविभ्रमातिरेकादचेतनानपि रामायाख्यातेत्यभ्यर्थयते आमन्त्रय इत्यादिभिः सप्तश्लोकैः । आमन्त्रये संबोधयामि । जनस्थाने स्थितानिति शेषः । कर्णिकारान् परिव्याधाख्यान् पुष्पवृक्षान् । रावणः सीतां हरतीति यत् एतच्छंसध्वं कथयत । एवमुत्तरत्रापि योज्यम् ॥ ३० ॥ माल्यवन्तमिति । माल्यवन्तं पुष्पवन्तं शिखरिणं प्रशस्तशिखरं प्रस्रवणं प्रस्रवणाख्यम् ॥ ३१ ॥ हंसेति । संघुष्टाः हंसाः सारसाश्च यस्यां सा हंससारससंघुष्टा । कर्तरि क्तः । हंसकारण्डवाकीर्णामिति शुद्धः पाठः ॥ ३२ ॥ दैवतानीति । तेभ्यो युष्मभ्यमिति शेषः ॥ ३३ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

यानीत्यादिश्लोकद्वयमेकान्वयम् । सत्त्वानि जन्तवः । उतेति संबोधने समुच्चये वा । ह्रियमाणामिति । ह्रियमाणां प्राणेभ्योपि गरीयसीं प्रियां मां सीता रावणेन हृतेति भर्तुः शंसत रावणान्न भेतव्यं तत्त्वं कथयतेति भावः ॥ ३४ ॥ ३५ ॥ कथने किं प्रयोजनं तत्राह विदित्वेति । भवदुक्तप्रकारेण मां विदित्वा अमुत्र स्वर्गलोके गतामपि वैवस्वतहृतामपि मां पराक्रम्यानेष्यति । तस्मादवश्यं शंसतेति भावः ॥ ३६ ॥ सेति । करुणाः दी-

यानि कानि चिदप्यत्र सत्त्वानि निवसन्त्युत ॥ सर्वाणि शरणं यामि मृगपक्षिगणानपि ॥ ३४ ॥ ह्रियमाणां प्रियां भर्तुः प्राणेभ्योपि गरीयसीम् ॥ विवशापहृता सीता रावणेनेति शंसत ॥ ३५ ॥ विदित्वा मां महाबाहुरमुत्रापि महाबलः ॥ आनेष्यति पराक्रम्य वैवस्वतहृतामपि ॥ ३६ ॥ सा तदा करुणा वाचो विलपन्ती सुदुःखिता ॥ वनस्पतिगतं गृध्रं ददर्शायतलोचना ॥ ३७ ॥ सा तमुद्वीक्ष्य सुश्रोणी रावणस्य वशं गता ॥ समाक्रन्दद्भयपरा दुःखोपहतया गिरा ॥ ३८ ॥ जटायो पश्य मामार्य ह्रियमाणामनाथवत् ॥ अनेन राक्षसेन्द्रेण करुणं पापकर्मणा ॥ ३९ ॥ नैष वारयितुं शक्यस्तव क्रूरो निशाचरः ॥ सत्त्ववान् जितकाशी च सायुधश्चैव दुर्मतिः ॥ ४० ॥ रामाय तु यथातत्त्वं जटायो हरणं मम ॥ लक्ष्मणाय च तत्सर्वमाख्यातव्यमशेषतः ॥ ४१ ॥ इति श्रीमदारण्यकाण्डे एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥

नाः । तात्कालिकहर्षं सूचयति आयतलोचनेति ॥ ३७ ॥ सा तमिति । समाक्रन्दत् । क्रदि आह्वाने रोदने च । दुःखोपहतया दुःखगद्गदया ॥ ३८ ॥ जटायो इति । आर्येति श्वशुरवत्संबोधनम् । करुणं यथा तथा ह्रियमाणाम् ॥ ३९ ॥ नेति । अशक्यत्वे हेतुः सत्त्ववानित्यादिकम् । जितकाशी जयावहः दुर्मतिः कूटयोधी ॥ ४० ॥ तर्हि मया किं कर्तव्यं तत्राह रामाय त्विति । तत् अस्य दुर्जयत्वादेव हेतोः ॥ ४१ ॥ इति श्रीगोविन्दराजविरचिते श्रीरामायणभूषणे रत्नमेखलाख्याने आरण्यकाण्डव्याख्याने एकोनपञ्चाशः सर्गः ॥ ४९ ॥ ॥ ॥

अथ स्वामिविषये दासेन यावच्छक्ति शेषवृत्तिरवश्यं कर्तव्येत्यमुमर्थं लोके प्रवर्तयितुं जटायुवृत्तान्तमुपक्षिपति सर्गद्वयेन। अत्र प्रथमं जटायुः सान्त्वनभर्त्सनाभ्यां रावणमनुकूलयितुमिच्छति तं शब्दमित्यादि। अवसुप्तः ईषत्सुप्तो जटायुः। अथ सीतावचनानन्तरं तं शब्दं शुश्रुवे। आत्मनेपदमार्षम्। ततः प्रथमं महाशरीरतया रावणं निरीक्ष्य सः वैदेहीं ददर्श ॥ १ ॥ तत इति। तीक्ष्णतुण्डः तीक्ष्णमुखः। वक्त्रास्ये वदनं तुण्डमित्यमरः। श्रीमान् कैङ्कर्यश्रीसमृद्धः शुभां रावणस्य शोभनावहाम् ॥ २ ॥ दशग्रीवेति। पुराणे सनातने धर्मे दास्यवृत्तावित्यर्थः। स्थितः तदेकपरायणः।

तं शब्दमवसुप्तस्तु जटायुरथ शुश्रुवे ॥ निरीक्ष्य रावणं क्षिप्रं वैदेहीं च ददर्श सः ॥ १ ॥ ततः पर्वतकूटाभस्तीक्ष्णतुण्डः खगोत्तमः ॥ वनस्पतिगतः श्रीमान् व्याजहार शुभां गिरम् ॥ २ ॥ दशग्रीव स्थितो धर्मे पुराणे सत्यसंश्रयः ॥ जटायुर्नाम नाम्नाहं गृध्रराजो महाबलः ॥ ३ ॥ राजा सर्वस्य लोकस्य महेन्द्रवरुणोपमः ॥ लोकानां च हिते युक्तो रामो दशरथात्मजः ॥ ४ ॥ तस्यैषा लोकनाथस्य धर्मपत्नी यशस्विनी ॥ सीता नाम वरारोहा यां त्वं हर्तुमिहेच्छसि ॥ ५ ॥ कथं राजा स्थितो धर्मे परदारान् परामृशेत् ॥ रक्षणीया विशेषेण राजदारा महाबल ॥ ६ ॥ ॥ ॥

सत्यम्। सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्युक्तः। परमात्मा संश्रयः आलम्बनं यस्य सः। भगवदेकोपायनिष्ठ इत्यर्थः। नाम्ना जटायुर्नाम जटायुरिति प्रसिद्धः। तथा च मयि दासे स्थिते तव सीतापहरणं न युक्तमिति भावः ॥ ३ ॥ स्वस्वरूपमुक्त्वा स्वामिस्वरूपमाह राजेति। महेन्द्रवरुणोपमत्वमेकदेशसाम्यात्। सर्वलोकस्य राजा स्वामी भवतोपि स्वामीत्यर्थः ॥ ४ ॥ तथा च राजदारापहारो न युक्त इत्याह तस्येति। सहधर्मचारिणीति धर्मपत्नीशब्दार्थः ॥ ५ ॥ मा भूत्तव रामे स्वामित्वबुद्धिः मनुष्यमात्रबुद्धिं राजबुद्धिं वा कृत्वा सीतां परिहरेत्याह कथमिति। राजा भवानिति शेषः ॥ ६ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥

राजत्वबुद्धिस्तव रामे मा भूत् तथापि परदाराभिमर्शनं न कार्यमित्याह निवर्तयेति । परदाराभिमर्शनान्मतिं निवर्तय तद्विषयमतिं न कुर्वित्यर्थः । नीचत्वमेवाह नेति । धीरः धीमान् तत्कर्म न समाचरेत् । अस्य धीरस्य यत् कर्म परो विगर्हयेत् निन्देत् यथेत्यर्धमेकं वाक्यम् । विपश्चिता विवेकिना ॥ ७ ॥ अर्थमिति । शिष्टाः सन्तः राजानः शास्त्रेष्वनागतमनुपदिष्टं धर्ममर्थं वा यदि वाऽकामं कामं वा न व्यवस्यन्ति नेच्छन्तीत्यर्थः । लोके यथा तथा वा भवतु । राज्ञस्तव सुतरां नेदमुचितमिति भावः ॥ ८ ॥ न केवलं स्वार्थं लोकानुग्रहार्थं चेदं परिहर्तव्यमित्याह राजेति । अत्र धर्मादिशब्दाः धर्मादिप्रवर्तकपराः । द्रव्याणामर्थानामुत्तमो निधिराश्रयः । यस्मादेवं तस्मात् धर्मः धर्मादिः

निवर्तय मतिं नीचां परदाराभिमर्शनात् ॥ न तत्समाचरेद्धीरो यत्परोस्य विगर्हयेत् ॥ यथात्मनस्तथान्येषां दारा रक्ष्या विपश्चिता ॥ ७ ॥ अर्थं वा यदि वा कामं शिष्टाः शास्त्रेष्वनागतम् ॥ व्यवस्यन्ति न राजानो धर्मं पौलस्त्यनन्दन ॥ ८ ॥ राजा धर्मश्च कामश्च द्रव्याणां चोत्तमो निधिः ॥ धर्मः शुभं वा पापं वा राजमूलं प्रवर्तते ॥ ९ ॥ पापस्वभावश्चपलः कथं त्वं रक्षसां वर ॥ ऐश्वर्यमभिसंप्राप्तो विमानमिव दुष्कृतिः ॥ १० ॥ कामं स्वभावो यो यस्य न शक्यः परिमार्जितुम् ॥ नहि दुष्टात्मनामार्यमावसत्यालये चिरम् ॥ ११ ॥

राजमूलं यथा तथा प्रवर्तते । शुभं शुभाचारः पापं वा राजमूलं प्रवर्तते राजानुसारेण लोकाः धर्माधर्मादिषु प्रवर्तन्ते । अतो राज्ञा पापं विहाय धर्मादिकमेव कर्तव्यमित्यर्थः ॥ ९ ॥ परदाराभिमर्शनमैश्वर्याद्भ्रंशकं चेत्याह पापस्वभाव इति । पापं स्वभावः सहजधर्मो यस्य स पापस्वभावः । अत एव चपलः विषयप्रवणः त्वं दुष्कृतिः विमानं देवार्हं विमानमिव ऐश्वर्यमभि ऐश्वर्यं प्रति कथं संप्राप्तः योग्यः । एवं विषयचपलश्चेदैश्वर्याद्भ्रष्टो भविष्यसीति भावः ॥ १० ॥ एवं बहुसान्त्वनेपि सीताविसर्जनाकरणात् भवादृशे उपदेशो निरर्थक इत्याह काममिति । यो यस्य स्वभावः औत्पत्तिकः स धर्मः कामम् अत्यन्तं परिमार्जितुं न शक्यः । उपदेशेन निवर्तयितुं न शक्य इत्यर्थः । तथाहि आर्यं सदुपदेशः दुष्टात्मनाम् आलये हृदये चिरं नावसति न तिष्ठति ॥ ११ ॥ ॥ ॥

शत्रुभार्यापहरणं मम स्वभाव इत्याशङ्क्य शात्रवप्रसक्तिरत्र नास्तीत्याह विषये वेति । विषये राज्ये यदा नापराध्यति तदा तस्य कथमपराध्यसि ॥ १२ ॥ खरवध एव ममापराध इत्याशङ्क्याह द्वाभ्यां यदीत्यादि । वृत्तं मर्यादामतिक्रान्तोतिवृत्तः । अत्र हननविषये । यस्येति तस्येति पूर्वशेषः ॥ ॥ १३ ॥ १४ ॥ प्रकृतमुपसंहरति क्षिप्रमिति । अत्र राम इत्यध्याहार्यम् । चक्षुषेत्यनेन दर्शनमात्रेण वधो लक्ष्यते । अशनिः वज्रम् ॥ १५ ॥ सीताग्रहणमवश्यं मृत्युकरमित्याह सर्पमित्यादि । आशीविषम् आशीविषाख्यं प्रतिमुक्तम् आमुक्तम् । यथा वस्त्रबद्धः सर्पोऽवश्यं नाशयति तद्वत्

विषये वा पुरे वा ते यदा रामो महाबलः ॥ नापराध्यति धर्मात्मा कथं तस्यापराध्यसि ॥ १२ ॥ यदि शूर्पणखाहेतोर्जनस्थानगतः खरः ॥ अतिवृत्तो हतः पूर्वं रामेणाक्लिष्टकर्मणा ॥ १३ ॥ अत्र ब्रूहि यथातत्त्वं को रामस्य व्यतिक्रमः ॥ यस्य त्वं लोकनाथस्य भार्यां हृत्वा गमिष्यसि ॥ १४ ॥ क्षिप्रं विसृज वैदेहीं मा त्वा घोरेण चक्षुषा ॥ दहेद्दहनभूतेन वृत्रमिन्द्राशनिर्यथा ॥ १५ ॥ सर्पमाशीविषं बद्ध्वा वस्त्रान्तेनावबुध्यसे ॥ ग्रीवायां प्रतिमुक्तं च कालपाशं न पश्यसि ॥ १६ ॥ स भारः सौम्य भर्तव्यो यो नरं नावसादयेत् ॥ तदन्नमपि भोक्तव्यं जीर्यते यदनामयम् ॥ १७ ॥ यत्कृत्वा न भवेद्धर्मो न कीर्तिर्न यशो भुवि ॥ शरीरस्य भवेत् खेदः कस्तत्कर्म समाचरेत् ॥ १८ ॥ ॥ ॥

इयं सीता गृहीता त्वां नाशयिष्यतीति भावः । व्याजस्तुतिरलंकारः ॥ १६ ॥ स भार इति । भारः भारद्रव्यं नावसादयेत् न पीडयेत् अनामयं व्याध्यनुत्पादकम् । अत्रापि पूर्ववद्व्याजस्तुतिः ॥ १७ ॥ यदिति । यत्कार्यं कृत्वा स्थितस्य न धर्मो भवेत् कीर्तिः ऐश्वर्यादिजनिता प्रथा वा न भवेत् यशः भोगित्वकृतप्रथा वा न भवेत् प्रत्युत शरीरदुःखमेव भवेत् तत्कर्म कः समाचरेत् । मूढ एवाचरेत् । तथाविधकर्मकरणाद्भवान्मूढ एवेति भावः ॥ १८ ॥ ॥ ॥ ॥ ॥